

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

ŞANLIURFA'NIN DİNİ TARİHİ VE TAŞ TEPELERİ:
GÖBEKLİTEPE VE KARAHANTEPE

EBUBEKİR OĞUZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:

DOÇ. DR. AHMET ARAS

KONYA-2025

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

ŞANLIURFA'NIN DİNİ TARİHİ VE TAŞ TEPELERİ:
GÖBEKLİTEPE VE KARAHANTEPE

EBUBEKİR OĞUZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:

DOÇ. DR. AHMET ARAS

KONYA-2025

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ebubekir OĞUZ		
	Numarası	22810201968		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı / Dinler Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Ahmet ARAS		
Tezin Adı	ŞANLIURFA'NIN DİNİ TARİHİ VE TAŞ TEPELERİ: GÖBEKLİTEPE VE KARAHANTEPE			

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan ..... başlıklı bu çalışma .../.../.... tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1			
2			
3			

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ebubekir OĞUZ		
	Numarası	22810201968		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı / Dinler Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	ŞANLIURFA'NIN DİNİ TARİHİ VE TAŞ TEPELERİ: GÖBEKLİTEPE VE KARAHANTEPE			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ebubekir OĞUZ		
	Numarası	22810201968		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı / Dinler Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Ahmet ARAS		
Tezin Adı	Şanlıurfa'nın Dini Tarihi ve Taş Tepeleri: Göbeklitepe ve Karahantepe			

Şanlıurfa'da dini hayatın tarih öncesine kadar dayandığını gösteren arkeolojik ve Dinler Tarihi verileri buradaki dini yaşamın zenginliğini de gözler önüne sermiştir. Spesifik bir alan oluşturan Göbeklitepe ve Karahantepe'nin bu zenginliğe nedenli öncülük ettiği ortaya çıkan buluntularla daha da önem kazanmıştır. Bu iki önemli Neolitik merkezin ritüellere ev sahipliği yapmasının yanı sıra burada kolektif bir bilincin devrede oluşu Dinler Tarihi adına ayrıca dikkat çekicidir. Hakkında derinleşme fırsatı doğan verilerle ve yeni Neolitik Merkezlerin de ortak bir projeye (Taş Tepeler) ortaya çıkarılmaya başlanmasıyla bu merkezlerin ritüel maksatlı yapıldığı savını her geçen gün daha da güçlendirmektedir.

Göbeklitepe'nin buluntuları Neolitik araştırmalara çok büyük bir katkı sunmuş, bilim disiplinleri arasında heyecan oluşturmuştur. Ancak bu tarih öncesi buluntuları daha iyi anlamak onun son dönem çağdaşı Karahantepe'yle daha mümkün hale gelebilmiştir. Karahantepe Göbeklitepe'ye adeta bir ayna olabilecek buluntulara sahiptir diyebiliriz. Benzeri yapıların burada daha anlaşılır halini görüyoruz. Falluslu adam heykeli gibi buluntular ritüele dair izleri daha da kuvvetlendirmiştir. Çünkü Karahantepe erginlik töreni yapıldığına dair güçlü ipuçları sunmaktadır. Ayrıca T biçimli taşların Karahantepe'de antropomorfizm belirtilerini daha belirgin taşıması Göbeklitepe'de bulunan T biçimli taşların daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. Bu iki merkezdeki alanların benzer şekilde yapılmış olması ritüel maksatlı yapıldığı tezini kuvvetlendirmektedir. Taş Tepeler dahil olmak üzere Şanlıurfa'daki Neolitik merkezlerin salt yerleşim yeri olma ihtimali açığa çıkarılan her yeni buluntuyla daha da zayıflamıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Karahantepe, Göbeklitepe, Neolitik, Şanlıurfa

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Ebubekir OĞUZ		
	Student Number	22810201968		
	Department	Philosophy and Religious Sciences / History of Religions		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor			
Title of the Thesis/Dissertation	Religious History and Stone Hills of Şanlıurfa: Göbeklitepe and Karahantepe			

Archaeological and history of religions data indicating that religious life in Şanlıurfa dates back to prehistoric times have also revealed the richness of the region's spiritual practices. The specific areas of Göbeklitepe and Karahantepe have gained even more significance with the discoveries that demonstrate how these sites pioneered this richness. Beyond merely hosting rituals, these two major Neolithic centers also exhibit the presence of a collective consciousness, which is particularly noteworthy from the perspective of the history of religions. The opportunity to delve deeper into the available data, along with the ongoing discovery of new Neolithic centers under the joint "Taş Tepeler" project, continues to strengthen the argument that these sites were built for ritual purposes.

The findings from Göbeklitepe have made a tremendous contribution to Neolithic studies and have sparked great excitement across academic disciplines. However, understanding these prehistoric discoveries has become even more feasible through its late contemporary, Karahantepe. It can be said that Karahantepe holds findings that almost serve as a mirror to Göbeklitepe. Similar structures are found here in a more comprehensible form. Artifacts such as the statue of a man with an emphasized phallus have further reinforced the evidence of ritual practices, supporting the idea that an initiation ceremony might have been performed here.

Moreover, the more pronounced anthropomorphic features of the T-shaped pillars at Karahantepe help us better understand the T-shaped stones found at Göbeklitepe. The similarity in the construction of the spaces in both centers further supports the thesis that these were ritual structures. With each new discovery, the possibility that the Neolithic sites in Şanlıurfa—including those within the Taş Tepeler project—served merely as settlements becomes increasingly unlikely.

Keywords: History of Religions, Karahantepe, Göbeklitepe, Neolithic, Şanlıurfa

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	x
ÖNSÖZ	xi
GİRİŞ	1

1.BÖLÜM

ŞANLIURFA VE ÇEVRESİNDE YAŞANMIŞ ESKİ İNANÇLAR

1. Şanlıurfa'nın Dinler Tarihi'ndeki Yeri	6
1.1. Şanlıurfa'nın Kısa Tarihi.....	6
1.1.1. Neolitik Dönem (M.Ö. 10.000 - 4.000).....	7
1.1.2. Kalkolitik Dönem (M.Ö. 5.000 - 3.000).....	8
1.1.3. Bronz Çağı (M.Ö. 3.000 - 1.200).....	8
1.1.4. Demir Çağı (M.Ö. 1.200 – M.S. 600).....	8
1.1.5. Bölgenin Coğrafi Özellikleri	8
1.2. Kutsal Şehir Urfa	9
1.2.1. Hristiyanlığa göre Urfa'nın Kutsallığı	9
1.2.1.1. Kral Abgar ile İsa-Mesih'in Mektuplaşması	10
1.2.1.2. İsa-Mesih'in Portresi	10
1.2.1.3. İsa'nın Çarmıha Gerildiği Gerçek Haç.....	11
1.2.2. Yahudilik ve İslam' a Göre Urfa'nın Kutsallığı	11
1.3. Tarih Öncesi Çağlarda Şanlıurfa ve Çevresindeki İnançlar	12
1.3.1. Paganizm	12
1.3.2. Urfa Paganizmi	15
1.3.3. Harran Paganizmi.....	16
1.3.4. Soğmatar Paganizmi.....	20
1.4. Hz. İbrahim Dönemi	21
1.5. Hz. Musa ve Hz. Şuayb Dönemi.....	24
1.6. Urfa'da Yahudilik	25
1.7. Maniheizm.....	27
1.8. Selevkoslar Devri.....	27

1.9. Urfa'da Hristiyanlık: Osrhoene Krallığı Devri.....	28
1.10. Sabiilik.....	30
1.11. Urfa'da İslamiyet	33

2. BÖLÜM

GÖBEKLİTEPE

2.1. Neolitik Dönem'de Yerleşik Hayata Geçiş ve Göbeklitepe'nin Önemi	34
2.1.1. Çatalhöyük (M.Ö. 8.000-5.800).....	37
2.1.2. Nevalıçöri (M.Ö. 8.400-10.000)	39
2.2. Hz. Âdem ve Göbeklitepe	40
2.3. Göbeklitepe: Tarihi Değiştiren Keşif.....	41
2.3.1. Schmidh'in Göbeklitepe'si.....	47
2.3.2. Göbeklitepe ve Çevresinde Tarım.....	57
2.3.3. Göbeklitepe'nin Mimari Yapısı ve Dikilitaşlar	59
2.3.4. Göbeklitepe'de Sanat	65
2.4. Göbeklitepe'de İnanca Dair Arkeolojik Varsayımlar	66
2.5. Göbeklitepe'de İnanç Yapılarının İzleri.....	70

3. BÖLÜM

KARAHANTEPE

3.1. Taş Tepeler Bölgesi	86
3.1.1. Neolitik Dönem'de Dinî Yapılar	90
3.1.2. Erken Neolitik Dönem'de Şanlıurfa Bölgesi'nde Kült Merkezlerinin Dağılımı ve Yapısal Özellikleri.....	92
3.2. Karahantepe.....	94
3.2.1. İklim Koşulları.....	94
3.2.2. Karahantepe ve Çevresinde Tarım, Hayvancılık ve Hayvan Sembolizmi ...	97
3.2.3. Karahantepe: Erken Neolitik Dönem'de Ritüel Mimari	100
3.2.3.1. Dikilitaşlar	102
3.2.3.2. Su Mimarisi.....	105
3.2.3.3. Merdivenler, Kanallar ve Olası Mağara Yapıları.....	106
3.2.3.4. Karahantepe'de Anakaya Oyma Yapıları:AB ve AD Yapıları	107
3.2.3.5. Karahantepe'de Falluslu Figürler.....	110
3.2.3.6. Tanrıça Figürlerinin Sınırlılığı ve Cinsiyet Sembolleri.....	112

3.2.3.7. Neolitik Yapılarda Ritüel Kapanış ‘Yapı Kültü’	113
3.3. Karahantepe’de Günlük Yaşam ve Sembolizm.....	115
3.3.1. Göçebe Yaşamdan Yerleşik Yaşama	117
3.4. Neolitik Topluluklarda İnançtan Dine	119
3.5. AD ve AB Yapısı ve Kuyruk: Sperm ve Yumurta Tasviri.....	121
3.6. Karahantepe’ de Kış Gündönümü-Doğurganlık.....	124
4.Göbeklitepe ve Karahantepe Arasında Simgesel ve Mimari Farklılıklar	126
5. Neolitik Öncesi İnanç Sistemlerinin Arkeolojik İzdüşümleri	128
6. Göbeklitepe ve Karahantepe’nin Temel Bulguları ve Yorumları	129
SONUÇ.....	131
KAYNAKÇA.....	136
EKLER.....	142

KISALTMALAR

ÇÇN	: Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem (M.Ö. 10 bin-7 bin)
ÇÇNA	: Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in ilk evresi
ÇÇNB	: Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in geç evresi
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
EPPNB	: İlk Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B (M.Ö. 8 bin 700-8 bin 200)
Hz.	: Hazreti
M.Ö.	: Milattan önce
M.S.	: Milattan sonra
PPNA	: Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem A
PPNB	: Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B
S	: Sayı
s	: Sayfa
ss	: Sayfalar
TAY	: Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri
Tdv	: Türkiye Diyanet Vakfı
vb.	: Ve benzeri ve bunun gibi
vd.	: Ve diğerleri
Dsa	: Akdeniz etkisindeki sıcak-yaz nemli karasal iklim
Csa	: Sıcak yaz Akdeniz iklimi
BSk	: Soğuk step iklimi ya da soğuk yarı kurak iklim

ÖNSÖZ

Urfa, genel inanişaya göre üç ilahi dinin atası sayılan Hz. İbrahim'in yaşadığı yerlerden biri olarak varsayılmaktadır. Bu durum Urfa'yı ilahi inancın bir merkezi haline getirmiştir. Buna ithafen Hz. İbrahim Makamı ve Balıklıgöl, Hz. İbrahim Peygamber'in Urfa'da doğduğu mağara gibi mekanlar Hz. İbrahim Peygamber'le ilişkilendirilmiş alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Onun burada Nemrut tarafından ateşe atılması şehirle ilgili bilinen en meşhur anlatılardandır. Ayrıca Harran, Soğmatar' da Ay kültü; Şuayb Şehri ve Eyüp Makamı gibi motiflerin Dinler Tarihi'ndeki yeri çok büyüktür. Göbeklitepe ve Karahantepe ile bu özellik, on binlerce yıl önceye taşınmış ve dini kimlik Urfa'nın en önemli sembolü olmuştur. Urfa'da bulunan dini motifler ve olgular için Göbeklitepe ve Karahantepe arketip oluşturmaktadır.

Dinler Tarihi biliminin kurumsallaşmasında büyük çaba sarf eden Mircea Eliade (2017) "çağdaş insana yeniden doğuş ve yaratıcılık için bir olanak sağlayan; manevi ve mistik köklerini unutmuş günümüz insanına bugüne nasıl geldiğini hatırlatan bir bilim olarak Dinler Tarihi'ne" misyon belirlemiştir. Göbeklitepe ve Karahantepe'yi incelerken kendimizi tam da bu misyonun ortasında bulmuş olduk. Tarihi verilerle teorik bir çerçeve belirledik. Araştırmamızın temelinde; yeni keşfedilmiş bir alanın önemini fark ederek, insanlığın dini tarihine, sosyo-ekonomik tarihine dair birçok bilginin var olduğunu gördük. Göbeklitepe ve Karahantepe'nin keşfedilmesi ile dünyadaki insan yerleşimleri ve medeniyet tarihi için yeni ipuçları sunması ile Şanlıurfa kenti uluslararası düzlemde tanınırlığının artmasına neden olmuştur.

İlkel şekilde tanımlanan insanın hiç de 'ilkel' olmayan yapıları günümüzden 12500 yıl önce devasa büyüklükteki yapıtı nasıl ve ne amaçla yaptığı bizim için ilgi çekici bir önem arz etmektedir. İnsan türünü diğer canlılardan farklı kılan en önemli özellik kullandığı simgelerdir. Dikilitaşlarda bulunan hayvan ve insan simgeleri o dönem yaşamış insanların dünya görüşlerini yansıtan önemli bir veridir. Arkeolojik verilere göre 12500 yıl geçmişi olan bu yapının, birçok bilim için merak edilen sırlı kapıları aralamasına olanak sağlayacağı açıktır. Araştırmamızda Göbeklitepe ve Karahantepe'de dinlerin ve ritüellerin izlerini aramaya çalışacağız. Ayrıca

Göbeklitepe ve Karahantepe’de dini yaşam formunun ilk insanlardaki göçebe yaşam tarzını nasıl etkilediğini tarihsel veriler ışığında ortaya koymaya çalışacağız. Aynı zamanda hakkında birçok spekülatif bilgi bulunan Neolitik merkezlerin daha iyi anlaşılması adına buradaki bilgi karmaşasını Dinler Tarihi metodolojisiyle elemeye çalışacağız.

Çalışmam boyunca anlayışlı tavrıyla beni sürekli destekleyen değerli danışman hocam Doç. Dr. Ahmet ARAS’a sonsuz şükranlarımı sunarım. Tavsiyelerinden yararlandığım Karahantepe kazı başkanı Prof. Dr. Necmi KARUL’ a ayrıca teşekkürü borç bilirim. Çalışmam boyunca bana sabırla destek olan sevgili eşim Şefikanur Sümeyra OĞUZ’a da minnettarlığımı sunarım.

Ebubekir OĞUZ

Şanlıurfa-2025

GİRİŞ

“Onlar yeryüzünde dolaşıp, kendilerinden önce gelip geçenlerin akıbetlerinin nasıl olduğuna hiç ibretle bakmazlar mı? Halbuki onlar kendilerinden daha kalabalık gerek kuvvet bakımından gerekse yeryüzündeki meydana getirdikleri eserler bakımından da daha üstün idiler.” (Fatır 35/44)

Allah’ın Kur’an ayetinde bize bildirdiği husus çok net ve dikkat çekicidir. Allah, Kur’an’da, Dünya hayatında bizden önce de birçok insan toplumlarının yaşadığını ve bunların sonlarından kendimize örnekler çıkarmamızı öğütler.

Ürettiğimiz teknolojilerimize ve bilime güvenerek kendimizi çok ileride gördüğümüz, eski zamanlarda yaşamış insan ve dinlere ‘ilkel’ ön sıfatını koyacak kadar kendimizden eminken, ayette değinilen husus tüm egomuzu yıkacak niteliktedir; “Onlar kendilerinden daha çok, daha güçlü ve onların yeryüzündeki eserleri daha üstündü. İşte bu ayetin bize yaşattığı şaşkınlığı en güzel şekliyle Göbeklitepe ve Karahantepe’ de görmekteyiz. ‘İlkel insan’ hangi teknolojiyi kullanarak en eskisi 12.500 yıl önce yapılmış olan yedi metre boyunda elli ton ağırlığında T biçimli dikili taşı yapabilmiştir?

Başka bir ayette de ‘yeryüzünde dolaşıp kendilerinden öncekileri...’ vurgusu yapılmaktadır. Bu ayetler ışığında, tarihi ören yerleri veya yapıtları gezerken eserlerin muhteşem ve görkemli halleri karşısında ‘nasıl düşünmüşler, nasıl yapabilmişler, nerden bulmuşlar, hangi ihtiyaçları için yapmışlar?’ vb. sorularını çoğu defa kendimize sormuşuzdur.

Bâtılı düşüncenin dünyanın genelinde kurduğu baskı sebebiyle, Tanrı-merkezli bir evren anlayışından insan-merkezli bir evren anlayışına geçildi. Evren, kutsallıktan arındırıldı. Batılı insan “Tanrı’nın ölümünü” ilan etti ve yerine kendisini koydu. Ortaçağ skolastik düşünce yapısı Hristiyan dünyasını Müslümanların çok gerisinde bıraktı. Sonrasında Rönesans ve Reform hareketleriyle Batı dünyası kiliseden bağımsızlığını ilan edip bilimi önceledi.

Bilimle keşfedilen birçok şeye şahit olan Batılı bilim adamlarından bazılarınca bilim Tanrılaştırıldı. Onlara göre güç, bilgide saklıydı ve bilimle yaratılamayacak hiçbir şey yoktu. İnsanı ve evreni var ettiğine inanılan Tanrı’nın

insanların hayal dünyalarında ürettikleri olağan üstü bir varlık olduğunu düşünüyorlardı. Bu yüzden insanlığın varlığını ve inançlarını hep bu temel üzerinden yorumlamışlardır.

Mircea Eliade “manevi ve mistik köklerini unutmuş günümüz insanına bugüne nasıl gelindiğini hatırlatan bir bilim olarak Dinler Tarihi’ne bir misyon” yüklemiştir. Göbeklitepe ve Karahantepe’yi incelerken kendimizi tam da bu misyonun ortasında bulmuş olduk. Çalışmamızın temel amacı bu misyon üzerine kuruldu. Uzun yıllar neredeyse günümüze kadar tarihçiler ve arkeologlar Neolitik insanını ilkel, yerleşikliği sonradan sonraya keşfetmiş, kolektif hareket edemeyen, soyut düşünemeyen, bırakın anıtsal ya da ibadet alanı inşa etmeyi herhangi bir kamusal mekân oluşturabilecek yapıda olamayacağı kanaatindeydiler. Pozitivist bakış açısı bu insanların avcı toplayıcılıktan tarıma geçtiklerini sonrasında tarımı sürdürülebilirliğini sağlamak için yerleşik hayata geçtiklerini yani tarım-toplum-yerleşiklik kronolojisini savunmuşlardır. Göbeklitepe ve Karahantepe’ki veriler bu özel alanların ritüel alanlar olduğunu, daha özensiz inşa edilen domestik alanlardan farklı olarak yapıldığını, avcı toplayıcı insanların bu ritüellerin etrafında sosyal bir yapıya kavuştuklarını, yerleşik hayata geçtiklerini sonrasında tarıma geçtiklerini savunur. Yani inanç-toplum-tarım kronolojisi oluşmuştur. Göbeklitepe gibi büyük bir alanın inşa edilmesi için doğal olarak uzun bir süre ikame gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu keşifle Neolitik Dönem insanına bakış da değişmiş oldu.

Şanlıurfa'daki tarih öncesi dönemlerdeki yerleşimlerde bulunan arkeolojik buluntular, bölgenin kültürel ve dini çeşitliliğini de yansıtmaktadır. Göbeklitepe, Karahantepe, Soğmatar, Harran, Balıklıgöl gibi yerlerde bulunan tapınak benzeri yapılar ve dini motifler, o dönemdeki inanç sistemleri ve ritüeller hakkında ipuçları sunar. Göbeklitepe’nin keşfiyle bu şehrin tarihi M.Ö. 10.000 civarlarına kadar bilinebilmiştir.

Çalışmamızın ilk bölümünü oluşturan “Şanlıurfa ve Çevresinde Yaşanmış Eski İnançlar” başlığını, hem yapılan arkeolojik kazıların değerlendirilmelerinin yapıldığı kitaplardan hem de gerek dini metinlerden gerekse vakayinamelerin ve tarih kitaplarının ışığında incelemeye çalıştık.

Öncelikle Urfa şehrinin kısa bir tarihine değinerek bu şehri tanıtmaya çalıştık. Daha sonraki başlığımızda ise Urfa'nın ilahi ve beşerî dinler açısından kutsal olarak görülmesinde etkili olan kaynaklarda geçen bazı mitolojik anlatılara yer verdik.

Çalışmamızın devamında Urfa'da yaşamış dinleri ele aldık. Adeta şehrin üst kimliği gibi görülen ve bugün bile inanılan -ki bunda dinlerin kutsal metinlerinde de benzer olayların anlatılması etkilidir.- Hz. İbrahim ile Nemrut arasında yaşanmış hadiseler, şehrin antik çağlardan beri yaşanan pagan dinine ışık tutmaktadır. Buradaki Güneş-Ay- Yedi Gezegen kültürleri Urfa dini panteonunun temelini oluşturmuştur. Sabiilik, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi birçok dine de ev sahipliği yapmıştır.

Tezimizi oluştururken bu dini çeşitliliği Dinler Tarihi metodolojisinde incelemeye çalışarak bölgede varlık sürmüş olan dinlere genel olarak değinmeye çalışacağız.

Çalışmamızın ikinci bölümünde Neolitik Dönem'e ait heyecan verici gelişmelere sebep olan Göbeklitepe'ye yer vererek Şanlıurfa'da dini hayatın izlerini tarih öncesi döneme kadar sürmeyi amaçladık. Burada keşfedilen Neolitik alanlar evrensel anlamda bir sonuç doğurmuştur. Arkeolojik çalışmaların Dinler Tarihi gibi bilimlerle yorumlanması burada savunulan tezi muhtemelen daha da güçlendirecektir.

Tezimizin bu bölümünde;

Göbeklitepe de yaşayan insanlar burayı hangi amaçla yaptılar?

Göbeklitepe bir mabet mi? Yerleşim yeri mi?

Göbeklitepe bir ibadetgah mı yoksa bir ölüm ayini merkezi mi?

Göbeklitepe hangi dinlerle benzeşmektedir?

Mabet ise bir yerleşik düzenin sonucu olarak mı ortaya çıktı?

Dünya dinleri açısından Göbeklitepe, keşfedilen en erken tapınak mı?

Şanlıurfa da varlık gösteren diğer dinlerle, Göbeklitepe de yaşanan dinin bağlantısı var mıdır?

Araştırmamıza bu sorular ışığında yön vermeye çalışacağız.

Geçmişten günümüze kadar tarihi değeri bulunan bütün dinler, ilk yapıları itibariyle, insan fitratına uygun; insanı insanca yaşamaya, “insan olmaya” sevk eden ulvi değerleri ihtiva ederler. Çünkü bütün dinlerin muhatabı insandır. İnsanlık tarihi kadar eski ve köklü geçmişli olan dinlerin mesajlarında, insana üstün bir değer verilmektedir. (Özcan, 2016, s. 203)

Din olgusunun evrenselliği hem bireysel hem de kolektif düzeyde insan davranışlarını şekillendiren temel bir unsur olarak değerlendirilmelidir. Ninian Smart’ın da belirttiği üzere, dini anlamadan insanlık tarihini tam anlamıyla kavramak mümkün değildir. Göbeklitepe’nin keşfi, bu yaklaşımı destekleyen arkeolojik kanıtlarla, dinin toplumsal yapıların kuruluşunda ve kültürel kimliğin inşasında oynadığı rolü açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Göbeklitepe, yalnızca bir tapınak değil; aynı zamanda dinin, insanın doğasında yer alan bir yön olduğunu gösteren tarihsel bir dönüm noktasıdır.

Tarih öncesi döneme ait olan Göbeklitepe ve Karahantepe, çağımızın en önemli arkeolojik alanlarından biridir. Din, insanları birleştirici bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Göbeklitepe insanındaki ‘ritüel anlayış’; avcı toplayıcılar için organize olmanın, yerleşik hayata geçmenin temel unsurunu oluşturmaktadır. Anıtsal mimarinin üzerini daha sonra kapatarak(gömerek) bırakan insanlar bize yaşanan bölgenin bir hikayesi, bir kutsallığı olduğu mesajını vermektedir. Karşımıza çıkan bir unsur da buradaki dikili taşların çok sayıda insan gücü ve belirli bir organizasyonla ancak yapılabilecek olmasıdır. İnsanları buraya toplayabilen dini fikirler onlara bu devasa dikili taşları mabetlerine dikecek güdüyü sağlamıştır.

Üçüncü ve son bölümümüzde, Göbeklitepe’den sonra öne çıkan ören yerlerinden Karahantepe’yi ele alacağız. Kazılar 2019 yılında başlatılmış ve günümüzde devam etmektedir. Bazı farklı yönleri olmakla birlikte aynı medeniyetin birer parçası olan Göbeklitepe ve Karahantepe, Güneydoğu Anadolu’daki neolitikleşme sürecinin anlaşılması için önemli bilgiler sağlamaktadır. Göbeklitepe ile çağdaş olan Karahantepe, Göbeklitepe’ye kıyasla daha çok insan betimlemelerinin yer aldığı bir alandır. Bu bölümde;

Karahantepe ve Göbeklitepe'nin benzer yapıları ve farklılıkları var mıdır?

Karahantepe din eksenli mi yerleşim eksenli mi kurulmuştur?

Sorularına yanıt bulmaya çalışacağız.

Çalışmamız boyunca araştırmalardan elde edeceğimiz bilgileri Dinler Tarihi perspektifinden yorumlamaya çalışacağız. Zira hem Göbeklitepe hem de Karahantepe ile ilgili bilimin standartlarına uymayan ve bilimsel amaç gütmeyen ancak varlığı açısından Dinler Tarihi alanını yakından ilgilendiren, temelinde inançla ilgili birçok muhteva barındıran bilgi karmaşası oluşmuştur.

1.BÖLÜM

ŞANLIURFA VE ÇEVRESİNDE YAŞANMIŞ ESKİ İNANÇLAR

1. Şanhurfa'nın Dinler Tarihi'ndeki Yeri

1.1. Şanhurfa'nın Kısa Tarihi

Urfa şehrinin kim tarafından ne zaman kurulduğu hususu açık ve kesin değildir. Bu şehrin adına Süryaniler Orhay, Grekler Edessa demişlerdir. Ebu'l Farac gibi bazı kaynaklar ise İdris (Hermes) Peygamberin insanlara şehir kurmayı öğrettiğini; 180 tane şehir kurduğunu ve bunların en küçüğünün Urfa olduğunu söyler. Süryaniler Orhay adını Kitab-ı Mukaddes'te geçen "Erekh" le özdeşleştirmişlerdir. Tevrat'ın birinci bölümü Tekvin'de "Nemrut'un krallığının başlangıcı Erekh idi" ifadesiyle, bu şehri Nemrut'un kurduğunu kabul ederler. Oysaki Erekh'in Güney Mezopotamya'da Urfa'dan 500 mil uzaklıkta olduğu tespit edilmiştir. (Çelik, & Yaşar, 2007, s. 128) Urfa'da hâkim olan Nemrut anlatılarının bu görüşe sebep olduğu düşünülmektedir. Birçok bilim adamı bir vakayinameye dayanarak M.Ö. 304'te Selevkos hükümdarı Nikator I tarafından kurulduğunu iddia etmektedirler. (Ekinci & Paydaş, 2008, s. 4)

Edessa ismi Grekçeden gelmektedir. Büyük İskender bu toprakları ele geçirince Yunan kültürü bu toprakları etkilemiştir ve Helenistik bir kültürün sonucu olarak bu isim konulmuştur. Makedonya'nın başkentinin de ismi Edessa'dır ve su kökenli anlamındadır. Yunan ve Makedonyalılarda yeni ele geçirilen topraklara kendi geldiği toprakların adının verilmesi geleneği vardı. Edessa şehri askeri ve idari bir şehir özelliğindedir. Bu şehirde sikke basımı da gerçekleşmiştir. Edessa ismi yazıtlarda geçmese de tarihte var olan bir şehirdir. Selevkoslu I. Nikator bu şehri koloni şehri yaparak daha tanınmış bir şehir olarak ortaya çıkarmıştır. (Gündüz, Yaşar, & vd., 2007, s. 346)

Coğrafi konumu ele alındığında Urfa birçok ticaret yolunun kesiştiği bir kavşak durumundaydı. Anadolu ve Mezopotamya tarihi boyunca doğu ve batıyı birbirine bağlayan önemli ticaret yolları üzerinde bir odak noktası olan bu şehir sahip olduğu doğal ve somut – soyut kültür varlıklarıyla hep önemli olmuştur. (Öztürk & Erdoğan, 2021, s. 565)

Fırat ve Dicle Nehirleri arasında yer alması bu toprakların öneminin daha da ön plana çıkarmaktadır. Arkeolojik kazılarda Selevkoslar devrinden öncesine dair Urfa'da hala bu isimle anılan Cullab Deresi, Suruç, Harran gibi isimler geçmektedir. (Aslan, 2015, s. 22)

Urfa, tarih öncesi çağlardan beri insanların yaşadığı ve önemli bir yerleşim merkezi olmuş bir şehirdir. Bölgedeki arkeolojik kazılar ve buluntular, bu bölgenin Neolitik Dönem'den beri sürekli olarak insanların yerleşimine şahit olduğunu göstermektedir. Şanlıurfa'nın tarih öncesi çağlarına dair bazı önemli bilgiler şunlardır:

1.1.1. Neolitik Dönem (M.Ö. 10.000 - 4.000)

Şanlıurfa çevresinde bulunan Göbeklitepe, dünyanın en eski tapınak komplekslerinden biridir. M.Ö. 10.000 civarında inşa edildiği düşünülen Göbeklitepe, insanların toplu ibadet ettiği ve dini ritüeller gerçekleştirdiği bir yer olarak kabul edilir. Bu dönemde insanlar avcılık ve toplayıcılıkla uğraşmıştır.

Urfa'daki Neolitik yerleşimin en önemli örneği dünya genelinde tespit edilen ilk tapınak olması özelliğiyle Göbeklitepe'dir. Göbeklitepe'nin ünlü kâşifi Klaus Schmidt tarafından ören yeri şöyle tanımlanmaktadır: "...Göbeklitepe avcı ve toplayıcıların kullandığı, ölümlere/atalara adanmış bir kutsal alan olup, dönemin diğer merkezlerinden Çayönü, Nevalıçöri ya da Mureybet vb. gibi bir yerleşim yeri değildi. Gündelik hayatın geçtiği, sıradan işlerin yapıldığı dünyevi işlevi olan bir yerleşme değildi. Ayin ve dini amaçlı kullanılmış olmalıydı". (Özdöl Kutlu & Türksoy, 2021, s. 307)

Göbeklitepe'nin yanı sıra, Şanlıurfa çevresindeki birçok Neolitik Dönem yerleşimi de arkeologların ilgisini çekmektedir. Özellikle Nevalıçöri, Çayönü, Karahantepe gibi yerleşimler, tarımın erken dönemlerinde insanların yaşadığı yerlerdir. (Yıldırım, 2007, s. 71) Bu yerleşimlerde yapılan kazılar, tarımın ve yerleşik hayatın Neolitik Dönem'de bu bölgede ne kadar erken başladığını göstermektedir. Buradaki arkeolojik keşiflerin dünyada ilk sayılabilecek özellikler taşıması Şanlıurfa'nın insanlık tarihindeki yerini dikkat çekici hale getirmiştir. Yapılan araştırmalar bu şehrin tarih öncesi çağlarında, bölgenin önemli bir yerleşim merkezi

olduğunu ve insanlık tarihindeki gelişmelere tanıklık ettiğini göstermektedir. Göbeklitepe gibi arkeolojik siteler, insanlığın bu bölgedeki erken dönem tarihini anlamak için önemli birer kaynaktır.

1.1.2. Kalkolitik Dönem (M.Ö. 5.000 - 3.000)

Şanlıurfa'da bulunan çeşitli yerleşim alanları, Kalkolitik Dönem'e ait buluntular içermektedir. Bu dönemde insanlar taşın yanı sıra bakır kullanımını geliştirmiş ve tarımı yaygınlaştırmıştır. Şehirlerin ilk temelleri bu dönemde atılmıştır. Hilvan ilçesinin batısında yer alan Kantara Köyü'nün 750 metre kuzeybatısında bulunan Nevaliçöri'de Kalkolitik döneme ait ısıtılarak dövülmüş bakır boncukların bulunması o dönemde bu bölgede insan yaşantısının varlığına dair en önemli delillerdendir. (Ekinci & Paydaş, 2008, s. 9)

1.1.3. Bronz Çağı (M.Ö. 3.000 - 1.200)

Bronz Çağı'nın diğer çağlar gibi bölgelerde farklı zamanlarda yaşandığı aşikardır. Ancak şunu söyleyebiliriz ki Bronz Çağı'nda Şanlıurfa ve çevresi, Mezopotamya medeniyetleriyle etkileşim halindeydi. Bu dönemde şehirlerin geliştiği ve ticaretin canlandığı bilinmektedir. Çeşitli krallıkların ve şehir-devletlerinin kurulduğu bir dönemdir. Bronz Çağı'na dair en önemli kalıntı Bozova ilçesinde bulunan Lidar Höyük'te bulunan mühür ile Şanlıurfa-Viranşehir karayolunun 39. km'sinde yer alan Dağyanı Mezra'sında bulunan Hitit sanatına ait bir kaidedir. (Ekinci & Paydaş, 2008, s. 11)

1.1.4. Demir Çağı (M.Ö. 1.200 – M.S. 600)

Demir Çağı'nda Şanlıurfa, Asur, Babil, Hitit gibi büyük medeniyetlerin etkisi altına girmiştir. Bu dönemde şehirlerin surlarla çevrildiği ve ticaretin canlı olduğu bilinmektedir. Şehirlerin siyasi ve ekonomik önemi artmıştır. (Ekinci & Paydaş, 2008, s. 17)

1.1.5. Bölgenin Coğrafi Özellikleri

Şanlıurfa'nın tarih öncesi çağlarda önemli bir yerleşim merkezi olmasının nedenlerinden biri de coğrafi konumudur. Anadolu'nun güneyinde Mezopotamya'nın kuzeyinde yer alan Şanlıurfa'nın Fırat Nehri'nin yakınında olması, bereketli ovalara

ve topraklara sahip olması ve doğal kaynakların zenginliği, insanların bu bölgede yerleşim kurmasını teşvik etmiştir.

Şanlıurfa'nın tarih öncesi çağlarına dair yaşam izlerine ait bilgiler, arkeolojik kazılar ve buluntular sayesinde gün yüzüne çıkmaktadır. Bu buluntular, insanlık tarihi adına önemli gelişmelerin anlaşılmasına katkı sağlamasının yanı sıra bölgenin kültürel ve dini çeşitliliğinin zenginliğine işaret etmektedir.

1.2. Kutsal Şehir Urfa

Yaptığımız araştırmalar sonucunda hem ilahi hem de beşerî dinler açısından Urfa tarih boyunca hep önemli ve tanınan bir şehir olmuştur. Halk arasında anlatılagelen sözlü kültüre göre pek çok peygamber bu topraklarla ilişkilendirilmiştir. Peygamberlerin bu şehire ve çevresine dair kıssaları, halkın hafızasında canlı olarak nesilden nesile aktarılmaktadır. Bu sözlü kültürün ortaya çıkışında, bir hakikat payı olma ihtimalinin yanı sıra bu şehrin derin tarihi ve kültürel köklere sahip olmasının etkisi de bir o kadar önem arz etmektedir. Bu çerçevede Urfa ile irtibatlandırılan peygamberlerin sayısı on dörde kadar çıkarılmaktadır. Bunlar, Âdem, İdris, İbrâhim, Lût, İshak, Ya'kûb, Yûsuf, Eyyûb, Elyesa', Şuayb, Mûsâ, Nûh ve İsâ peygamberlerdir. Bunların dışında Circîs isimli bir peygamberden de söz edilir. Nitekim bazı tarihçiler Hz. Nûh, Hz. İbrâhim, Hz. Ya'kûb ve Hz. İsâ'nın Harran'a bizzat geldiğini söylemişlerdir. (Sabuncu, 2021, s. 262) Bilhassa bu şehre kutsiyet kazandıran, Hristiyanlık dinindeki bazı mitolojik alıntılar olmuştur. Urfa'nın 'kutsal şehir' olarak adlandırılmasına sebep olan başlıca anlatılar şunlardır:

1.2.1. Hristiyanlığa göre Urfa'nın Kutsallığı

Urfa'nın Hristiyanlık tarihinde çok önemli bir yeri vardır. Mezopotamya'daki ilk Hristiyan şehirdir. Doğu Hristiyanlığının misyon merkezidir. İlk Hristiyan krallık burada kurulmuştur. İsa-Mesih tarafından kutsanan yegâne şehirdir. Bu şehir, Kitab-ı Mukaddes'in Süryaniceye ilk defa tercüme edildiği şehir olarak kabul edilir. Hristiyanlığın da önemli merkezlerinden biri olup birçok Hristiyan alim yetiştirmiştir. Mezhep kavgalarının şiddetlendiği dönemde burada da kurulan okullar sayesinde bu şehir Hristiyanlığın da önemli merkezlerinden biri olmuştur. 3.yy. Hristiyanlığında burada piskoposluk kurulmuştur. (Gündüz, Yaşar, & vd., 2007, s. 2)

1.2.1.1. Kral Abgar ile İsa-Mesih'in Mektuplaşması

Hız. İsa döneminde Urfa'da Kral V. Abgar Ukomo yer almaktaydı. Bu kral tedavisi olmayan bir cilt hastalığına yakalanmıştı. Kral, Hannan adlı elçisini bir geziye gönderir. Kudüs'e uğrayan elçi burada yeni bir peygamberin varlığını duyar. Bu yeni peygamber hastaları iyileştirmekte, ölüleri diriltmekteydi. Bunu duyan Abgar hemen elçisiyle İsa'ya bir mektup yazar ve İsa'yı Yahudilerin zulmünden kurtarmak ve kendi hastalığına şifa bulması için yanına davet eder. Bu davete cevaben İsa, krala vazifesinin Kudüs'te olduğunu, orayı terk edemeyeceğini söyler. Vazifesi bitince Tanrı'nın O'nu göğe çekeceğini ama kendisinin bir havarisini Kral Abgar'a şifacı olarak göndereceğini söyler. Zaman geçer ve İsa'nın dediği gerçekleşir. İsa'nın havarilerinden Aday, Urfa'ya gelir ve Abgar'ın hastalığını iyileştirir. Abgar bu mucizeyle Hristiyan olur ve halk da büyük merakla Aday'ın vaazlarına katılır ve şehrin çoğu Hristiyanlığı kabul eder. (Ekinci & Paydaş, 2008, s. 8) İsa'nın Abgar'a gönderdiği ilk mektupta şöyle bir dua yer alır:

"...şehrini, hiçbir düşman eline geçmemesi için kutsuyorum!" bu duayla birlikte birçok saldırıya uğrasa da şehri hiç kimse ele geçiremez, şehre zarar veremez. Şehir bolluk ve bereketle dolar. Bu mektup bugün hala birçok kilise tarafından kabul görülür ve çeşitli kopyaları hala mevcuttur. (Çelik, & Yaşar, 2007, s. 2)

1.2.1.2. İsa-Mesih'in Portresi

Addai'de¹ yer alan bir metne göre Abgar İsa'ya mektup yazdı ancak İsa mektubuna yazılı değil resimli olarak cevap verdi. Abgar'ın elçisi Hannan bir ressamdı ve İsa'nın portresini çizdi. İnanışa göre henüz Atargatis inancına bağlı olan Hannan, İsa'nın yüzünü göremez ve dolayısıyla resmedemezdi. Bunun üzerine İsa resmi aldı ve direk yüzünü o resme basarak resmi tamamladı. Çeşitli versiyonları olan bu anlatının en son kabul gören hali; Tanrı'nın oğlu neden fani işlerle mucizesini göstereceğini ki, İsa yüzünü yıkadı ve yüzünü sildiği mendilde yüzünün resmi çıktı. Bunu da Hannan'la Kral Abgar'a gönderdi. Bu emaneti alan Kral Abgar şehrin

¹ İsa'nın öğretilerini yaymak için görevlendirdiği ilk yetmiş öğrencisinden biri olan Thaddeus, Süryanice'de Addai'dir.. İsa Mesih'in ölümü sonrası Urfa'ya gönderilen havarisidir. (Gündüz, 2005,94)

girişindeki bir kapıdan pagan Tanrılarında birinin kabartısını indirerek bu mendili koruyucu olarak yerleştirdi. Şehre zarar vermek isteyenler bu mendil sayesinde hiçbir zarar verememiştir. Bu portre Hristiyan dünyasında hala koruyucu olarak kullanılır. Resim, mektubu unutturmuştur. J.B.Segal'e göre batı dünyasının heykelciliğe merakı bu portreyi daha üstün kılmıştır. (Çelik, & Yaşar, 2007, s. 6)

1.2.1.3. İsa'nın Çarmıha Gerildiği Gerçek Haç

İmparator Claudiu, İspanya'ya sefere çıktığı bir sırada Mor Petrus İsa'nın mucizelerini İmparatoriçe Protoniçe'ye anlattı. Mucizeleri duyan kraliçe heyecanlanmış ve Kudüs'e bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyaret esnasında İsa'nın mezarını ve işkence gördüğü Golgota haçının yerini görmek ister. Yahudilerin elinde olan bu bölgeye giremeyeceklerini söyleyen papaza, Yahudi liderini çağırmasını söylemişti. Lidere bu yerleşkenin Hristiyanlara verildiğini bildirir. Mezarda 3 haç çıkmış; hangisinin gerçek haç olduğu bilinmemiştir. Bu şekilde ziyareti gerçekleştirirken kraliçenin kızı yolda bir anda ölür. Haçlardan hangisinin gerçek olduğunu kızını tekrar diriltiren haç ile ortaya çıkarmış olurlar. Kraliçe bu yere bir kilise yaptırır. Haçı da kendiyile beraber Urfa'ya getirir. (Çelik, & Yaşar, 2007, s. 10)

1.2.2. Yahudilik ve İslam' a Göre Urfa'nın Kutsallığı

Yahudilikte birçok peygamber bu topraklarla ilişkilendirilmiştir. Peygamberler ya burada doğmuştur ya ölmüştür veyahut buradan geçmiştir. Bu peygamberler içerisinde tabii ki de en önemli isim peygamberlerin atası olan Hz. İbrahim'dir. Yahudilerin inancına göre Tekvin'de geçen Erekh, Urfa'dır. Nemrut bu şehri kurmuştur ve Hz. İbrahim'le hep mücadele içinde olmuştur. Putlara karşı çıkıp tek Tanrı inancını savunan Hz. İbrahim, onların putlarını kırınca Nemrut, Hz. İbrahim'i mancınıkla ateşe atmıştır ve Hz. İbrahim'i mucizevi bir şekilde yakmayan ateş suya ve odunlar da balıklara dönüşmüşlerdir. (Çelik, & Yaşar, 2007, s. 21)

Hız. Eyüp de yine bu şehirde yaşadığına inanılan peygamberlerdendir. Hastalanan ve şifasını bulmak için mağaraya kapanan Eyüp Peygamber'e Allah şifalı suyu göndererek mucizevi bir şekilde onun iyileşmesini sağlamıştır. Eyüp Nebi Köyü adında bir yerleşkede de Hız. Eyüp'ün ve hanımının mezarlığı bulunmaktadır. Bu anlatılar hem Yahudi hem de İslami kaynaklarda yer almaktadır. Şuayb

Peygamberin yaşadığına inanılan bir şehir aynı zamanda Elyesa Peygamber'in mezarının bulunduğu, Hz. Yakup'un burada Deyr-Yakub adında bir yerde yaşadığı, Hz. Nuh'un tufandan sonra gemisinin Tek Tek dağlarına oturduğu inancı da yine her iki dinin kaynaklarında da geçmektedir. İslam tarihi kaynaklarının daha ziyade Yahudi anlatılarından etkilenmesi (İsrailiyyat) sonucu bu iki dindeki mitolojik hikayeler benzerlik göstermektedir. Bu peygamberlerin Urfa'da yaşamış olduğuna inanılması bu şehre kutsallık katmıştır. (Demircan, 2011, s. 95)

1.3. Tarih Öncesi Çağlarda Şanlıurfa ve Çevresindeki İnançlar

1.3.1. Paganizm

Anadolu, binlerce yıllık tarihi boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış, bu medeniyetlerin kültürlerini ve inançlarını bünyesinde barındırmıştır. Bu zengin mirasın içinde, sıkça göz ardı edilen ancak derin izler bırakan unsurlardan biri de paganizmdir. Paganizm, genellikle çok Tanrılı bir din olarak tanımlanmakla birlikte, Anadolu'da farklı dönemlerde farklı şekillerde kendini göstermiş ve çeşitli inanç sistemleriyle etkileşime girmiştir.

Anadolu'nun pagan geçmişi, genellikle antik dönemlere dayanır. Özellikle Hititler, Lidyalılar, Frigyalılar ve diğer eski uygarlıklar, doğaya tapınma, ritüeller ve mitolojik inançlarla dolu bir pagan geleneği sürdürmüşlerdir. Tapınaklar, sunaklar, Tanrı ve Tanrıçalara adanmış heykeller, bu dönemlerin pagan inançlarının izlerini günümüze taşımaktadır.

Paganizm, Anadolu'da sadece antik dönemlerle sınırlı değildir. Ortaçağ ve hatta daha yakın tarihlerde bile, Anadolu'nun bazı bölgelerinde pagan gelenekleri ve inançları yaşamını sürdürmüştür. Özellikle dağlık ve izole bölgelerde, eski inançlar, Hristiyanlık veya İslam'ın inanç akideleriyle kaynaşarak veya bu dinlerle yan yana var olmuştur. Bu durum, Anadolu'nun kültürel ve dini çeşitliliğinin bir göstergesi olarak karşımıza çıkar.

Paganizm'in Anadolu'daki izlerine dair araştırmalar, genellikle arkeolojik buluntularla desteklenir. Antik dönemlere ait tapınak kalıntıları, dini figürler ve ritüel objeler, pagan inançlarının varlığını kanıtlar niteliktedir. Ancak sadece arkeolojik

kanıtlarla sınırlı kalmamak gerekir; Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde hala yaşayan gelenekler, mitler ve efsaneler de Paganizm'in izlerini taşır.

Paganizm'in Anadolu'daki varlığı, sadece tarihi bir gerçek değil, aynı zamanda Anadolu'nun doğasını ve insanların ruhunu şekillendiren bir unsurdur. Doğaya olan derin saygı, ritüellerle dolu yaşam tarzı ve mitolojik inançlar, Anadolu pagan geleneğinin temel öğeleridir.

Sonuç olarak, Anadolu'nun paganizm mirası, bu toprakların derinliklerinde saklı kalmış ancak hala etkilerini hissettiren bir hazine gibidir. Antik dönemlerden günümüze kadar uzanan bu miras, Anadolu'nun zengin kültürel mozaiklerinin önemli bir parçasını oluşturur ve bu toprakların geçmişine ve geleceğine ışık tutar.

Latince pagus ve pagani kelimelerinin kökünden; "kırsalda yaşayan, köylü, taşralı" anlamındaki pagan terimi, Hristiyan geleneğinde dinsel anlamda "ötekini" ifade etmede kullanılmıştır. (Altunay, 2017, s. 19) Yani Hristiyan olmayanlar pagan olarak adlandırılmışlardır. Yalnızca Hristiyanlaşmaya direnen Romalı ve Yunanlı politeistleri değil, tüm Hristiyan olmayanları da bu şekilde isimlendirmeye devam etmişlerdir. (Gündüz, 2007, s. 543)

Din bilimlerinin gelişimiyle beraber pagan terimi dünya genelindeki tüm putperest toplumlar için kullanılmaya başlanmıştır. Paganizm, politeist/çok Tanrılı dinsel gelenek ve kültürde doğüstü güçlere sahip Tanrı makamını sembolize eden şekil ve suretlere tapınma ritüelleridir. Paganizm, çok Tanrıcılık ve atalar kültü ile birbirine yakın anlamlar taşıyan naturalizm ve animizm ile bağlantılıdır. (Altunay, 2017, s. 19)

“Gerek Eski Mezopotamya, Yunan, Roma, İran ve benzeri kadim pagan geleneklerde, gerekse birçok yerli dininde ve çeşitli Hindu akımlarda olduğu gibi, inanç sistemlerinde pagan kült ve ritüellere yer veren dinsel gelenekler, geleneksel paganizmin temsilcileri olarak bilinirler.”. Çok eski dönemlerden beri insanlar, tabiatı, kutsalın mekânı olarak görmüşlerdir; çeşitli doğal varlıklara Tanrısal anlamlar yüklemişlerdir. Her pagan toplum yaşam şartlarına göre nesnelere Tanrısallık atfetmiştir. Yaşam alanı olarak seçtiği doğanın unsurlarına kendisine korunak, yiyecek ve bereket vb. sağladığını düşünerek ya da korktuğu ya da güç

yetiremediği, anlamlandıramadığı için tapınmış, bazı toplumlar ormana bazı toplumlar suya ve bazı toplumlar ise hayvana kutsallık değeri vermişlerdir. Tapınılan ya da tazim edilen varlıklarda İlahi gücün az ya da çok tezahürüne inanılır. Pagan gelenekte, kutsalın tezahürünün olumsuz olması halinde o nesneden ya da varlıktan uzaklaşılması ve onlarla temastan kaçınılması gerektiğine inanılır. Bundan dolayı tabu inancı ortaya çıkar. Bunun haricinde yıldız-gezegen kültü de geleneksel paganizmin inanç ve ritüellerinde önemlidir. Ay, güneş ve diğer gezegenler, yıldızlar ve burçlar paganizmde tapınılan nesnelere dendir. Birçok gelenekte gök cisimleri Tanrı'nın bir tezahürü olurken ikinci görüş olarak da Tanrı'nın ikamet ettiği bir cevher olarak görülür. (Gündüz, 2007, s. 545)

Paganizm, politeist yapıya sahip bir dindir. Tanrılar panteonunun başında bir üstün güç bulunmaktadır. Mircea Eliade, paganizmi 'deus otiesus' olarak tanımlar; evreni yaratan, düzenleyen, rızıklandıran ve sonra aşkınlığından dolayı evrenle ve insanla ilişkileri daha alt düzeydeki aracı varlıklara devreden bir güçtür. Paganizm eski Ortadoğu dinsel geleneğinde var olan ve Gök cisimlerinin Tanrılaştırılmasını ifade eden gezegen kültürüdür. Özellikle ay ve güneş Araplarca ilahlaştırılan gök cisimleri arasında oldukça önemlidir. Bunlar asıl Tanrılar olmayıp Tanrı ile insan arasındaki aracı varlıklardır. Paganizm, bütün dünyadaki putperest topluluklar için kullanılan bir terimdir. (Gündüz, 2007, s. 542)

Paganizmde Tanrı'ya ibadet ritüelleri vardır. Tanrısal varlıkları temsil eden putlar önünde ve kült merkezlerinde kurban kesmek Tanrı'yı tazim etmektir. Bazı hayvanların ise bizzat kutsal olduklarına inanılır; bunların asla eti yenmez ve bu hayvanlar serbest bırakılırdı. Pagan ibadetlerinden biri de fal oku çekmektir. Tanrıları temsil eden putlar ya da kült merkezleri etrafında dönmek, tavaf etmek önemli bir ayındır; Tanrılarla iletişim kurmanın ona sığınmış olmanın en önemli vasıtasıydı. Putların önünde eğilmek ve secde etmek diğer bir ibadet şekliydi. Kült merkezlerinde putlara hizmet eden din adamları vardı. (Gündüz, 2007, s. 546)

Dinler, inançlar, ritüeller ve kültürler her zaman birbirinden etkilenmiştir. Dinlerin öğretileri zamanla onu yorumlayanların farklı bakış açılarıyla saf hallerinden uzaklaşmıştır. İslam'a göre kendinden önce gelen dinlerin tahrif olması buna en iyi örnektir. İslamiyet'in diğer dinleri tahrif olmuş ya da beşerî öğretiler

olarak sınıflandırmasına rağmen İslami yorumlamalarda İsrâiliyat'tan örnekler mevcuttur. Buradan dinlerin birbirlerinden sıklıkla etkilendiğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla paganizm gibi dinlerin de Göbeklitepe ve Karahantepe'deki inanç ve ritüellerden etkilenmiş olması, paganizme bir arketip oluşturmuş olması ihtimal dahilindedir.

Paganizmle ilgili bu bilgilere yer verdikten sonra bizim tezimizde esas inceleme konumuz olan tarih öncesi çağlarda Urfa ve çevresinde yaşanan paganizmle ilgili bilgiler vermeye çalışacağız.

1.3.2. Urfa Paganizmi

Pagan dönemde Urfalıların inanç ve ritüelleri yıldız ve yedi gezegen kültü etrafında şekillenmekteydi. Tıpkı komşuları Harran, Hierapolis, Palmira, Asur ve Babil gibi. Urfalıların astrolojide ünlü Bardaisan 'Ülkelerin Yasaları' kitabında yıldız gezegenlerin insanların kaderleri üzerindeki etkilerini açıklar. "Zenginlik ve fakirlik, hastalık ve sağlık ve fiziksel rahatsızlıklar onların maruz kaldığı her şey yedi gezegen olarak adlandırılan bu yıldızların rehberliğiyle onlara ulaşır. Onlar yedi gezegen tarafından yönetilirler. Urfa'da Harran'da olduğu gibi Sin kültüne inanırdı. Urfa'da pagan dönemde şehrin giriş kapılarından biri 'Bethşemeş' (Güneş Kapısı) kapısıdır. Bu Güneş Tanrısı Şamaş'ın bölgedeki önemini göstermektedir. Urfa'nın, panteonuyla ilgili bilgi veren kaynaklar olan Addai'nin Öğretisi, Suruçlu Yakup ve Şarbel'in İşlerinde Urfa'daki Tanrısal varlıklar olarak Nabu (Merkür), Bel (Jüpiter) panteonun zirvesindeki ikilidir. Nabu; hikmet ve kader Tanrısıdır ve hayat veren bir Tanrıdır. Bel ise gezegenlerin ve yıldızların Rabbidir. Dünyayı yönetir ve verimliliği sağlar. Nisan ayı başlarında 'Bel' için festivaller düzenlenirdi. Tanrı Nabu için kurban törenleri yapılıp şarkılar çalınıp söylenilirdi. Addai'nin Öğretisi'nde ve Bardaisan'ın eserinde Urfa Paganizminde Tarata adında Atargatis Tanrı'sına tapınırlardı. Atargatis kültürünün en çarpıcı özelliği su kültürüdür. Havuzlar ve su kanallarında yaşayan kutsal balıklar bu kültürün en önemli simgesidir. Atargatis Fırat Nehri'nden doğmuştur. Atargatis kültüründe bu sulara yaşayan balıkların ilahi ruhları taşıdığına inanılır. Ve bu balıklar tabu olarak görülür. Onlara zarar vermek, yaralamak ve öldürmek kesiklikle yasaktır. (Gündüz, Yaşar & vd., 2007, s. 376-386)

Günümüzde de Balıklıgöl'deki balıkların kutsallığı, balıkların kesinlikle yakalanamaz ve yenilemez olduğu inancı hakimdir. Halk arasında bu balıkları yiyenlerin zarar gördüğüne dair çeşitli mitolojik hikayeler anlatılır. Yine burada bulunan Hz. İbrahim'in doğduğu mağara olarak kabul edilen yerden akan suyun şifalı olduğuna inanılır. (Gündüz, Yaşar & vd., 2007, s. 345)

Urfalılar pagan denilen putperestlik dinindeydiler. Mezopotamya halkının inandığı dine Urfalılar da inanıyorlardı. Fakat bölge şehirleri arasında inanç bakımından bazı farklılıklar vardı. İlkçağlarda Urfa halkı eski Keldaniler veya Babillilerin uzantısı olan Aramiler ve Süryanilerdi. Keldaniler yüzyıllarca gökcisimlerini rasat eden bir kavimdi. Hatta Yunanlılar, Hintliler ve Mısırlılar gökbilimini Keldanilerden almışlardı. Keldaniler yıldızlara taparlardı. Bütün yıldızların ve gezegenlerin isimleri vardı. (Zeydan, 2012, s. 560) Urfa'da her bir Tanrı'nın yani yıldız ve gezegenlerin ayrı görevleri vardı. Bunları hayvan başı şeklinde tasvir ederlerdi. Urfa'da yıldız gezegen kültü, inanç olarak, Hristiyanlık geldikten sonra bile devam etmiştir. İnanışa göre gezegenler ilahi varlıklardı ve insan kaderine etki ederlerdi. Gezegenler asıl Tanrı değilse bile aracı varlıklardı. Asıl Tanrı'ya ulaşmak imkânsız olduğu için aracı olarak gezegenlere ibadet ve dua ederlerdi. (Karakaş, 2009, s. 50)

Urfa halkı güneş kültüne inanırdı. Güneş Tanrı'sının (Şemes) şehrin ortasında bugünkü Urfa Ulu Camii'nin yerinde özel bir mabedi vardı. Urfalıların birden fazla Tanrıları vardı. Jüpiter yıldızı Ba'al; Ba'al'ın oğlu Nabu, Merkür'ü temsil ediyordu. Bu iki Tanrı en önde gelen Tanrılarıydı. Venüs yıldızının adı Tar'ata'ydı. Tar'ata aşk ve ihtiras Tanrı'sıydı. (Gündüz, Yaşar, & vd., 2007, s. 376) Pagan dini mensupları kendi Tanrılarına istedikleri kudreti isnat ediyorlardı. Tanrıların hoşnutluğunu kazanmak için hayvan kurban edenler olduğu gibi kendini ve oğullarını kurban edenler de oluyordu. Urfa'daki Balıklıgöl'ün Bereket Tanrıçası Atargatis için yapıldığı söylenmektedir. (Gündüz Ş., 1999, s. 225)

1.3.3. Harran Paganizmi

Antik dönemde önemli bir merkez olan Harran, günümüzde Türkiye'nin güneydoğusunda Şanlıurfa iline bağlı bir ilçesidir. Tarihsel olarak Harra, M.Ö. 3000

yılların ilk dönemlerine uzanmaktadır. Harran ismi ve Harran'daki Ay Tanrısı Sin anısına yapılmış olan mabetler M.Ö.10.yy.dan itibaren Asur ve Babil kaynaklarında çokça yer almaktadır. Hristiyanlık döneminde Harran şehri, kilise tarafından 'Hellenopolis' 'put şehri' olarak anılmıştır. (Gündüz, Yaşar, & vd., 2007, s. 334) Ancak, bu şehir sadece stratejik bir konumla değil, aynı zamanda mistik bir inanç sistemine de ev sahipliği yapmasıyla tanınır. Harran Paganizmi, bu şehirde yaşayan Sabiilerin benimsediği bir inanç sistemidir ve karmaşık ritüeller, astroloji ve mistisizm unsurlarını içerir.

Harran Paganizmi, kökenleri eski Mezopotamya inançlarına dayanan bir yapıya sahiptir. Sabiiler, bu inanç sisteminin takipçileri olarak, güneşe, ay'a ve yıldızlara derin bir saygı duymuşlardır. Astroloji, onların dini pratiklerinin merkezinde yer alır ve gök cisimlerinin hareketlerini, kaderlerini etkileyen güçler olarak görürler.

Birçok antik inanç sistemi gibi, Harran Paganizmi de mitolojik unsurlarla doludur. Tanrılar ve Tanrıçalar, doğa olaylarını yöneten güçler olarak kabul edilir. Güneşin ve ayın Tanrısal figürleri, önemli ritüellerde ve ibadetlerde merkezi bir role sahiptir.

Harran Paganizmi'nde bilgelik ve öğrenme de önemli bir yer tutar. Sabiiler, antik Mezopotamya'nın bilgi ve bilgelik geleneğini sürdürmüşlerdir. Gökbilimi, matematik, felsefe ve diğer bilim dalları, onların dini ve entelektüel hayatlarının ayrılmaz bir parçasıdır. (Özcan & Dilek, 2006, s. 377)

Harran Paganizmi, İslam dini ile karşılaştığı dönemlerde bu iki din arasında bazı etkileşimler yaşanmıştır. Harran Paganizmi, tarih boyunca pek çok araştırmacı ve yazarın ilgisini çekmiştir. Eski metinler, arkeolojik buluntular ve tarihî kaynaklar, bu inanç sistemi hakkında bilgi edinmemize yardımcı olur. Bunlar arasında İbn'un-Nedim'in "Kitab al-Fihrist", El-Biruni'nin "Mesudî fi'l Heyeti ve'n-Nücum" vb. eserleri ve diğer Ortaçağ Müslüman yazarlarının eserleri sayılabilir.

Harran gökyüzü hareketlerini inceleyen şehir halkına sahipti. Harran, zamanında dini anlamda Urfa'dan daha öne çıkmıştır. Şöhreti Ay tapınaklarına bağlıdır. Harran'da gece gökyüzü çok açık olduğu için yıldızlar ve ay geceye farklı

bir anlam katıyordu. Ay Tanrısı Sin'e inanç, çevredeki Asur ve Babil sonraları da Roma Krallarını da etkisi altına almış ve Harran'a ayrı bir şöhret katmıştır. (Karakaş, 2009, s. 57)

Harranlıların inancında politeizmin yanında bir üstün varlık inancı vardı. Bu "Üstün Varlık" her şeyin yaratıcısı ve idarecisi olan ezeli ve ebedi bir varlıktı. Üstün Varlık, insanları doğru yola sevk etmesi için peygamberler göndermiştir. Bu üstün varlık 'ilk neden'dir. Fakat bu varlığa ulaşmak için aracılara ihtiyaç vardı. Tanrıların erkeklik ve dişilikleri olduğuna kendi aralarında evlenip çoğalabileceklerine inanılırdı. Tanrılar kendi aralarında olumlu ya da olumsuz iletişim kurabilirlerdi. Harran paganlarında peygamber inancı da vardı. Hermes ve Agathadoimon iki büyük hikmet öğreticisidir. Hermes hem Tanrıların mesajlarını birbirlerine iletir hem de hikmeti öğretir. Hermes, İslam'daki İdris peygamberdir. Agathadoimon ise Hermes'in öğreticisi bir Tanrıdır. (Bakkal, 2008, s. 44) Harranlılarda da yedi gezegen kültü vardı ve bunlar için Nisan Ayı'nın 28'inde Sabta Köyü'ne gider şölenler düzenlerlerdi. Pazar gününü Güneş'e, Salı'yı Mars'a, Çarşamba'yı Merkür'e, Perşembe'yi Jüpiter'e, Cuma'yı Venüs'e ayırmışlardır. Renkleri ve iklimleri de bu gezegenler arasında bölüştürmüşlerdir. Yine Satürn'ü soğuk ve kötü tabiatlı olup felakete yol açan Jüpiter'in soğuk ve iyi olan bolluğa sebep olan; Mars'ın sıcak ve kuru savaşı ve ölüme neden olduğu, Güneş'in sıcak ve kuru hem iyi hem kötü karakter taşıdığı, Venüs'ün soğuk, sakin, zafer ve mutluluğa taşıyan iyi bir gezegen olduğunu Merkür'ün bilge gezegen olduğunu, Ay'ın ise soğuk, zeka ve başarı getirdiğine inanılırdı. Harranlı paganlarda iki mezhep vardı. Bunlar, Ashabu'l Hayakil (yıldız tapıcıları) ve Ashabu'l Aşhas (put tapıcıları) dır. Ashabu'l Hayakil puta tapıcılığı reddedip Tanrılara doğrudan ibadeti savunurdu. (Gündüz, Yaşar, & vd., 2007, s. 354) Harranlı ünlü alim Sabit b. Kurra da bu mezheptendir. (Turan, 2018, s. 29) Harranlılar ritüellerini güneş doğmadan, öğle vakti ve güneş batarken yaparlardı. Dua öncesi temizlenme ayinleri vardı ve de gece vakti 3 defa dua vakitleri vardı. Harran'da Müslümanlık gelinceye kadar her zaman Sin, Ay Tanrısı olarak kabul edilmiştir. Harran kelimesine ilk defa tarih kitaplarda M.Ö. 2000 yılında yazılan Kül Tepe ve Mari tabletlerinde rastlanmıştır. (Şeşen, 1993, s. 4) Harran bölgenin başkenti olup bu tabletteki bilgilere göre anlaşmazlık yaşayan devletlerin

barış antlaşmaları E-Hul-hul mabedinde yapılırdı. Harranlılar Ay Tanrı'sı Sin'e ve eşi Ningal'e inanırlardı. Yani Harranlılar Tanrıların da insanlar gibi evlenip çocuk sahibi olduklarına, bir aile yaşantısına sahip olduklarına inanırlardı. Sin mabedi olan E-Hul-hul bugün bile şöhretini devam ettiren bir mabettir. Ay Tanrısı hilal figürü ile tasvir edilmiştir. Erkek cinsiyetindedir. Sin, Harran'ın Rabbi - Efendisi olarak anılmıştır. Harran Ulu Camisinde avlu girişindeki kabartmalarda Nabunait stelleri, hilal şeklinde sembolize edilmiştir. Hristiyanlığın başlangıcından İslami dönemlere kadar Sin (Ay), oğlu Şamaş (Güneş), kızı İştâr (Venüs) Harran panteonunun zirvesinde yer almışlardır. Paralarda dahi ay ve iki yıldız simgesi kullanılmıştır. (Gündüz, 1999, s. 200)

Büyük İskender'in Harran'ı işgal etmesiyle Harran Helen Kültürü'yle tanışmıştır. Harranlılar bazı Yunan filozoflarını peygamber olarak kabul etmektedirler. (Turan, 2018, s. 28)

Harranlılar tenasüh ve hulul inancını, ilk ortaya atanlardır. İnançlarına göre ölümden sonraki hayata inanmazlardı. Sevap ve cezanın bu dünyada olduğunu düşünürlerdi. Ruh bir bedenden diğer bedene geçerdi. Kişi kabiliyetlerine göre bir varlıkta vücut bulurdu. Harranlılar Allah'ın kulunu dokuz bin defa azat ettikten sonra yargıladığına inanırlardı. (Gündüz, 1999, s. 202)

Hiz. İbrahim devrinde de Harranlılar yedi gezegene, yıldızlara ve putlara taparlardı. Zaten Hiz. İbrahim'in mücadelesi de putperestlerdendir. Hiz. İbrahim'in kardeşi Haran'ın Harran'ın kurucusu olduğu düşünülmektedir.

Hristiyanlık döneminde Harran dinsel açıdan önemini kaybetmekle beraber siyasal açıdan da üstünlüğü Urfa'ya karşı sönük kalmıştır. Bunda etkili olan Urfa Kralı VIII. Abgar'ın Hristiyanlığa geçmesidir. Hatta M.S. 3. yy.'da yaşadığı tahmin edilen Harranlı Baba, geleceğe yönelik bir kehanetinde Harran'ın su kaynaklarını ve bazı güçlerini Urfa'ya kaptıracağını söylemiştir. (Gündüz, Yaşar, & vd., 2007, s. 356)

II. Halife Hazreti Ömer döneminde Harran İslam egemenliği altında yaşamaya başlamıştır. Önceleri zimmilik akdiyle İslam Devleti'ne mensup olan Harranlılar kendilerini Harranlı Sabiiler olarak tanıtmışlardır. İslam döneminde

Harranlı paganlar bu isim altında hoşgörüle karşılanarak uzun yıllar yaşamaya devam ettiler. İslam döneminde Harran tam bir bilim merkezi haline dönüşmüştür Emevîler Harran'da bir tıp okulu kurmuşlardır. Devlet yönetiminde önemli kadrolarda görevler almışlardır. Örneğin Harranlı Alim Sabit b. Kurra dönemin halifesinin doktorluğunu yapmış. Halifenin huzurunda yapılan dini tartışmalarda İslam'a ve diğer monoteist dinlere karşı ısrarla Harran politeizmini ve paganizmini savunmuştur. (Turan, 2018, s. 34) 1260'da Moğol ordusunun istilasıyla Harran savaşmaksızın teslim olmasına rağmen yıldız gezegen kültü yıkılmış ve Harran yok edilmiştir. (Gündüz, Yaşar, & vd., 2007, s. 117)

1.3.4. Soğmatar Paganizmi

Soğmatar'da bulunan yeraltı tapınakları ve mezar odaları, pagan dini uygulamaların yapıldığı yerler olarak kabul edilir. Bu tapınaklar, genellikle kayaya oyulmuş yapılar şeklindedir ve antik dönemlerde ibadetler için kullanılmıştır. Araştırmacı Segal'e göre Soğmatardaki merkez tepe bir tapınaktır. Drijvers'e göre ise anıt mezardır. (Bakkal, 2008, s. 49)

Urfa'nın 60 km Güneydoğu'sunda Tek Tek Dağları'nda bulunan Soğmatar beldesi de pagan dinine mensuptu. Soğmatar aynı kült inancına sahip olmasına rağmen Urfa ve Harran arasında kaldığından dolayı çok tanınma imkânı bulamamıştır. Soğmatar (Musa'nın Kuyusu) anlamındadır. Kur'an ve Tevrat'a göre burada Hz. Musa'nın Hz. Şuayb'ın kızlarının sürülerini sulamalarına yardımcı olduğu bilinen bir kuyu vardır. Aynı zamanda Soğmatar'a 16 km mesafede Şuayb şehri de bu bölgede tarihi kalıntılarıyla dikkat çekmektedir. Kutsal kayalıklar üstünde kutsal bir dağ olarak kabul edilmektedir. Hala kalıntıları devam eden kabartma heykeller buraya açık hava mabedi görünümü kazandırmıştır. Soğmatar 20.yy.ın başlarında bölgeyi ziyaret eden Fransız Diplomat H. Pognon tarafından keşfedilmiştir. Keşfettiği bu mağara 'Pognon Mağarası' olarak adlandırıldı. 1950'li yıllarda ise İngiliz Oryantalist J.B.Segal tarafından tepede yazıtlar ve rölyefler bulundu. Tapınak Tepesi olarak bilinen tepe de birçok Süryanice yazıt bulunmuştur. Bu bölgede hilal şeklinde yedi tepe bulunmaktadır. Bu tepeler pagan inancındaki 7 gezegeni simgelemektedir. (Gündüz, Yaşar, & vd., 2007, s. 365)

Bu kabartmalarda Süryanice yazılar vardır. Yüksek dağın etrafında yedi adet yuvarlak anıt mezarlar mevcuttur. Bu anıt mezarlar yedi gezegeni temsil eder.

Satürn Gezegeni Tapınağı: Cumartesi günleri siyah giyinen halk, ellerinde zeytin dallarıyla öküz kurban ederlerdi.

Jüpiter Gezegeni Tapınağı: Perşembe günleri ellerinde selvi dallarıyla bazen hayvan bazen çocuk kurban ederlerdi.

Mars Gezegeni Tapınağı: Salı günleri kırmızı elbise giyinen halk, kılıç ve hançerlerle tapınağa gelirlerdi.

Şamaş Gezegeni Tapınağı: Bu tapınağın günü Pazar günüydü.

Merkür Gezegeni Tapınağı: Çarşamba günleri ziyaret edilen mabette yılda bir kez insan kurban edilirdi.

Venüs Gezegeni Tapınağı: Halk beyaz elbiselerle, Cuma günleri tapınağı ziyaret eder ve çalgılar çalarlardı.

Sin (Ay) Tapınağı: Tam boy insan kabartmaları olan mabette Süryanice yazılar vardır. Ay Tanrısı hilal kabartmasıyla tasvir edilir.

Soğmatarda büstlerin yanında muhakkak bir kitabe yer almaktadır. Kitabelerde büstlerin niçin yapıldığı anlatılarak Tanrı'nın rızası amaçlanmaktaydı.

Soğmatar, Urfa ve Harran halkının bütün bölge tarafından kabul edilen ortak Tanrıları olduğu ve bu üç bölgenin de inanç bakımından birbirine benzediği, inanç bakımından ciddi bir şöhrete sahip olduğu anlaşılmaktadır. Sin Tanrı'sı bu bölgenin tamamında 'Tanrı'ların Tanrı'sı' olarak kabul edilir. (Gündüz, 2023, s. 67-72)

1.4. Hz. İbrahim Dönemi

İsa ve Musa Peygamberlerden binlerce sene önce Allah insanları sapıklıktan kurtarmak ve birliğine davet etmek için Hz. İbrahim'i peygamber olarak gönderdi. Kur'an'da Hz. İbrahim'in doğduğu ve ateşe atıldığı yer belirtilmemektedir. İslam inancına göre, Hz. İbrahim'in yaşadığı yerlerin tam olarak neresi olduğu konusu kesin olarak bilinmemektedir. Ancak, geleneksel İslam kaynakları ve peygamberlerin

hayatını konu alan İslamî literatür, Hz. İbrahim'in doğduğu ve yaşadığı yerin Harran olduğunu belirtir.

Hz. İbrahim'in doğum yeri olarak kabul edilen Harran, tarih boyunca önemli bir yerleşim merkezi olmuştur ve çeşitli dini ve kültürel etkileşimlere sahne olmuştur. Hz. İbrahim, İlahi kaynaklı üç büyük dine; Yahudiliğe, Hristiyanlığa ve İslam'a mensup insanların saygı duyduğu tevhid inancının en önemli peygamberlerinden biridir. Özellikle Yahudilerde ve Müslümanlarda Hz. İbrahim ismi çok önemlidir. Kutsal Kitap'ın Eski Antlaşma bölümünde ve Kur'an'ı Kerim'de Hz. İbrahim çokça geçmektedir. Kur'an'da bir surenin adı 'Hz. İbrahim' olmakla birlikte 69 yerde de Hz. İbrahim'in adı geçmektedir. Araplar O'nu ataları kabul eder. Hz. İbrahim'in adı Tevrat'ta 'Yüce Baba' anlamında Avram (Abram) olarak geçmektedir. Daha sonra "Tanrı, 'seninle yaptığım antlaşma şudur.' dedi. 'Birçok ulusun babası olacaksın. Artık adın avram değil, avraham olacak' demiştir. Hz. İbrahim'in babası Tevrat'ta Terah olarak geçmektedir. Kur'an'da ise Azer olarak geçer. Hz. İbrahim'in yaşadığı dönem olarak bilinemesi de M.Ö. 20. yy.da yaşadığı söylenebilir. Hz. İbrahim'in yaşamıyla ilgili Kuran'da yer alan bilgiler ve İslamî literatürdeki rivayetler, onun Harran'da yaşadığına ve Allah'ın emriyle Kudüs'e hicret ettiğine işaret eder. (Demircan, 2011, s. 81)

Ancak, Hz. İbrahim'in Harran'da yaşadığına dair kesin ve tarihsel olarak doğrulanmış kanıtlar bulunmamaktadır. Bu nedenle, Hz. İbrahim'in Harran'da yaşayıp yaşamadığı konusu tamamen dini inançlar ve İslamî kaynaklara dayalı bir konudur. Herhangi bir tarihsel belge veya arkeolojik kanıt, Hz. İbrahim'in Harran'da yaşadığına dair somut bir delil sunmamaktadır.

Eski Tarihçilerin çoğunlukla İsrâiliyat'tan aldığı bilgilerde çeşitli şehir isimleri geçmektedir; Babil ülkesi olduğu düşünülen Sevat, Zevabi bölgesinde Verka, Ehvaz topraklarında bulunan Sus şehirleri doğduğu yer olarak geçmektedir. İbn'ül Esir'de Hz. İbrahim'in Harran'da doğduğu yazmaktadır. Başka bir rivayette de Hz. İbrahim'in babasının Harran ahalisinden olduğu söylenmektedir. Selevkoslar devrine kadar Urfa pek tanınmadığı için genel görüş Mezopotamya Bölgesinde doğduğudur. Bazı sebeplerden dolayı Hz. İbrahim'in doğum yerinin Urfa olduğu düşünülmektedir. Bunlar: Urfa ilkçağlardan itibaren Hristiyanlığın yayıldığı 2. ve 3. yy.lara kadar

pagan dininin hakim olduğu fikridir. Hz. İbrahim'in doğum yeri hakkında tarihçiler en çok Tevrat'a başvurur. Tevrat'ın tahrif edilmiş halinde; Kildani Ur'u olarak geçen yerin Kastim Ur'u olduğu ve buranın da Harran yakınındaki Urfa olduğu görüşleridir. Hz. İbrahim'in amcası ve kardeşinin Harran'da yaşadığı kesindir. O devirde aileler birbirinden çok uzakta yaşamamaktaydı. Bu bilgi, bizi Hz. İbrahim'in Urfa'da doğmuş olduğu fikrine yakınlaştırır. Urfa'nın bilinen en eski ismi Urhay'dır. Sonraları şehir anlamına gelen Ur kısmı sadece kullanılmıştır. Tevrat'taki bilgilere göre Nemrut'un Orhay şehrinde yaşadığı söylenmektedir. Ebla tabletlerinde de Urfa'da yaşadığı bilgisi geçmektedir. Birçok din tarafından mabetler yaptırılan Hz. İbrahim'in Yahudi ve Hristiyanlıkta da kutsal kabul edilmesi ve adına mabetler yaptırılması Urfa'da yaşadığı fikrini güçlendirmektedir. (Gündüz, Yaşar, & vd., 2007, s. 382)

Hz. İbrahim Kur'an'da En'am Suresi (75-76-77-78) ayetlerinde anlatıldığı üzere gök cisimlerine tapınmayı akıl yoluyla reddetmiş ve Allah'ı bulmuştur

“Böylece biz İbrâhim'e göklerin ve yerin melekûtunu görüp kavrama imkânı veriyorduk ki kesin inananlardan olsun. (75) Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü. “Rabbim budur” dedi. Yıldız batınca da “Batanları sevmem” dedi. (76) Ayı doğarken görünce, “Rabbim budur” dedi. O da batınca, “Rabbim bana doğru yolu göstermezse elbette yolunu şaşırmış kimselerden olurum” dedi. (77) Güneşi doğarken görünce, “Rabbim budur; zira bu daha büyük” dedi. O da batınca dedi ki: “Ey kavmim! ben, sizin (Allah'a) ortak koştüğünüz şeylerden uzağım.” (78) “Ben, O'nun birliğine inanarak yüzümü, gökleri ve yeri yoktan yaratana çevirdim ve ben müşriklerden değilim.” (79)

O dönemde Urfa ve çevresinin gök cisimlerine tapınması, Hz. İbrahim'in bu sorgulamayı bu topraklarda yapmış olduğu fikrini vermektedir. Bir Nevruz bayramında kırlara çıkan putperest halk tüm putlarının kırıldığını gördüler. Daha önce halkı tevhide çağıran Hz. İbrahim'den şüphelendiler. Bunun üzerine Nemrut, O'nu bugünkü Mevlid-i Halil Cami'sinin çevresinde bulunan mağaralarda 7 sene hapsedti. Sonra da mancımıkla ateşe attı. Fakat Enbiya Suresi 69. ayette geçtiği üzere ateş Hz. İbrahim'i yakmadı. Urfalıların çoğu Nemrut'un yanında yer aldığından Hz.

İbrahim Urfa'dan ayrıldı ve yakın akrabalarının olduğu Harran'a gitmiştir. Daha sonra ise Filistin'e ve Mısır'a geçmiştir. (Şeşen, 1993, s. 22)

Hiz. İbrahim'in Nemrut ile olan karşılaşması ve bu olaydaki mucizevi kurtuluşu, İslam inancında önemli bir yer tutar. Hiz. İbrahim'in ateşe atılma tehdidine rağmen Allah'ın onu koruması, inananlar için bir ibret vesilesidir. Bu olay, Hiz. İbrahim'in güçlü imanını ve Allah'a olan teslimiyetini vurgular.

İslam inancına göre, Hiz. İbrahim'in Nemrut ile olan mücadelesi ve ateşin zararından korunması, İslam inancında birçok öğretiyi barındırır. Bu olay, müminlere cesaret ve sabır verirken, Allah'ın gücünü ve merhametini hatırlatır.

Hiz. İbrahim'in hayatı ve yaşadığı olaylar, İslam inancının temel öğretilerinden birini oluşturur. Onun imanını, sabrını ve teslimiyetini, Müminlere örnek olmuştur. Nemrut ile olan karşılaşması ve ateşten kurtuluşu da bu örneklerden biridir.

Sonuç olarak, Harran'ın Hiz. İbrahim ile ilişkilendirilmesi, bu şehrin dini, tarihî ve kültürel açıdan önemini artırır. Hiz. İbrahim'in Harran'da yaşadığına dair inançlar, bu bölgenin İslam dünyasındaki yerini sağlamlaştırır ve ziyaretçilerin ilgisini çeker. Bu nedenle, Harran'ın Hiz. İbrahim ile olan bağlantısı, Dinler Tarihi açısından önemlidir.

1.5. Hiz. Musa ve Hiz. Şuayb Dönemi

Şuayb Şehri veya Şuayb Kenti, İslam mitolojisinde ve Arap geleneğinde önemli bir yere sahip olan bir yerdir. Bu şehir, Kuran'da geçen peygamberlerden biri olan Hiz. Şuayb'a atfedilmiştir. İslam inancına göre, Şuayb Peygamber, Ad kavmi olarak bilinen bir topluluğa gönderilmiştir ve onlara doğru yolu göstermek için Allah'ın emirlerini iletmekle görevlendirilmiştir.

Urfa'ya yaklaşık 80 km uzaklıkta Şuayb Şehri olarak isimlendirilen bir kalıntı vardır. Hiz. Musa'nın Mısır'dan kaçarak Urfa ve Harran yakınlarındaki Şuayb Peygamber'in şehrine sığındığı tarihi bilgilerde mevcuttur. Şuayb Şehri'nin altında eski şehir kalıntılarının bulunması ve oradaki bir kuyuya Musa kuyusu adının verilmesi Şuayb ve Musa Peygamberlerin bir dönem burada yaşadığının göstergesi olarak kabul edilmektedir. (Karakaş, 2009, s. 103)

1.6. Urfa'da Yahudilik

Şanlıurfa, tarih boyunca çeşitli Yahudi topluluklarının yaşadığı bir yer olmuştur. Pagan döneme ait Yahudi mezarlarında, Yahudiliğin simgesi olan Menorah'ın bulunması ve kırk mağara mezarlarında üç İbranice ve bir Grekçe olmak üzere Yahudilerden bahsedilmesi gibi somut deliller vardır. Özellikle Osmanlı döneminde, Şanlıurfa ve çevresinde Yahudi nüfusunun varlığı belgelenmiştir. Bu dönemde Yahudiler, ticaret, zanaat ve diğer ekonomik faaliyetlerde etkin bir rol oynamışlardır. (Gündüz, Yaşar, & vd., 2007, s. 478) Buradaki Yahudilerin yaşantısının az da olsa günümüze kadar devam edegeldiğini söyleyebiliriz.

Hiz. Musa'nın öğretileriyle şekillenen ve İsrailoğullarının temel dini inancı olan Yahudilik, merkezi Kudüs olan Filistin topraklarında kök salmıştır. Ancak; bazı savaşların sonucunda Kudüs'ün tahrip edilmesiyle birlikte Filistin'den sürgün edilmişlerdir. Bu sürgünler, Yahudilerin farklı bölgelere dağılmasına ve bazılarının Urfa gibi önemli ticaret merkezlerine yerleşmesine yol açmıştır. Urfa, bu dönemlerde sadece ticaretin merkezi olmakla kalmamış, aynı zamanda dini ve kültürel anlamda da zengin bir yaşamın merkezi haline gelmiştir. Çeşitli bölgelere dağılan Yahudilerin bir kısmı Pagan döneminde Urfa'ya gelmişler ve uzun yıllar burada yaşamışlardır. Yahudilerin Urfa'yı tercih etmesindeki ana sebep ticarettir. O dönemde bedevilerin dağlık alanlarda ticaret kervanlarına saldırımları Yahudilerin ticaretlerini sürdürmek adına o dönem İpekyolu'nun üzerinde bulunan Edessa'yı tercih etmesindeki asıl neden oldu diyebiliriz. (Gündüz, Yaşar, & vd., 2007, s. 422)

Urfa'daki Yahudi topluluğu, zaman içinde çeşitli dinî ve kültürel değişimler yaşamıştır. Özellikle Hristiyanlık gibi yeni dinî akımların ortaya çıkması, Yahudilerin yaşamını etkilemiş ve bazılarının Hristiyanlığı benimsemesine neden olmuştur. Ayrıca Perslerle savaşan Roma İmparatoru Traianus'un doğu seferinde Yahudi toplulukların Perslerle birlikte Romalılara karşı yer alması ve Traianus'un bu Yahudi topluluğun peşine düşmesi sonucunda Adiabane ve Nusaybin'deki Yahudiler Edessa'ya sığınmışlardır. Urfa'da toplanan bu Yahudilerin bir kısmı Hristiyanlık geldiğinde Hristiyanlığı kabul ettiler. Burada Hristiyanlığın hızlı yayılmasının sebebi yukarıda bahsettiğimiz Yahudi cemaatleri olmuştur. Tabii bu kabullenişin ardında

Hristiyanlığın yayılımı adına havarilerin çeşitli bölgelere yayılmış Yahudi kolonilerini tebliğ hedefi olarak incelemeleri yatmaktadır. (Ekinci, 2011, s. 71)

Edessa'daki Yahudilerle Hristiyanlar 4.yy.a kadar bir arada barış içinde yaşamışlardır. Hristiyanlık ve Yahudiliğin kutsal metinlerine dair ortak çalışmalara imza atmaları bu işbirliği ve yakınlığın en önemli göstergelerinden biridir. İlk dönem Hristiyanlıkta Edessa'da Yahudi dini anlayışının Hristiyanlığa birtakım yansımaları dahi olmuştur. İlk dönem kilise eserlerinde Yahudi tefsir ve kelim anlayışının izleri mevcuttu. Örneğin ilk dönem Edessa Hristiyanlarının hayatlarında Yahudi şeriatının uygulamalarından olan kanın süzülmeden et yememeleri ve Fısıh Bayramında mayasız ekmek yemeleri kurallarının yer alması açıkça ortak bir yaşantı şeklinin göstergesidir. Zira Hristiyanlık dininin Edessa'daki varoluşunu oradaki Yahudi kolonileri sağlamışlardı. Ancak burada yaşayan Yahudilerle Hristiyanların 4.yy.ın başlarındaki yeniden ayrışmaları hatta Hristiyanların, Yahudilerden nefretle söz etmesi, Edessa'nın Roma Eyaleti haline gelmesine denk gelir. Kimi görüşlere göre Hristiyanların nefret söyleminde bulunacak kadar Yahudileri dışlamasındaki sebep Monofizit-Diyofizit anlayışın çekişmesinden kaynaklandığı belirtilse de asıl sebep 4.yy.da Pavlos'un İsa'yı, Tanrı'nın oğlu olarak kabul etmesi ve aynı zamanda İsa'nın Yahudilerce çarmıha gerilmesidir. (Gündüz, Yaşar, & vd., 2007, s. 377)

Ancak, tarihsel süreçlerde yaşanan zorluklar da kaçınılmaz olmuştur. M.S. 363'te yaşanan Roma-İran savaşı, Yahudilerin ticari kayıplarına ve Hristiyanlar tarafından zulme uğramasına neden olmuştur. Bu zulümler, bir Yahudi Havrası'nın Hristiyanlar tarafından kiliseye dönüştürülmesi gibi somut olaylarla da kendini göstermiştir. M.S. 500'lerdeki kıtlık döneminde ise Yahudilere acımasızca davranılmış ve temel ihtiyaçları bile karşılanmamıştır. (Karakaş, 2009, s. 104)

Tüm bu tarihsel olaylar, Urfa'daki Yahudi topluluğunun yaşamını ve dini kimliğini derinden etkilemiştir. Ticaretin yanı sıra dini ve kültürel etkileşimler, Urfa'nın Yahudi toplulukları için bir adaptasyon ve değişim süreci yaşadığını göstermektedir. Bu süreçlerin zenginliği, Urfa'nın dini ve kültürel tarihindeki önemli bir döneme ışık tutmaktadır.

1.7. Maniheizm

Maniheizm, Hristiyanlık devrinde M.S. 3.yy.da İran'da ortaya çıkan bir dindir. Kurucusu Mani olan bu dinin misyonerlik teşkilatı çok gelişmiştir. 4.yy.da Hristiyanlığa rakip olacak kadar yayılmıştır. Günümüzde müntesibi kalmasa da İslam öncesi tüm Ortadoğu'da hakimiyet kurmuş bir dindir. (Gündüz, Yaşar, & vd., 2007, s. 480)

Dinin kurucusu Mani hayatta iken bu din Urfa'ya hâkim olmuştur. Urfa'da Mani dininin mensuplarına mektup bile yazmıştır. Bu hakimiyetten rahatsız olan Hristiyan din adamları sık sık bu yeni dini hedef almışlardır. Roma imparatoru I. Anastasios döneminde çok fazla katiller yaparak bu dini bitirmeye çalışmıştır. 276 yılında kurucusu Mani öldürülünce her ne kadar öğrencileri dini devam ettirse de zamanla yok olmuş bir dindir. (Gündüz, Yaşar, & vd., 2007, s. 485)

1.8. Selevkoslar Devri

Urfa hakkındaki ilk ve anlaşılır bilgiler Büyük İskender'in Urfa'yı fethetmesiyle (M.Ö.331) başlar. (Gündüz, Yaşar & vd., 2007, s. 131) Bu tarihten itibaren Urfa birçok yönüyle tanınan bir şehir olmuştur. Urfa da İskender Devri 8 yıl sürmüştür.

Selevkoslar, Büyük İskender'in ölümünden sonra İskender'in generallerinden Selevkos Nikator'un Asya'daki hükümdarlığını kurmasıyla ortaya çıkan Helenistik krallıktır. Selevkos İmparatorluğu, M.Ö. 4. yy.'ın sonlarından itibaren Orta Doğu'da ve Hindistan'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada varlık göstermiştir. (Ekinci & Paydaş, 2008, s. 31) Selevkoslar dönemi ve imparatorluğuyla ilgili bazı önemli bilgiler şunlardır:

a. Kuruluş ve Genişleme: Selevkos İmparatorluğu, Büyük İskender'in ölümünden sonra imparatorluğun parçalanmasıyla ortaya çıkmıştır. Selevkos Nikator, M.Ö. 305 civarında Orta Doğu'da bağımsızlığını ilan ederek bu imparatorluğun temellerini atmıştır. İlk başta Suriye ve Mezopotamya'yı içine alan bir bölgede hüküm sürmüştür, daha sonra imparatorluk Anadolu, İran ve Hindistan'a kadar genişlemiştir.

b. Helenistik Kültür ve Yönetim: Selevkos İmparatorluğu, Helenistik kültürün yayılmasına ve Helenistik yönetim modelinin uygulanmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Bu dönemde, Yunan kültürü, yerel kültürlerle etkileşime girerek yeni sentezler oluşturmuştur. Selevkoslar, imparatorluğun her köşesine Yunan şehirlerini kurarak Helenistik kültürü yaymışlardır. Bölge de Helence isimler yaygınlaşmış; insanlar yerel isimlerin yanı sıra Helen lakaplar kullanmaya başlamışlardır. (Aslan, 2015, s. 72)

c. Kumandan Selevkos Nikator, Büyük İskender ölünce Urfa ve Suriye bölgesine hakim olmuştur. 21 yıl hakimiyeti süren bu devre Selevkoslar devri denmiştir. Urfa'ya suyu bol anlamındaki EDESSA isminin verilmesi Selevkos döneminde olmuş ve şehir Yunan siteleri gibi yeniden inşa edilmiştir. (Şer, 2006,10) Selevkos I. Nikator bu şehri kendi Helenistik kültürlerine göre yeniden inşa etmiştir. Ancak ilk defa bu şehri I. Nikator'un kurduğu fikri yanlıştır. Çünkü Edessa 'dan bugün ki Balıklıgöl'den Cumhuriyet okuluna kadar olan bölgede taş devrinden Neolitik Dönem'e kadar önemli kalıntılar bulunmaktadır. I.Nikator, "şehri, sadece bir koloni merkezi haline getirmiştir." ifadesi daha doğru bir tespit olacaktır. (Ekinci & Paydaş, 2008, s. 33)

d. Yıkılış ve Sonrası: Selevkos İmparatorluğu, M.Ö. 2. yy.ın ortalarında iç ve dış baskılar nedeniyle zayıflamaya başlamıştır. Özellikle Parthia Krallığı (Pers İmparatorluğu) ve Roma Cumhuriyeti'nin genişlemesi, imparatorluğun sınırlarında gerilemeye neden olmuştur. Selevkos İmparatorluğu'nun sona ermesiyle bölgede Parthia ve Roma'nın etkisi artmıştır. (Gündüz, Yaşar & vd., 2007, s. 134)

1.9. Urfa'da Hristiyanlık: Osrhoene Krallığı Devri

M.Ö. 132 yılında Urfa ilk ve tek kendi bağımsız devletini kurmuştur. Osrhoene-Orhay, Urfa isminin ilk kullanıldığı dönemdir. Urfa krallarına ABGAR (Topal) adı verildiği için bu döneme Abgar Devleti de denmektedir. Tağlib B. Vail kabilesi kurmuştur. (Aslan, 2015, s. 75) Osrhoene Krallığı, M.Ö. 2. yy.da, bugünkü Şanlıurfa'nın bulunduğu bölgede kurulmuştur. Başkenti, krallığın adını taşıyan Edessa (şimdiki Şanlıurfa) şehridir. Edessa, krallığın siyasi, ekonomik ve kültürel merkezi haline gelmiştir. Bu krallık döneminde Urfa devlet geleneğine sahip

olmuştur. Roma-Perslerin ortasında kalan Edessa tam bir denge merkezi olmuştur. İki kutuplu dünyanın politik ve kültürel düzeni ortasında denge siyaseti gözeterek 375 yıl hakimiyetlerini devam ettirmişlerdir. (Ekinci & Paydaş, 2008, s. 40)

Osroene Devleti'nin sınırları; batıda Fırat Nehri, güneydoğu da Nusaybin, kuzeyde Toros Dağları, güneyinde ise çöle kadar uzanır. Harran Ovası, Urfa'nın servetinin en büyük kaynağıdır. Bolluk ve bereket içinde olan Urfa devleti zaman zaman Roma devletiyle karşı karşıya gelmiştir. (Karakaş, 2009, s. 112) Bu devletin halkları Arap, Arami ve Nebatilerden oluşan Sami ırkıdır. Aramiler, Hristiyanlığı kabul ettikten sonra kendilerine Süryani ismini almışlardır. Urfa'nın devlet olması hasebiyle bir yüzünde ay-yıldız bir yüzünde güneşin olduğu, kendilerine ait paraları da vardır. (Günel, 1970, s. 48) Abgarlılar döneminde Pagan ve Atargatis dini benimsenmiştir. Atargatis, antik dönemde Mezopotamya ve Levant bölgesinde tapınılan bir Tanrıçadır. Bu kültür, özellikle Suriye ve çevresindeki bölgelerde önemli bir yer tutmuştur. Atargatis kültürüne dair bazı önemli bilgiler:

a) Tanrıça Atargatis: Atargatis, bereket, doğurganlık, su ve aşk gibi konularda tapınılan bir Tanrıçadır. Sembolik olarak balık biçiminde betimlenir ve suyun gücü ve bereketiyle ilişkilendirilir. Atargatis, bu bölgede yaşayan halklar arasında yaygın bir tapınma nesnesi haline gelmiştir.

b) Tapınma Merkezleri: Atargatis kültü, özellikle Suriye'deki Dura Europos (Urfa) ve Hierapolis gibi şehirlerde önemli tapınma merkezlerine sahiptir. Bu tapınma merkezlerinde, Tanrıçaya adanmış tapınaklar, sunaklar ve heykeller bulunur. Bu yerler, ibadet edenler için kutsal ve manevi birer merkezdir. (Gündüz, 2023, s. 107)

Şanlıurfa'da bulunan Balıklıgöl, Atargatis kültüyle ilişkilendirilen önemli bir mekândır. Atargatis kültü, Hristiyanlık ve diğer monoteist dinlerin yayılmasıyla birlikte zamanla zayıflamış ve yok olmuştur. Özellikle Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlığı resmî din olarak kabul etmesi ve Hristiyanlığın yayılması, Atargatis kültürünün gerilemesine neden olmuştur.

205 yıllarında Abgarlar, resmi din olarak Hristiyanlığı kabul etmişlerdir. Hristiyanlık Filistin'de doğan bir din olmasına rağmen bir devletin resmi dini olarak

ilk kez bu şehirde tanınmıştır. (Aslan, 2015, s. 84) Abgar Krallığı, M.S. 244 yılında yıkılmıştır.

Osrhoene Krallığı, Antik Mezopotamya'da Hristiyanlık öncesi dönemin önemli bir aktörüydü ve bölgenin tarihine önemli bir katkı sağlamıştı. Bu dönemde, bölgede çeşitli kültürel ve dini etkileşimler yaşanmıştır. Edessa gibi önemli bir merkez, çeşitli dini inançların ve kültürlerin buluşma noktası olmuştur. Hristiyanlık öncesi dönemde, bu bölgede Pagan, Yunan, Sümer ve Babil inançları gibi çeşitli dinî pratikler ve kültürler bir arada bulunmuştur. Özellikle Edessa'nın konumu, Orta Doğu'daki ticaret yollarının kesişim noktasında olması nedeniyle ticaretin canlanmasına ve ekonomik gelişmeye katkı sağlamıştır. Şehir, ipek ve baharat gibi değerli ticari malların ticaretinde önemli bir rol oynamıştır. (Karakaş, 2009, s. 116-120)

1.10. Sabiilik

Şanlıurfa'da dini hayatın incelenmesinde karşımıza çıkan dinlerden bir tanesi de Sabiiliktir. Kur'an'ı Kerim'de de üç yerde adı geçen Sabiiliğin bu bölge de anılması dikkat çekici olmakla beraber burada Sabii olarak anılanların Kur'an'da geçen Sabiilikle ilgisi olmadığı çok sonraları anlaşılmıştır. Genel olarak inanç yaşantılarında gizliliği benimseyen ve dışa vurumculuktan uzak bir tavır sergileyen gerçek Sabiilik bilim sanat gibi etkinliklerde de var olamayınca zamanla unutulmuştur. Sonraki dönemlerde asıl Sabiilerden çok farklı inanç ve yaşayışta olan, polieist Harran paganistleri, kendini Sabii olarak tanıtmaya yolunu seçmişlerdir. (Gündüz, 2007, s. 476)

Ortadoğu'da antik döneme damgasını vuran Gnostik geleneğin cemaat halinde günümüzdeki son temsilcileri olan Sabiiler, Güney Irak'ta Fırat ve Dicle kıyıları boyunca yaşayan küçük bir topluluktur. Körfez savaşı sonrasında Sabii cemaatinin bir kısmı Avrupa Ülkeleri, Avusturalya, Amerika ve Kanada'ya da yerleşmiştir. (Gündüz, 1999, s. 23)

Sabiilerle ilgili Kur'an'da 3 ayet karşımıza çıkmaktadır:

“Şüphesiz, iman edenler; Yahudilerden, Hristiyanlardan ve Sâbiîler'den de Allah'a ve âhîret gününe inanıp sâlih amel işleyenler için Rableri katında mükâfatlar

vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur; onlar üzüntü de çekmeyecekler.” (Bakara, 62)

“İman edenler, Yahudiler, Sâbiiler ve Hristiyanlar, (bunlardan) Allah’a ve âhiret gününe inanıp dünyaya ve âhirete yararlı işler yapanlara korku yoktur ve onlar üzülecek de değildir.” (Maide, 69)

“Gerçek şu ki, iman edenler, Yahudiliği benimseyenler, Sâbiiler, Hristiyanlar, Mecûsiler ve şirke sapanların her biri hakkındaki hükmünü Allah kıyamet günü verecektir. Şüphesiz Allah her şeye tanıktır.” (Hac,17) geçmektedir; fakat ismen bahsedilse de inançları, ibadet şekilleri ve nerede yaşadıkları bilinmemektedir.

Arapçada Sabii kelimesi dönmek, ortaya çıkmak anlamındadır. Arap müşrikler Peygamberimize atalarının dininden döndüğü için Arapça ‘sabaa’ kökünden gelen Sabii kelimesini kullanmışlardır. Zira onlar bu kelimenin kökeni olan “döndü” manasına gelen Sabaa kelimesini ‘gece ortaya çıkan yıldızların tekrar görünmesine ya da develerinin akşam olunca evlerine dönmesine’ de kullanıyorlardı. (Gündüz, 1999, s. 28)

Kur’an’da Sabiiler; Yahudiler ve Hristiyanlar ve bir arada zikredilmişlerdir. Kuran’ın nazil olduğu dönemde Arap toplumunun Sabiileri önceden biliyor olmaları ayeti sorgulamamalarından anlaşılmaktadır. Zira gelen Kur’an ayetlerinden sahabenin bilmediği bir konu olduğunda bunu açıkça Peygamber’e sorarak öğrenmelerinden biliyoruz. Kur’an’da geçen Sabii kelimesi o dönemde yaşamış insanların aşina olduğu bir isim olmasından dolayı sahabe bu konuyu Peygamber’e sormaya gerek duymamıştır. (Gündüz, 2007, s. 473)

Son dönemdeki kazılarda bulunan kitabelerde Sabiilik inancının geçirmiş olduğu dört önemli devirden özellikle 3. ve 4. döneme ait özelliklerin çıkması başlangıçta savunduğumuz tezi doğrular niteliktedir. Bu önemli 4 dönem şu şekildedir;

1. Başlangıçta İlahi bir dinden ayrılma
2. Meleklerle Tapma
3. Yıldızlara Tapma

4. Putlara tapma (Ekinci, 2011, s. 62)

Mezopotamya'nın bataklık yörelerinde yaşayan Sabiiler, Hz. Ömer bu yöreyi fethettiğinde kutsal kitapları Ginza'yı göstererek kendilerinin de Ehli Kitap olduklarını söylemişlerdir. Putperest olmadıklarını söyleyen Sabiiler'e ehli zimmet yani ayette geçtiği üzere Ehli Kitaba uygulanan kural uygulanmıştır. (Gündüz,1999,24) Ancak sonraki dönemlerde İslam alimlerinin görüşlerinin aksine Sabiiler özelde Harran putperestleriyle özdeşleştirilmişti. Fakat İbni Nedim'e göre Harran putperestleri Abbasiler döneminde zimmi statüsünü alabilmek için Sabii ismini kullanmışlardır. Halife Memun sefere giderken, saçları uzun, kaftan giyinen Harranlılarla karşılaşmıştır. Onlara dinlerini sorduklarında ne diyeceklerini bilemeyen Harranlı paganlara sefer dönüşüne kadar mühlet vermiştir. Bu sırada onlara bir fakih şöyle bir akıl vermiştir: "Kuranda Sabii kelimesinin geçtiğini; bunların Ehli Kitap olduğunu, Halife Memun' a "biz Sabiiyiz" demelerini tavsiye etmiştir. Halife Memun çıktığı seferden dönemediği için Harranlılar kendi dinlerine dönselerde adları Sabii olarak kalmıştır. (Karakaş, 2009, s. 66; Bakkal, 2008, s. 30)

Sabiilerle Harranlı paganları birbirlerine yakın gören görüşte mevcuttur. Tıpkı Harranlı paganlar gibi Harrani Sabiiler de monoteist bir inançtan (İlk Neden-Üstün Varlık)'tan politeist bir inanç biçimine geçerler. Ay, Güneş ve yedi gezegen inancı Harrani Sabiilerde de görülen bir inanç şeklidir. Harranilerde Peygamber inancı da söz konusudur. İbn-u Nedim'in ve Şehristani'nin görüşüne göre; Şit ve İdris peygamberler onların 2 büyük peygamberidir. Ayrıca Yunan filozofları Solon, Platon, Pythagoras'ı da peygamber olarak görürler. (Bakkal, 2008, s. 44) Harranlı Sabiiler, günde 3 vakit namaz kılar, değişik aylarda oruç tutar, yıldızlar için kurbanlar keserler. Kurbanı boğazlayarak keserler, etini yemez yakarlar. Sünnet olmayı yasaklar, deve etinden tiksiniyorlar. Birden fazla kadınla evli olmazlar. İbadetlerini temiz olarak yaparlardı, ibadet dilleri Süryaniceydi. Ancak Sabiilerle Harranlıların aynı dinden olmaları imkânsız görülmektedir. Çünkü Sabiiler sulak bölgede yaşadıkları için ibadetlerini hep suyla yaparlardı, vaftizleri vardı. Gün içinde dinleri gereği sürekli su kullanmak zorundaydılar fakat Harranlılar kurak bölgedeydiler; içmeye bile suyu zor bulan bu halk ibadetleri için bu kadar suyu nasıl

bulacaklardı? Güney Irak Sabiileri ve Harraniler arasında diğer önemli bir fark da kible yönleriydi. Harraniler güneye diğerleri kuzeye dönerler. (Gündüz, 1999, s. 24)

1.11. Urfa'da İslamiyet

636 tarihinde Kudüs'ü fetheden Hz. Ömer'in Fırat'ı geçerek kuzeye doğru çıktığı sırada Urfa halkı Hz. Ömer'i karşılayarak Urfa güvenliği hakkında kendisinden söz istediler. 637 senesinde İslam'ı korumak ve İslam'ın yayılması için sefere çıkan İslam ordusu büyük başarılar elde ederek Güneydoğu Anadolu Bölgesine girdiler. Roma yönetiminde olan Harran ve Urfa bölgesine, İslam kumandanı İyaz bin Ganem teslim olmaları konusunda teklif götürdü. Harranlılar anlaşmanın Urfalılarla yapılmasını, onlar kabul ederse kendilerinin de kabul edeceklerini söylediler. O dönemde Urfa Hristiyan, Harran ise pagandı. Paganlar Romalıların zulmündeydi; Hristiyanlarda ise mezhep kavgaları hakimdi. (Karakaş, 2009, s. 205) İslam ordusunun koruması altında olmayı Urfa ve Harran halkı kabul etti. Böylece Urfa Miladi 637 yılında fethedildi. İyaz bin Ganem bu bölgeleri vergi karşılığı koruması altına aldı. Urfa'ya küçük Müslüman grupları yerleştirildi. (Segal, 2002, s. 251) Müslümanların merhametli ve dürüst duruşu halkların İslam'ı kabul etmesine sebep oldu. İslam, eğitim ve öğretime çok önem verdiği için Urfa'da okullar kurarak İslam dininin yaygınlaşmasına olanak sağlamıştır.

2. BÖLÜM

GÖBEKLİTEPE

2.1. Neolitik Dönem’de Yerleşik Hayata Geçiş ve Göbeklitepe’nin Önemi

Buzul çağının sona ermesiyle birlikte, yaklaşık 20.000 yıl önce, insanlar eski konaklama alanlarından ve mağaralardan çıkarak, bol bitki örtüsü ve su kaynaklarının bulunduğu daha elverişli bölgelere göç etmeye başlamışlardır. (Hodder, 2018, s. 55) Buzul çağından sonra Neolitik dönem’e geçişle beraber daha önce doğayla bütünleşik, doğadan ihtiyacı kadar faydalanan insanoğlu artık kendini doğadan ayıştırmaya ve ihtiyacından fazlasını tüketmeye başlamıştır. Aslında bugünkü modern insanın yaşam tarzına ilk adımı Neolitik Dönem’de atmıştır. Bu dönemde üretirken tüketmeye başlamış ve sonun başlangıcını oluşturmuştur. Anadolu, bu önemli geçiş sürecine ilk ev sahipliği yapan yerlerdendir.

Türkiye’de tarih öncesi dönemlerle ilgili yapılan araştırmalar henüz gelişim aşamasının başlarındadır. Ancak, son yıllarda gerçekleştirilen kazılar, özellikle Göbeklitepe gibi önemli arkeolojik alanlarla birlikte, Anadolu’nun eski çağ yerleşimlerinin ve farklı dönemlere ait buluntuların ortaya çıkmasına olanak tanımıştır. Bu buluntular, bölgenin erken yerleşim tarihini ve kültürel evrimini anlamamıza katkı sağlamaktadır. Özellikle yazılı belgelerin olmadığı dönemler için Şanlıurfa’da bulunan Göbeklitepe, Nevalıçöri, Karahantepe, Gürcütepe, Sayburç, Çakmaktepe, Sefertepe, Harbetsuvan, Söğüt Tarlası-Biris Mezarlığı ve Yeni Mahalle höyükleri ile Çatalhöyük, Çayönü, Caferhöyük, Aşıklı Höyük, Hacılar ve diğer Neolitik yerleşimler, yapılan kazılar sayesinde oldukça önemli bilgiler sunmaktadır. Neolitik Çağ ya da yaygın adıyla Cilalı Taş Devri, insanlık tarihinin en belirleyici evrelerinden biridir. Bu dönemde, insanlık yaşam biçiminde büyük dönüşümler geçirmiş, kökleri bu dönemde atılan kültürel ve sosyal yapılar, günümüz toplumlarının temellerini atmıştır.

Türkiye’deki Neolitik Dönem’e ait yerleşim alanlarını sıralamak gerekirse; Göbeklitepe, Nevalıçöri, Karahantepe, Gürcütepe, Sayburç, Çakmaktepe, Sefertepe, Harbetsuvan, Söğüt Tarlası-Biris Mezarlığı ve Yeni Mahalle höyükleri (Şanlıurfa), Aşıklı Höyük (Aksaray), Caferhöyük (Malatya), Çatalhöyük (Konya), Çayönü

(Diyarbakır), Ergani (Diyarbakır), Hacılar (Burdur), Ilıpınar (Burdur), Mersin Yumuktepe, Seydişehir (Konya), Göller Bölgesi, Hallan Çemi (Batman), Tarsus (Mersin), Adıyaman Göynücek gibi önemli bölgeler yer almaktadır. Neolitik Dönem'in başlangıcının uzun süre Doğu Akdeniz kıyıları ve Levant bölgesinde başladığı düşünülmüşse de Göbeklitepe, Çatalhöyük, Çayönü ve Aşıklı Höyük gibi yerleşimlerin incelenmesiyle, bu sürecin Anadolu coğrafyasının merkezinde başladığına dair güçlü kanıtlar elde edilmiştir. (Özdoğan, 2007, s. 450) Bu buluntular, ritüel alanların yalnızca inanç sistemiyle sınırlı kalmayıp; toplumsal organizasyonun, tarımın ve hayvancılığın, sanatın ve iletişimin gelişiminde de başrol oynadığını ortaya koymaktadır.

Yerleşik hayata geçiş, sadece hayatta kalma stratejilerinin değişmesine değil, aynı zamanda toplumsal yapının yeniden şekillenmesine de yol açmıştır. İnsanlar, tarım ve hayvancılık gibi üretim faaliyetlerini sistematik bir şekilde organize etmeye başlamış, bu da sosyal sınıfların oluşmasına ve iş bölümünün artmasına neden olmuştur. Tarımsal üretimin artmasıyla birlikte, ticaretin ve kültürel alışverişin gelişmesi de mümkün hale gelmiştir. (Childe, 2006, s. 64)

İklimdeki değişimlerin yanı sıra, insanlık tarihinin en uzun süren yaşam biçimi olan avcı-toplayıcılıktan, tarıma ve yerleşik hayata geçişin Neolitik Dönem'de başladığı düşünülmektedir. İnsanların kalıcı olarak yerleşmeye başlamasıyla birlikte, konutlar ve sosyal sınıflar gibi farklı mekânsal düzenlemelerin ortaya çıktığı, aynı zamanda bazı bitki türlerinin yetiştirilmeye ve hayvan türlerinin evcilleştirilmeye başlandığı varsayılmıştır. Bu nedenle, Neolitik Dönem uzun zaman boyunca, insanların tarımı öğrenmesi, hayvanları evcilleştirmesi ve bunun sonucunda kalıcı yerleşimler kurmasıyla karakterize edilen bir süreç olarak tanımlanmıştır. Fakat Göbeklitepe, Karahantepe ve benzeri arkeolojik alanlardaki kazılar, anıtsal yapıların tarım ve hayvancılıktan önce inşa edildiğini ortaya koyarak, Neolitik Dönem hakkındaki tanımların yeniden gözden geçirilmesini gerektirmiştir. Bu yeni bulgular, Neolitik toplulukların sadece beslenme alışkanlıkları ve ekonomik faaliyetleriyle değil, aynı zamanda inanç sistemleri, ritüelleri ve kullandıkları sembollerle de anlaşılması gerektiğini göstermektedir. (Özdoğan, 2007, s. 450)

Göbeklitepe'nin keşfi, tarihsel ve arkeolojik varsayımları yeniden düşünmeye zorlamış; özellikle dinin kökenine ve antik toplumların inançlarına dair kabulleri derinden sarsmıştır. Göbeklitepe, Neolitik Dönem'de tarımın henüz tam olarak yerleşmediği bir tarihte, büyük yapılar inşa edebilen, organize bir şekilde hareket eden ve sembolik sistemler etrafında örgütlenen toplulukların varlığını ortaya koymuştur. (Unat, 2023, s. 6)

Neolitik Dönem'de yerleşik hayata geçiş hem çevresel faktörlerin hem de toplumsal ihtiyaçların bir sonucu olarak gelişmiştir. Göbeklitepe gibi yapılar, bu dönemdeki toplumsal değişimleri, insanların inançlarını ve çevreleriyle olan ilişkilerini anlamada önemli birer anahtar rolü oynamaktadır.

Bu kazılar, yalnızca bölgenin tarihine ışık tutmakla kalmayıp, aynı zamanda insanlık tarihinin ilk yerleşik düzene geçişini, tarım ve hayvancılıkla ilgili erken dönem izlerini ortaya çıkararak, tarihsel süreçlerin daha net bir şekilde anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Günümüz Türkiye'sinin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni içine alan Bereketli Hilal, hem tarım devriminin hem de ilk yerleşik yaşam biçimlerinin ortaya çıktığı coğrafya olarak dikkat çeker. Bu bölge, dinî ve mitolojik gelenekler bakımından zengin olan Sümer, Asur, Babil ve Keldani uygarlıklarına ev sahipliği yapmıştır. (Kramer, 1991, s. 60)

Anadolu'da yer alan ve Neolitik Dönem'in en eski yerleşimlerinden biri olarak kabul edilen Göbeklitepe, yaklaşık 12.000 yıl öncesine tarihlendirilmektedir. (Schmidt, 2009,7) Ancak, bölgede devam eden arkeolojik kazılar, bu döneme ait bilgilerimizi sürekli olarak değiştirebilmektedir. Göbeklitepe ile çağdaş olan 12 yerleşim alanının keşfi, Neolitik Dönem'e ilişkin daha önce bilinmeyen veriler sunmaktadır. Bu nedenle, Neolitik Dönem'in tarihsel zaman dilimlerini değerlendirirken, mevcut verilere ihtiyatla yaklaşmak önemlidir. Neolitik Dönem, insanlık tarihinde kalıcı yerleşimlerin kurulması ve avcı-toplayıcı yaşam biçiminden yerleşik hayata geçilmesiyle nitelendirilen önemli bir dönüm noktasıdır. (Diamond, 2010, s. 145) Bu süreçte, Avrupa'da buğday, mercimek, bezelye, nohut, karaburçak ve fasulye gibi tarım ürünlerinin işlenmeye başlanması, besin üretiminde önemli değişikliklere yol açmıştır. (Özdoğan, 2007, s. 450) Ayrıca, avcılığın yanı sıra koyun, keçi ve domuz gibi hayvanların evcilleştirilmesi de bu dönemin belirgin

özelliklerindedir. (Diamond, 2010, s. 148) Neolitik Dönem’de, küçük gruplar halinde yaşayan ve geçimlerini avcılık ve toplayıcılıkla sağlayan insan toplulukları sosyal, ekonomik ve kültürel bir dönüşüm geçirmiştir. Başlangıçta 20 kişilik gruplar halinde yaşayan insanlar, zamanla 100-200 kişilik köyler halinde bir araya gelmiş ve daha sonra bu sayı 6.000-8.000'e kadar ulaşmıştır. (Hodder, 2018, s. 200) Grup üyeleri genellikle birbirlerini tanıyan akrabalar olup kabileler oluşturarak sosyal bir düzen geliştirmişlerdir. Tarımın başlaması, hayvanların evcilleştirilmesi ve yerleşik hayata geçişle birlikte, kabile içi dayanışmanın yanı sıra yeni toplumsal ilişkiler de ortaya çıkmıştır. Neolitik Dönem’in bir diğer önemli özelliği, yeni aletlerin üretilmesi ve kullanılmaya başlanmasıdır. Yonga ve yontma taş aletlerin yerini, sürtme taş aletler almıştır. (Cauvin, 2024, s. 70) Ahşap işçiliği için kullanılan baltalar, tahıl öğütme taşları, dokuma ve dericilikte kullanılan kemik aletler bu dönemin önemli buluntularındandır. Ayrıca, mermer ve kloritten yapılmış kaplar, taş ve kemik üzerine işlenmiş insan ve hayvan figürleri, taş ve hayvan dışından yapılmış boncuklar da bu dönemin kültürel izlerini taşımaktadır. (Hodder, 2018, s. 89) Göbeklitepe ve benzeri arkeolojik alanlardaki kazılar, Neolitik Dönem’e ilişkin bilgilerimizi ve ilgimizi sürekli olarak güncel tutmamızı sağlamaktadır.

Anadolu Neolitik yerleşim yerlerinden birkaçına değinmek gerekirse;

2.1.1. Çatalhöyük (M.Ö. 8.000-5.800)

Çatalhöyük, Konya ilinin Çumra ilçesi sınırlarında, köyün güneyinde konumlanan ve James Mellart tarafından 1958 yılında keşfedilen önemli bir Neolitik yerleşim alanıdır. Yerleşimin M.Ö. 8000 civarında başladığı ve M.Ö. 7000’li yıllarda zirveye ulaştığı düşünülmektedir. (Mellart, 2003, s. 21) Çatalhöyük, Neolitik Dönem insan topluluklarının yaşam biçimleri, mimari anlayışları ve sembolik dünyalarına dair önemli bilgiler sunmaktadır. Çatalhöyük’ün bulunduğu coğrafya, verimli toprakları ve uygun iklim koşulları sayesinde insan yerleşimine oldukça elverişli bir bölgeydi. Yerleşimde nüfusun yaklaşık 5.000 kişi olduğu tahmin edilmektedir; bu da Çatalhöyük’ü Neolitik Dönem için önemli bir nüfus yoğunluğuna sahip yerleşim merkezi yapmaktadır. (Hodder, 2018, s. 201) Çatalhöyük’te konut yapıları, silindirik formda değil, birbirine bitişik ve kübik bir düzende inşa edilmiştir. Bu mimari düzen, yerleşimin karakteristik bir özelliğidir. (Mellart, 2003, s. 35) Evlerin girişlerinin

olmaması, dikkat çekici bir ayrıntıdır. Bu durum, muhtemelen vahşi hayvanlardan korunma amacıyla insanların evlerine çatıdan girmeleriyle açıklanmaktadır. Evlerin duvarlarında, çevrede yaşayan yaban hayvanlarının sembolik resimlerine rastlanmaktadır. Bu resimler, dönemin insanların çevreleriyle olan ilişkilerini yansıtmaktadır. Ayrıca, ölen bireylerin cesetleri, dini ritüellerinin bir parçası olarak evlerinin zeminlerine gömülmüştür. Bu uygulama, ölüm ve yaşam arasındaki ilişkiye dair önemli ipuçları sunmaktadır. (Hodder, 2018, s. 205) Çatalhöyük'te, özellikle dini anlam taşıyan boğa figürleri, yapıların duvarlarına sıkça işlenmiştir. Bu figürler, hem kültürel hem de dini bir sembolizmin yansıması olarak büyük önem taşımaktadır. (Mellart, 2003, s. 75) Boğa figürleri, bereket, güç ve doğurganlık gibi kavramlarla ilişkilendirilmektedir. (Hodder, 2018, s. 57)

Tarih öncesi dönemde Neolitik Dönem'in sonlarına denk gelen Çatalhöyük, Neolitik Dönem insanının kendi içindeki gelişimini ve değişimi en net görebileceğimiz bir ören yeridir. İnsanoğlu varlığı boyunca savaş, cesaret ve bedensel güç gerektiren dönemlerde dönem toplumlarında erilliğin ön planda olduğunu görmekteyiz. Buzul Çağı'ndan yeni çıkmış Göbeklitepe insanlarında erilliğin hâkim olması T biçimli taşlardaki hayvan figürlerinin tamamının eril formda, atak halde olması ve ana Tanrıça figürüne rastlanmaması buna en iyi örnektir.

Çatalhöyük'te ise yerleşik hayatın var olması ve tarımın gelişiminin sağlanmasından dolayı Neolitik Dönem içerisinde Göbeklitepe'ye nazaran yaşam düzenleri daha sistematik hale gelmiştir. Yaşamın belli standartlara ulaştığı toplumlarda kadın ön plana çıkmaktadır. Nitekim Çatalhöyük'te bereketi simgeleyen ana Tanrıça figürü vardır. Çatalhöyük'te topluluk içinde kadın ön plandadır. Bu durum toplumlarda sistemin bedensel güç gerektirmediği dönemlerde kadının ön plana çıkmasına en iyi örneklerdendir. Çatalhöyük, Neolitik Dönem'e ait önemli bir arkeolojik alan olarak, yerleşim biçimi, mimari özellikleri, duvar resimleri ve sembolik dünyasıyla dönemin insan yaşamına dair değerli bilgiler sunmaktadır.

2.1.2. Nevaliçöri (M.Ö. 8.400-10.000)

Nevaliçöri, günümüzde Atatürk Barajı suları altında kalan, Şanlıurfa ili Hilvan ilçesi Kantara köyü sınırlarında konumlanmış önemli bir Neolitik yerleşim yeridir. Fırat Nehri'nin yan kolu olan Katara Deresi kıyısında yer alan bu arkeolojik alan, yerleşik hayata geçiş, tarım ve hayvancılığın başlangıcı gibi medeniyetin önemli dönüm noktalarına ışık tutmaktadır. (Özdoğan, 2007, s. 270) Nevaliçöri'ye kadar arkeologlar Neolitik Dönem'in izlerini genellikle sulak ve tarıma elverişli yerlerde arıyorlardı. Nevaliçöri tarıma uygun olmayan ve su yönüyle fakir bir yerde yer alması arkeologlarda bu zamana kadar ki tarım-toplum-yerleşim olarak bilinen teze dair ilk şüpheyi oluşturdu.

Nevaliçöri'nin keşfi, 1970 yılında Hans Jörg Gebel tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmalarıyla başlamıştır. Daha sonra, Prof. Dr. Harald Hauptmann önderliğinde yürütülen kurtarma kazıları, bölgenin baraj suları altında kalacak olması nedeniyle büyük bir önem taşımıştır. Kazı çalışmaları, yerleşim yerinin Neolitik Dönem'e ait önemli bir merkez olduğunu ortaya koymuştur. Buluntular, Şanlıurfa Müzesi'nde sergilenmektedir. Nevaliçöri kazılarında elde edilen arkeolojik bulgular, yerleşim yerinin Çanak Çömleksiz Neolitik A (ÇÇNA) Dönem'ine ait olduğunu göstermektedir. Kazılarda, insan ve hayvan figürlerinin birleştiği sanatsal eserlerin yapıldığı atölyeler, ok uçları, taş aletler, pişmiş toprak figürler, terrazzo yapılar ve çeşitli hayvan figürleri bulunmuştur. (Hauptmann & Özdoğan, 2003, s. 69) Özellikle kuş heykelleri, kuş kafası figürleri, T biçimli dikilitaşlar ve "çar" olarak adlandırılan nesnelere, bölgenin dini ve sembolik anlamlar taşıyan sanat anlayışını yansıtmaktadır. (Schmidt, 2007, s. 217) Nevaliçöri'de özel payelerle desteklenmiş ritüel yapı sayılabilecek bir dikilitaşın keşfi, yerleşimin dini ritüelleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Dikilitaşta bulunan hayvan ve insan figürleriyle mistik anlamlar yüklenen figürler, dönemin inanç sistemini anlamamıza yardımcı olmaktadır. (Hauptmann & Özdoğan, 2003, s. 75) Bu bulgular, Nevaliçöri halkının karmaşık bir dini inanç sistemine sahip olduğunu ve ritüelistik uygulamaların yerleşim yerinin önemli bir parçası olduğunu göstermektedir. Nevaliçöri halkının geçim kaynakları arasında avcılık ve tarım önemli bir yer tutmaktadır. O döneme ait botanik çalışmalar, buğday, arpa, fasulye ve bezelye gibi bitkilerin yanı sıra Antep fıstığı,

badem ve üzüm gibi ürünlerin de yetiştirildiğini ortaya koymuştur. (Özdoğan, 2007, s. 225) Zoolojik analizler ise ceylan, ayı, geyik ve yaban domuzu gibi hayvanların avlandığını ve koyun ile keçi yetiştiriciliğinin yapıldığını göstermektedir. (Ayhan, 2020, s. 84) Nevaliçöri'de tespit edilen ölü gömme ritüelleri, yerleşim yerinin kültürel yapısı hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Ölülerin kafasının bedeninden ayrıldıktan sonra kuşlara bırakılması ve ardından gömülmesi, atalarına tapınma ve ölümlle ilgili farklı bir inanç sisteminin varlığını göstermektedir. (Schmidt, 2007, s. 73)

2.2. Hz. Âdem ve Göbeklitepe

Göbeklitepe ve Karahantepe'nin bulunmuş olması sadece pozitivist bilim anlayışını çürütmekle kalmaz aynı zamanda ilahi dinlerin ortak varlık tezi olan Hz. Âdem'in varlığıyla ilgili tarih belirten yorumları da sorgulamamıza neden olur. Hz. Âdem'in dünyaya gelişini Göbeklitepe ve Karahantepe sonrasına tarihlendiren ilahi dinlerin yorumlarını yeniden ele almamız gerektiği de ortaya çıkarmaktadır. Hz. Âdem'i Göbeklitepe ve Karahantepe insanlarından çok sonra yaşamış biri olarak sunan yorumlardaki problem; Hz. Âdem'in gelişmiş kâmil düşünceye sahip, sorumlu tutulan bir varlık olarak insanlık tarihinin başlangıcından çok sonra ortaya çıkmasının kabulü anlamına gelir. Zira Âdem (as.)'in her şeyiyle kâmil ilk insan olarak gönderildiği tezi bütün ilahi dinlerde ortak bir savdır. Bu savı Göbeklitepe ve Karahantepe ile düşündüğümüzde yeryüzüne gelen ilk insanı, ya tahmin edilenden çok daha eskiye tarihlendirmemiz gerekecek ya da Hz. Âdem'i ilk gelişmiş insan olarak ele almamıza neden olacaktır.

Kur'an'ı Kerim, Tevrat ve İncil'de Âdem (as.)'in yeryüzüne indiği tarih belirtilmediği için sadece Âdem (as.)'ı Göbeklitepe ve Karahantepe'den sonrasına tarihlendiren dini yorumların yeniden irdelenmesi yeterli olacaktır. Muhtemelen Âdem (as.)' in yeryüzüne intikali hakkında tarih belirten yorumcular Göbeklitepe ve Karahantepe gibi yerlerin bulunmasından ve en eski insan buluntularına dair elde edilen arkeolojik verilerden çok daha önce bu yorumları yapmışlardır. Günümüzde bu konu hakkında görüş belirtirken Göbeklitepe ve Karahantepe'nin yapılış tarihini dikkate almamak neredeyse imkânsız olacaktır.

İnsanlık tarihinin başlangıcı her zaman tartışma konusu olmuştur. Dünyanın var oluşu beş milyar yıl öncesine tarihlendirilmektedir. Bu nedenle ilk insanın tarihine dair yapılan yorumların çok daha esnek ve tahmin edilenden çok daha eski olması daha sağlıklı bir bakış açısı sunacaktır. Yeryüzündeki ilk insanın ne zaman var olduğuna dair kesin bir bilgi belirten herhangi bir kaynağa rastlamayız. Arkeolojik verilerin insana dair ulaşabildiği en eski ipuçları ilk insana dair tarihlendirmeyi de değişken kılmaktadır. Göbeklitepe ilk insana dair veriler sunmasa da Hz. Âdem'in yaşadığı tarihi sorgulamamıza neden olmaktadır. Oysaki arkeolojik verilerde Göbeklitepe'nin bile çok öncesine dayanan insana dair izler mevcuttur. (<https://www.milliyet.com.tr/teknoloji/3-6-milyon-yillik-dunyanin-en-eksiksiz-iskeleti-kesfedildi-2568438> , 2025) Almanya'da mağarada bulunan M.Ö. 40.000'li yıllara ait bir flütün bulunması yine Hz. Âdem'e dair yorumlanan tarihsel varsayımların doğruluğunu tartışılır hale getirmektedir. (<https://arkeofili.com/43-000-yillik-dunyanin-en-eski-enstrumani-neandertal-flutunu-dinleyin/> , 2025)

Göbeklitepe'nin bulunması insanlarda Hz. Âdem konusunu daha kitlesel düzeyde tartışılabilir hale getirmiştir. Zira arkeolojik verilerin birçoğu genel olarak arkeologların farkına vardığı bilgi düzleminde kalmaktadır. Arkeologların birçoğu insanlık tarihinin milyon yıllar öncesine kadar gittiğini zaten biliyorlardı. Ancak Göbeklitepe'nin tanınırlığının daha geniş bir alana yayılmasıyla birlikte kitleler düzeyinde ilk insanın tarihsel serüveni tekrardan tartışma konusu haline gelmiştir.

Göbeklitepe ve Karahantepe bu yönüyle bile ciddi paradigmalara oluşturması yönüyle tarih, din, coğrafya ve sosyoloji gibi alanlarda çok daha önemli bir yer tutmaktadır.

2.3. Göbeklitepe: Tarihi Değiştiren Keşif

Göbeklitepe arkeolojik bir alan olarak ilk kez 1960'larda İstanbul ve Chicago Üniversiteleri tarafından bölgede gerçekleştirilen bir yüzey araştırması sırasında keşfedilmiştir. Şanlıurfa kent merkezinin 18 kilometre kuzeydoğusunda, Örencik Köyü yakınlarındadır. Alan "V52 Neolitik Yerleşimi" olarak tanımlanmıştır. (<https://www.kulturportali.gov.tr/portal/gobeklitepe>, 2025)

Höyüğün yüzeyine yayılmış kayda değer miktarda çakmaktaşı buluntuları, buranın Neolitik Çağ'a ait önemli bir yerleşme olduğunu göstermiştir. Ancak kireçtaşıdan yapılmış görkemli T biçimli dikilitaşlar, Alman Arkeoloji Enstitüsü'nden Harald Hauptmann ve Klaus Schmidt'in Şanlıurfa Müzesi ile yakın işbirliği içinde yürüttüğü ilk kazılara kadar tespit edilememiştir. Bu kazılar 1995 yılında başlamış ve 2014 yılına kadar Schmidt yönetiminde devam etmiştir. Kazı projesi 2014 yılında Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi, 2019 yılından itibaren ise İstanbul Üniversitesi Tarihöncesi Arkeolojisi Anabilim Dalından Prof. Dr. Necmi Karul yönetiminde devam etmektedir. Dr. Lee Clare, 2014 sonbaharından bu yana Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün saha ve araştırma direktörlüğü görevini yürütmektedir. Göbeklitepe'deki iki kalıcı koruyucu çatının 2017 yılında tamamlanmasının ardından, alan 2018 yılında UNESCO tarafından Dünya mirası listesine alınmıştır. (Karul, 2023)

Resim 1 Göbeklitepe Genel Görünüm

Göbeklitepe, aydınlanmacı felsefenin ve modern bilimin ışığında kabul gören birçok gerçeği temelden sarsmıştır; dünyanın ve insanlığın varoluşundan itibaren, nerdeyse her yönden gelişmişliğin önemli bir boyutta olduğunu bizlere göstermektedir. Tarihsel süreçte insanlığın gelişimi, yalnızca kronolojik bir ilerlemeyle değil, öğrenme kapasitesiyle de ilişkilendirilmelidir. Kutsal metinlerde geçen "Âdem" kavramı, yalnızca bireysel bir figürü değil; dil, giyim, inanç, adalet ve tarımı öğrenen ve uygulayan insan tipini simgeler. Bu bağlamda, bazı toplulukların binlerce yıl önce bu aşamaya ulaşmış olmaları, bazılarının ise bu evreye çok daha geç ulaşmış olmaları mümkündür. Hatta günümüzde bile bu "âdemleşme" sürecine henüz dahil olmamış toplulukların varlığı söz konusudur diyebiliriz. Afrika'daki bazı yerel kabilelerin düşünsel, inançsal, gündelik ve sosyal yaşantılarının günümüz dünyasının geneliyle kıyaslanamayacak kadar geride oluşu bu durumu izah eder niteliktedir.

Yazının henüz icat edilmediği bir çağda, taş dikilitaşlara oyulan semboller, sözlü kültürün yanında görsel bir iletişim sisteminin de gelişmiş olduğunu düşündürmektedir. Bu sembollerin zamanla hiyeroglif ve piktografik yazı sistemlerinin temellerini oluşturduğu yönündeki görüşler artan biçimde kabul görmektedir. (Watkins, 2014, s. 37) Göbeklitepe'nin, yazının icadından binlerce yıl öncesine tarihlenmesine rağmen, yüzeylerde görülen sembollerin yoğunluğu ve çeşitliliği dikkat çekmektedir. Bu durum yazının öncesinde de gelişmiş bir iletişim biçimi ve düşünsel temsil sisteminin var olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, Neolitik insanın soyut düşünme becerileri hakkında yeniden değerlendirme yapılması gerekmektedir. (Watkins, 2014, s. 40) Yaşadığımız çağla konuyu bağdaştıracak olursak, günümüzde de dijital kültürün bir parçası hâline gelen emoji kullanımını görsel sembollere dayalı bir anlatım dili oluşturmaktadır. Aslına bakarsak insanoğlunun kendi arasında iletişiminin en yalın halde kullanıldığı zamanlarla iletişimin en üst seviyelerde olduğu zamanlar arasında benzerlikler göze çarpmaktadır. Bu da insan iletişiminin döngüsel doğasını düşündürmektedir.

Özellikle Göbeklitepe'deki yapıların planlı ve simetrik oluşu, mimari bilgilerin yanı sıra geometrik formüllerin bilinçli şekilde kullanıldığını düşündürmektedir. Dikili taşlar, sadece birer mimari unsur değil; aynı zamanda

astronomik bir takvimin parçaları olabilir. Güneşin doğuşu, batışı ve yıl içindeki hareketlerinin izlenerek 12 aylık bir döngünün oluşturulması, Göbeklitepe’de ilk astronomik gözlemlerin yapıldığına işaret etmektedir. Bu döngüler, daha sonra astrolojik sistemlere temel teşkil edecek burçların ilk versiyonlarını oluşturmuş olabilir. (Unat, 2023, s. 19) Modern bilimin çoğu zaman Yunan uygarlıklarıyla başlattığı astroloji ve geometri gibi disiplinlerin, Göbeklitepe gibi çok daha erken dönemlere ait bir merkezde izlerine rastlanması, bilim tarihi açısından devrim niteliğinde bir bulgudur. Burçların kökeninin Yunanlılara ait olduğu görüşü, Göbeklitepe’deki sembolik dizilimlerin incelenmesiyle yeniden değerlendirilmek zorundadır. Taşların üzerindeki kabartmaların ve yerleşim düzenlerinin, belirli takım yıldızları ve göksel döngülerle ilişkilendirilmesi mümkündür. (Unat, 2023, s. 21)

Ritüel alan mimarisi, yalnızca yapılarıyla değil, aynı zamanda işaret ettiği göstergeler açısından da büyük bir öneme sahiptir. T-biçimli dikilitaşların taşıdığı hayvan kabartmaları, avcı-toplayıcı toplulukların yalnızca doğayla değil, doğaüstü güçlerle de ilişki kurduklarını göstermektedir. Bu semboller, yazılı kaynakların bulunmadığı bir dönemde inanç sistemlerine, sosyal yapıya ve dünya görüşüne dair önemli ipuçları sunmaktadır. Göbeklitepe'nin dinî sembolizmi, daha sonra Mezopotamya ve Anadolu'da gelişen uygarlıkların tapınak mimarilerinde ve mitolojilerinde izlenebilmektedir. (Watkins, 2015, s. 71)

Göbeklitepe'nin yapımı, burada yaşayan insanların topluluk gücüyle Göbeklitepe'yi inşa ettiklerini göstermektedir. Bu özel alanların inşa edilebilmesi için yüzlerce insanın ortak bir amaç doğrultusunda ortak biçimde çalışması gerekmiştir. Bu organizasyonun gerçekleşmesi dil, sembol, ritüel ve kültürel paylaşım gibi insana özgü sosyal dinamiklerin varlığını zorunlu kılmaktadır. Bu tapınaklar, ilkel bir yaşam sürdürdüklerine inanılan arkaik insanların sembolik anlatım ve inanç sistemlerine sahip olduklarını ve tüm bunların insanlık tarihine dair ileri sürülen önyargıların yeniden ele alınması gerektiğini göstermektedir. (Notroff & vd., 2015, s. 55)

Göbeklitepe’deki megalitik yapıların sembolik anlamlarıyla ilgili yorumlar, bu yapıların yalnızca ritüel merkezleri olarak değil, aynı zamanda kozmik ölçekte yaşanmış büyük bir felaketin-örneğin bir tufanın-ardından ilahi bir şükran ifadesi

olarak inşa edilmiş olabileceğini ileri sürmektedir. (Schmidt, 2007, s. 272; Collins, 2017, s. 136) Bu yorumlar, özellikle taş bloklara işlenmiş turna, yılan ve tilki gibi hayvan figürleri üzerinden şekillenmektedir. Bahsi geçen figürler, günümüzdeki örnekleriyle fizyolojik açıdan büyük ölçüde örtüşmektedir. Bu figürlerde herhangi bir ara değişim formunun bulunmayışı, bazı araştırmacılar tarafından evrimsel sürecin ya doğrudan gözlemlenmediği ya da bilinçli olarak dışlandığı bir anlayışa işaret ettiği şeklinde yorumlanmaktadır. (Williams, 2015, s. 83) Bu durum, Göbeklitepe, yalnızca tarih öncesi bir kült merkezi değil, aynı zamanda biyolojik ve evrimsel süreçlere ilişkin farklı düşünceleri de akla getirmektedir. Göbeklitepe, düşünsel potansiyelle de çok boyutlu olarak ele alınması gereken bir merkezdir.

Göbeklitepe’de bulunan ilk kumaş parçası, iplik dokuma ve tekstil üretiminin milattan önce 10.000'lere uzandığını göstermektedir. Bu buluntu, yalnızca tarih öncesi dönemde dokuma teknolojisinin varlığını değil, aynı zamanda ekonomik üretim türlerinden biri olan tekstilin insan yaşamında ilk dönemlerden itibaren var olduğunu gösterir. (Dietrich & vd, 2012, s. 677)

Özellikle Karacadağ eteklerinde yaban buğdayı einkornun² ilk izlerine rastlanması, bu bölgenin tarımın doğduğu yer olabileceğini göstermektedir. Arkeoloji alanında yapılan botanik araştırmalar, tarım faaliyetlerinin bu kutsal yapının çevresinde başladığını ve geliştiğini ortaya koymaktadır. Çift yönlü taşla ezme izleri, einkornun öğütülerek una dönüştürüldüğüne işaret ederken, buğdayın işlenmesine dair en eski materyal kültür kanıtlarını sunmaktadır. (Parasayan, 2023, s. 50)

Ayrıca kazılarda bulunan büyük kaplarda (yaklaşık 160 litre kapasiteli taş tekneler) suda bekletme ve mayalanma izlerinin tespit edilmesi, bu yapıların erken dönemde içki veya ekmek üretimi gibi işlemler için kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu tür fermantasyon süreçlerinin erken tarım toplumlarında toplumsal ritüellerin bir parçası olduğu bilinmektedir ve Göbeklitepe’de de benzer biçimde dini törenlerle bağlantılı olarak kullanılmış olabilir. (Notroff & vd., 2015, s. 57) Dinler Tarihi açısından baktığımızda günümüze kadar varlığını sürdürmüş bazı dinlerde de benzer sarhoş edici içkilerin ayinlerde kullanıldığı aşıkardır. Bu açıdan

² Siyez buğdayı tüm dünyada **Einkorn** adı ile bilinen tarihteki ilk tahıllardan biridir. Almanca kökenli olan einkorn tanımlaması “tek tane” anlamına gelir. (<https://www.siyezevi.com.tr/>)

da Göbeklitepe'nin sonraki dönem dini ayinlerle benzerlik gösterdiğini söyleyebiliriz.

Bölgede herhangi bir savaş ya da çatışmaya dair doğrudan kanıt bulunmamış olması, bu faaliyetlerin daha çok ortaklaşa geçime ve törensel ihtiyaçlara dayandığını düşündürmektedir.

Göbeklitepe'deki dikili taşlar üzerindeki kabartmalar, insanlığın tarih öncesi dönemine ait karmaşık bir düşünsel ve sembolik sistemin varlığını gözler önüne sermektedir. Taşların ön yüzlerinde yer alan tilki, yaban sığırı, yaban domuzu, alageyik, ördek ve turna gibi hayvan figürleri, doğa gözleminin estetik ve sembolik bir dile dönüştüğünü göstermektedir. Bu figürler, avcı-toplayıcı toplulukların yaşam dünyasını yansıttığı kadar, aynı zamanda doğayla olan ontolojik bağlarının da bir ifadesidir. (Dietrich & vd., 2012, s. 56)

Bu bağlamda, Göbeklitepe yalnızca bir dini merkez değil; bilgi üretiminin, teknolojinin ve toplumsal örgütlenmenin erken örneği olarak değerlendirilebilir. Yapıların inşası, yalnızca fiziksel bir emek değil, aynı zamanda soyut düşünce, planlama ve astronomik bilgi gerektirmektedir. Bu da, erken dönem insanların yalnızca doğaya karşı değil, aynı zamanda doğayı anlama ve düzenleme konusunda da gelişmiş bir bilinç yapısına sahip olduklarını göstermektedir.

Göçebe yaşamdan yerleşik ve karmaşık topluma geçiş, insanlık tarihinin en kritik dönemeçlerinden biridir. Bu dönüşüm, yalnızca ekonomik değil; aynı zamanda bilişsel, kültürel ve toplumsal gelişimin de temel bir göstergesidir. Algidaki seçicilik, hafıza becerisi, ortak sembol üretimi ve işbirliğine dayalı organizasyon yetileri gibi bilişsel yetenekler, insanların giderek daha karmaşık toplumsal yapılar kurabilmelerinin önünü açmıştır. (Mithen, 2000, s. 21) Bu geçişin Neolitik devrimle ve özellikle tarımın ortaya çıkışıyla mümkün olduğu uzun süre savunulmuştur. Ancak Göbeklitepe'nin keşfi, bu görüşü ciddi biçimde sarsmış ve insanlık tarihinin yeniden yazılması gerektiğini ortaya koymuştur. Yerleşik tarım toplumlarına geçmeden önce, avcı-toplayıcı toplulukların da büyük ölçekli organizasyonlar kurabileceği ve anıtsal yapılar inşa edebileceği artık kanıtlanmış durumdadır. (Schmidt, 2007, s. 52)

Sonuç olarak, Göbeklitepe'nin arkeolojik ve çevresel verileri, göçebe yaşamdan yerleşik düzene geçişin sadece ekonomik temelli değil; sembolik, kültürel ve dini bağlamlarda da güçlü bir şekilde şekillendiğini göstermektedir. Göbeklitepe, bu anlamda insanlık tarihindeki "ritüel merkez" olmasının ötesinde, aynı zamanda ilk tarımsal üretim deneyimlerinin yaşandığı, işbirliğine dayalı toplumsal yapının temellerinin atıldığı ve yazı, astronomi, geometri, tekstil vb. birçok bilim için de bir uygarlık beşiğidir.

2.3.1. Schmidt'in Göbeklitepe'si

Anadolu'daki ilk Neolitik kazı Göbeklitepe olmasa da, en eski Neolitik yerleşim alanı olarak Göbeklitepe kabul edilmektedir. Göbeklitepe'nin inşa ve kullanım tarihleri, avcı-toplayıcı bir yaşam biçimi süren insan toplulukları tarıma dayalı üretime geçmiştir. Eş zamanlı olarak bu dönem yerleşik düzene geçiş aşamalarının başlangıcına denk gelmektedir. (Köksal Schmidt, 2009, s. 6)

Göbeklitepe, son yıllarda gerçekleştirilen en önemli arkeolojik keşiflerden biri olarak kabul edilmektedir. Bu arkeolojik buluş, pek çok farklı görüşün ortaya atılmasına neden olmuştur. Arkeolog Klaus Schmidt'in çalışmaları, büyük ölçüde bu keşfi anlamak için yönlendirici olmuştur. Onun önerileri, Göbeklitepe'nin anlamı ve işlevi hakkında yapılan tartışmaların çoğunu şekillendirmiştir.

Klaus Schmidt, eserlerinde Göbeklitepe'nin kutsal alan ve tapınak kavramları çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini savunur. Ona göre, Göbeklitepe'nin coğrafi konumu, yabani hayvan betimlemeleri, ritüel amaçlı figürler ve diğer arkeolojik buluntular, burayı diğer Neolitik yerleşimlerden farklı kılmaktadır. Schmidt, Göbeklitepe'nin bir yerleşim alanı değil, daha ziyade bir din merkezi olduğunu öne sürer. Yapıların çevresinde yaşam alanlarını belirten ocakların bulunmaması, buranın günlük yaşamdan ziyade ritüel amaçlarla kullanıldığını gösteren düşüncesini destekler. Ayrıca, taş kapların besin hazırlama, keyif verici maddeler veya ilaç yapımı için kullanılmış olabileceğini öne sürer. (Schmidt, 2007, s. 108) Bu bağlamda, Göbeklitepe'nin insanların zaman zaman toplandıkları bir inanç merkezi olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder.

Schmidt, buradaki kutsal alanın çevresindeki yerleşim alanlarının varlığına dair bir düşünce geliştirse de Göbeklitepe'deki inanç sistemine dair net bir açıklama yapmaz. Bununla birlikte, yapılar ve ritüellerde şamanların veya örgütlü bir sınıfın etkin olduğuna dair bir görüş ortaya koyar. Schmidt, Göbeklitepe'nin bilinçli bir şekilde toprakla doldurulmuş olduğunu kanaatini belirtir. Bununla birlikte kültürün yeni evresine geçen insanların geçmişi yıkmak yerine toprakla örtmeyi tercih ettiklerini savunur. (Schmidt, 2007, s. 281) Schmidt'in bu varsayımını Karl Luckert, geçim ekonomisiyle ilişkilendirmiştir. Av hayvanlarının bölgeyi terk etmesiyle birlikte avcılarının da bölgeyi terk ettiğini ileri süren Karl Luckert'in bu görüşü Schmidt'in fikirleriyle örtüşmektedir. (Luckert, 2016, s. 26)

Göbeklitepe'deki ilk kazılarda, yapıların yalnızca bir yerleşim yeri olarak inşa edildiğine dair somut veriler mevcut değildir. Ancak, bu yapılar içinde gerçekleştirilen bazı gündelik faaliyetler, buranın dini amaçlarla inşa edilip kullanılmasının güçlü bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. T biçimindeki steller üzerine işlenmiş hayvan figürleri ve soyut semboller, insanın dünyaya ve öte dünyaya dair derin inançlarını yansıtan sembolik bir dil taşıdığını ortaya koymaktadır. Bu unsurlar, sadece bir kültürün parçası olmakla kalmayıp, aynı zamanda çok daha geniş bir evren düşüncesinin bir yansıması olarak da anlaşılabilir. Klaus Schmidt'in değerlendirmelerine göre, Göbeklitepe'de düzenlenen törenler, klan toplantıları ve ritüel etkinlikler için çevre bölgelerden binlerce insanın bu alana gelmiş olması, giderek artan bir gıda ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. (Schmidt, 2007, s. 285) Bu bağlamda, geçimlik tarımın, özellikle buğday ve çavdar gibi tahılların yabani türlerinin evcilleştirilmesi süreciyle birlikte geliştiği düşünülmektedir. Bu süreç, avcı-toplayıcı yaşam tarzının sınırlarına ulaşan toplulukların, daha kalıcı yerleşimlere yönelmesini ve zamanla Neolitik Dönem'in ilk köy ve kasabalarını oluşturacak tarımsal üretim temelli toplumlara dönüşmesini zorunlu kılmış olabilir. (Hodder, 2019, s. 78)

Neolitik Dönem'deki konaklama alanları, zamanla kalıcı yerleşim yerlerine dönüşmüştür. Göbeklitepe ve çevresinde yapılan ilk kazılar, başlangıçta herhangi bir konut yerleşkesine rastlanmadığını ortaya koymuştur. Daha sonraki kazılar, yakın çevrede yerleşim alanlarının keşfedildiğini göstermektedir. (Schmidt, 2012,900) Bu

yerleşim alanları üç höyük olarak belirlenmiş olup, konut yapıları hakkında bilgi birikimi henüz sınırlıdır. Ancak, yapılan tespitlere göre, ritüel yapı sayılabilecek dikilitaşlardan 22'si bu konut alanları arasında yer almaktadır. Bu durum, Göbeklitepe'nin sadece ritüel bir alan değil, aynı zamanda yerleşik yaşamın başlangıçlarına dair önemli bir ipucu sunduğunu göstermektedir. Göbeklitepe'de, Nevalıçöri örneğinde olduğu gibi, ritüel alanlar ve konut yapıları birbirinden bağımsız olarak inşa edilmiştir. Yeni araştırmalar, Schmidt'in öncülük ettiği teorilerin yanı sıra, Göbeklitepe'nin kasıtlı olarak toprağa gömülmesi ve yapılarının uzun süreli kullanımı, dönemin inanç sistemleri ve toplumsal yapıları hakkında daha derin bir anlayış geliştirmemize olanak sağladığını göstermektedir. Bu bağlamda, Göbeklitepe'nin işlevinin yalnızca bir ibadet alanı olmanın ötesinde, çok daha karmaşık bir sosyal ve kültürel yapının parçası olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle, taşların düzenlenişi, figüratif betimlemeler ve yapının çevresel faktörlere göre konumlandırılması, bu yapının sembolik ve ritüel bir anlam taşıdığını destekler niteliktedir. (Schmidt, 2012, s. 910)

Göbeklitepe'nin inşa amacının ne olduğu, bir yerleşim alanı olup olmadığı ve yapılarının kasıtlı bir şekilde toprağa gömülüp gömülmediği gibi sorular, Schmidt'in 2014 yılında vefatından sonra yeniden ele alınmıştır.

Göbeklitepe'nin bulunduğu alanın jeolojik yapısı bazalt ve kireçtaşı gibi sert kayalardan oluşmakla birlikte, kazı alanını örten toprak katmanı oldukça yumuşak bir yapı sergilemektedir. İlginç bir şekilde, bu toprak tabakasında yöreye ait olmayan taş aletler, kemik parçaları ve diğer kültürel kalıntılar bulunmuştur. Bu durum, alanın doğal yollarla değil, bilinçli bir şekilde toprakla örtüldüğünü düşündürmektedir. (Dietrich & vd, 2012, s. 65) Söz konusu kapatma işlemi, yalnızca ritüel bir anlam taşımakla kalmamakta, aynı zamanda bir tür arkeolojik "koruma stratejisi" olarak değerlendirilmekte; yapıların bozulmadan günümüze ulaşmasına katkıda bulunmaktadır. (Ayhan, 2020, s. 118) Bu doğal süreç, aynı zamanda bu yapıların içsel anlamının korunmasına ve sonraki nesillere aktarılmasına zemin hazırlamış olabilir. Bu noktada, Göbeklitepe'nin sadece fiziksel bir yapı değil, aynı zamanda bir topluluğun ruhani ve kültürel geçmişinin bir simgesi olarak ele alınması gerektiği anlaşılmaktadır. (Toprak, 2016, s. 204)

Özel alanların kapatma işlemi aynı zamanda bir ibadetti. Bu işlem yapılırken orada anlatılan hikâyenin kahramanlarının artık yaşamadığı, o dönemden hikâyeye canlı şahit olanlardan hiç kimsenin yaşamadığı ancak; atalarının bu yaşanmışlıklarına saygı ve orada kutsal kabul edilen hikâyenin sonsuzluğa kazandırılması amacı sonucuna varılabilir.

Göbeklitepe Höyüğü, yaklaşık 15 metre yüksekliğinde olup yaklaşık 9 hektarlık bir alanı kapsamaktadır. Höyüğün genel şekli, yüzey fotoğrafları ve topografik analizler yoluyla incelendiğinde, insan eliyle şekillendirilmiş yapay bir yığın izlenimi vermektedir. Höyüğün oluşumuna ilişkin olarak arkeolog Klaus Schmidt, zirveyi oluşturan toprak birikiminin sel, rüzgâr ya da volkanik patlama gibi doğal olaylar neticesinde meydana gelmediğini; aksine bilinçli bir dolgu faaliyetiyle, insan müdahalesi sonucu oluşturulduğunu ileri sürmektedir. (Schmidt, 2012, s. 10)

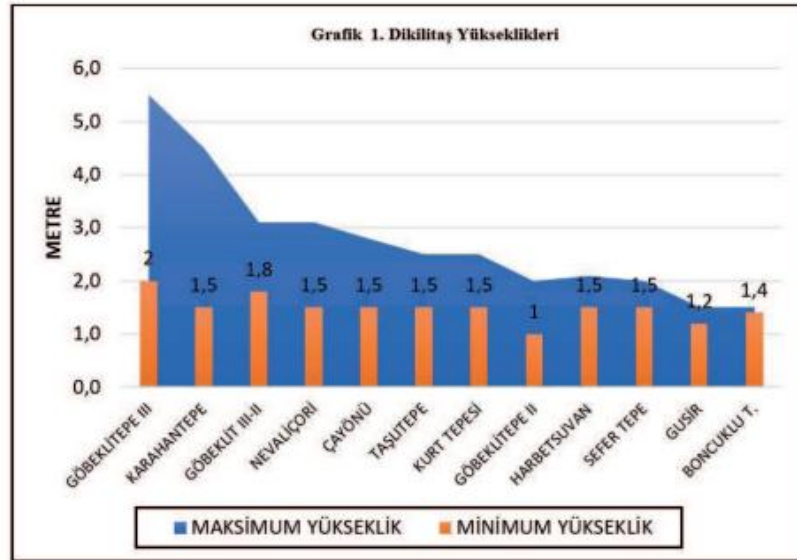
Bu bilinçli kapatma eylemi, Göbeklitepe'nin sadece mimari değil, aynı zamanda kültürel ve kozmolojik düzeyde de derin anlamlara sahip olduğunu göstermektedir. Yapının bu şekilde korunmuş olması, onun kutsallığının ve uzun vadeli simgesel değerinin, bu topluluklar tarafından bilinçli bir biçimde muhafaza edilmeye çalışıldığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, Göbeklitepe yalnızca bir tapınak alanı değil, aynı zamanda ritüel hafızanın korunmasına yönelik bir "zaman kapsülü" olarak da değerlendirilmelidir. (Çiftçi, 2023, s. 521)

Arkeolojik bulgular, bu megalitik kompleksin yaklaşık iki bin yıl boyunca farklı evrelerde inşa edildiğini ve her bir yeni yapının inşa edilmesinden önce öncekilerin bilinçli bir şekilde toprakla örtüldüğünü ortaya koymaktadır. (Dietrich & vd, 2012, s. 680) Bu döngüsel yapılaşma süreci, M.Ö. 8000'lere tarihlenmekte ve yaklaşık 10.000 yıl önce sona ererek alanın terk edilmesiyle son bulmaktadır. Yapıların ardışık olarak gömülüp yeniden inşa edilmesi, yalnızca teknik bir müdahale değil, aynı zamanda ritüel bir terk etme ve yenileme kültürünün bir parçası olarak değerlendirilebilir.

Yapısal gelişime bakıldığında, Göbeklitepe'nin en eski ve üçüncü katmanında yer alan ritüel yapılar, daha sonra inşa edilen yapılarla karşılaştırıldığında daha büyük boyutlara, karmaşık düzene ve ileri düzeyde sanatkâr işçiliğine sahiptir.

(Peters & Schmidt, 2004, s. 205) Bu durum, erken dönemdeki inanç sisteminin daha güçlü ve ihtişamlı bir şekilde yaşandığını, zamanla bu yapımların anlayışının sadeleşerek küçüldüğünü ve muhtemelen kutsal merkezin rolünün azaldığını göstermektedir. Başlangıçta yüksek düzeyde özenle inşa edilen yapılar, belirli bir dönem kullanımından sonra bilinçli olarak gömülmüş ve yerlerine daha sade ve işlevsel yapılar yapılmıştır. Bu değişim, Göbeklitepe'nin üç farklı yapı katmanında da izlenebilir niteliktedir.

Göbeklitepe'nin kronolojik olarak en eski katmanında T biçimli dikili taşlar en büyük boyutlara sahipken Karahantepe taşların boyutlarının küçüldüğü ve daha yakın döneme tarihlenen Sefertepe ve Gürcütepe gibi alanlarda ise taşların sayılarının azaldığı gözlemlenmektedir. T biçimli taşların boyutlarının küçüldüğünü zamanla boncuk şeklinde oyulduğunu görmekteyiz. Göbeklitepe'den sonraki dönemlerde taşların küçülmeye gitmesi inanç motivasyonunun azalmasıyla ilişkilendirebilir. İnanç otoritesinin ve motivasyonunun azalmasını; Buzul Çağı'ndan sonra doğanın yıkıcı gücüne daha az şahit olan insanoğlunun, yeryüzü hareketlerinin sükûnete ermesiyle birlikte güvenli yerleşik hayat standartlarına uyum sağlaması ve kendini doğadan ayırıştırması şeklinde yorumlayabiliriz.

Tablo 1 Taş Tepelerdeki T Biçimli Dikili Taşların Yükseklikleri

Göbeklitepe’de gözlemlenen bu yapısal döngü, Mezopotamya uygarlıklarında görülen kutsal mekânın sürekliliğine dair uygulamalarla da benzerlik göstermektedir. Mezopotamya’da tapınaklar genellikle önceki yapıların bulunduğu yerlere inşa edilerek, bölgesel kutsiyetin devamlılığı sağlanmaktaydı. (Leick, 2020, s. 37) Göbeklitepe’de de benzer şekilde, yeni yapılar önceki kutsal alanların yakınına ya da doğrudan üzerine konumlandırılmış olup belirli bir alanın kutsallığının toplum nezdinde korunmaya çalışıldığını göstermektedir.

Şu ana kadar kazılmış olan dört yapının etrafı yaklaşık 2 metre yüksekliğinde taş duvarlarla çevrilidir ve bu yapılar plan bakımından daire formundadır. Ancak dikkat çekici bir biçimde, bilim insanları bu yapılarda mimari açıdan tarihteki ilk “köşe” kullanımına rastlandığını ifade etmektedir. Göbeklitepe’de henüz toprak altında bulunan çok sayıda yapının varlığı, geo-radar verileriyle 90.000 metrekaresel bir alanda—yaklaşık 20 futbol sahası büyüklüğünde—dağılmış olarak tespit edilmiştir. Tüm yapıların inşasında kullanılan kabartmaların ve süslemelerin çakmak taşı aletlerle yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu da dönemin teknolojik donanımı ve işçilik becerisi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. (Schmidt, 2007, s. 210) Aynı dönemde, Urfa çevresindeki engebeli kırsal alanda araştırmalarını sürdüren Türk arkeologlar, benzer yapısal özelliklere sahip fakat daha küçük ölçekte olan 11 yeni tepiyi tespit etmiştir. Avusturya Arkeoloji Enstitüsü’nden Neolitik Çağ uzmanı Barbara Horejs, “Bu tapınak tekil bir örnek değil; bu da hikâyeyi çok daha karmaşık ve heyecan verici hale getiriyor” yorumunda bulunmuştur. (Horejs, 2023, s. 89)

Binlerce yıl sonra bile farklı biçimlerde varlığını sürdüren ve çeşitli inanç pratiklerine sahne olan bu yapıların tesadüfî mimari ürünler olarak değerlendirilmesi mümkün görünmemektedir. Bu noktada, toplumsal hafızanın inşası ve aktarımı, Neolitik toplumların kültürel sürekliliğinde nasıl bir rol oynadığı sorusu bağlamında önemli bir tartışma başlığı haline gelmiştir.

Göbeklitepe için ilk zamanlarda "tapınak" ve "kült yapı" ifadeleri yerine "büyük ev" tanımlaması yapılmıştır. Ancak, yapılan kazılarla birlikte ortak bir tapınak mimarisi planının ortaya çıkmasıyla, Schmidt bu yapıları önce "kült yapı" olarak tanımlamış, sonrasında ise "tapınak" olarak adlandırmaya başlamıştır. (Schmidt, 2012, s. 915) Bölgedeki 27 yerleşimin tamamında benzer tapınak

planlarının uygulandığı tespit edilmiştir. Konut alanlarının ise son derece sınırlı olduğu gözlemlenmiştir. Bu durum, Göbeklitepe'nin sadece dini bir merkez değil, aynı zamanda toplumsal organizasyon ve inançların güçlü bir şekilde şekillendiği bir alan olduğunu göstermektedir.

Göbeklitepe'deki özel alanların inanç amaçlı yapıldığına dair görüşlerin temel sebepleri şunlardır:

Buradaki özel alanların aynı formda yapılmış olması güçlü bir inanç otoritesine işaret etmektedir. T biçimli dikilitaşlardaki birden çok hayvan figürünün bulunması burada bir hikâyenin, anlatının olduğunu ve bu hikayeleri bilen ya da şahitlik etmiş insanların olduğunu göstermektedir. Bu hikayeler ritüellerin ana temasını oluşturmaktadır. Sonraki kazılarda ortaya çıkarılan, Göbeklitepe'nin çağdaşı sayılabilecek ve Göbeklitepe'ye çok yakın bir bölgede yer alan Karahantepe'de özel alanların ritüel ayinler için yapıldığına dair daha keskin bulguların var olmasıdır. Hem Göbeklitepe'de hem Karahantepe'de bazı alanlar arasında geçişlerin çok kolaylıkla yapılabilecekken merdiven ve kapı detaylarının ve özel alanlara belli bir yerden girilip çıkılmasını sağlayacak yönlendirme düzeninin olmasıdır.

Schmidt'in de vurguladığı üzere, "Göbeklitepe'nin yapımı için gerekli olan insan gücü ve lojistik destek, tarımın doğrudan sonucu olmaktan ziyade, tarıma giden yolu şekillendirmiş olabilir." (Schmidt, 2012, s. 921) Diyebiliriz ki Göbeklitepe "tarım-toplum-inanç" sıralamasını "inanç -toplum- tarım" şekline getirmektedir. (Hodder, 2018, s. 255)

Göbeklitepe, arkaik insanların dinden ve inançtan yoksun ilkel bir hayat sürmediklerini aksine bir inanca sahip olduklarını gösterir. Ayrıca inançlarını yaşamak için tapınak inşa ettiklerini ve zengin bir dini sembol kullandıklarını da göstermektedir. O dönemdeki insanların yerleşik hayata geçip kendileri için konut yapmadan hayvanları evcilleştirmeden ve tarımsal üretime başlamadan önce dini ihtiyaçlarını karşılamak için tapınak yaptıklarının bir göstergesidir.

Bu durum, yerleşik hayata geçişin yalnızca ekonomik gereksinimlerle değil, toplu ibadet gibi kültürel motivasyonlarla da şekillenmiş olabileceğini göstermektedir. Tapınak alanlarının yoğun biçimde kullanılması, insanların önce

inanç sistemleri etrafında örgütlendiğini, ardından ekonomik yapılar geliştirdiklerini düşündürmektedir. Dolayısıyla Göbeklitepe, "önce inanç, sonra tarım" modelini destekleyen arkeolojik bir örnek olarak öne çıkmaktadır. (Karul, 2021, s. 25)

Schmidt'in ölümünden sonra, kazı çalışmalarını devralan ekiplerin yürüttüğü araştırmalar, Göbeklitepe'nin anlaşılmasına dair bazı temel farklılıklar ortaya koymuştur. Özellikle, bu yeni bakış açıları, Göbeklitepe'nin sadece bir tapınak kompleksi olarak değil, daha geniş bir toplumsal ve ritüel anlam taşıyan bir alan olarak da ele alınmasını gerektirmiştir. (Notroff & vd., 2015, s. 88)

Uzmanlar, kazı çalışmalarının kesintisiz bir şekilde sürdürülmesi halinde, bu kazıların yaklaşık 30 yıl içinde tamamlanacağına dair bir öngöründe bulunmaktadır. Bu uzun süreli kazılar, Göbeklitepe'nin sosyal, kültürel ve dini yapılarını daha derinlemesine anlamamıza olanak tanıyacaktır.

Göbeklitepe kazılarının ikinci koordinatörü olan L. Clare ise Göbeklitepe'nin bir tapınak olarak değerlendirilemeyeceğini savunur. Clare ve ekibi, kazılar sırasında, yapıların çatıyla örtülmesi amacıyla yapılan çalışmalar neticesinde, yaşam alanlarını işaret eden ocaklar, su sarnıcı olabileceği düşünülen yapılar ve kemik aletlerin bulunduğunu ortaya koymuşlardır. Bu buluntular, anıtsal olmayan mimari yapılarla ilişkilendirilmiştir. (Clare, 2019, s. 21) Göbeklitepe'nin su kaynaklarından uzak bir bölgede konumlanmış olması, buradaki toplulukların su temin stratejileri açısından da özgün çözümler geliştirmiş olabileceğini düşündürmektedir. Clare ve diğerlerine (2019) göre, bu yüksek rakımlı bölgede yağmur suyunun toplanması veya suyun dış kaynaklardan taşınması gibi yöntemler kullanılmış olabilir. Bu durum, alanın kullanımının sürekli değil, dönemsel ve törensel etkinliklerle sınırlı olabileceği hipotezini desteklemektedir. Göbeklitepe'nin en yakın su kaynağı oldukça uzak bir mesafede bulunmakta olup, bu yer, çevresine hâkim bir konumda yer almaktadır. Bu stratejik yerleşim, bölgedeki topluluklar için hem sosyal bir merkez hem de kültürel bir alan olarak işlev görmüş olabilir. Kazılar sırasında su ihtiyacını karşılamak amacıyla kullanılan büyük bir sarnıç, yağmur suyunun toplanması için inşa edilmiş kanallar ve tahıl işlemeye yönelik binlerce öğütme taşı tespit edilmiştir. Bu öğütme taşları, yulaf lapası ve muhtemelen bira üretimi gibi tarımsal üretim süreçlerine işaret etmektedir. Bu bağlamda Clare, "Göbeklitepe hâlâ eşsiz ve özel bir

yer, ancak yeni bulgular bölgenin süreklilik arz eden bir iskan merkezi olduğunu gösteriyor” ifadesini kullanmıştır. (Clare, 2019, s. 30) Göbeklitepe'nin tam teşekküllü bir yerleşim yeri olduğuna dair bu yeni yorum, bölgeye dair tüm bilimsel kabullerin yeniden ele alınmasına neden olmuştur.

Clare ve ekibi, Göbeklitepe'yi artık yalnızca tarım devriminin başlangıcına öncülük eden bir anıtsal inşa süreci olarak görmememiz gerektiğinden bahseder. Aynı zamanda bu özel alanı çevresel ve kültürel dönüşüm karşısında geleneksel yaşam biçimini koruma çabası olarak değerlendirmektedir. Bu bağlamda, Göbeklitepe'deki sembolik öğeler ve özellikle taş kabartmalar, toplumsal belleğin bir aracı olarak öne çıkmaktadır. Dikilitaşlar ve duvarlarda betimlenen tilki, leopar, yılan ve akbaba figürleri yalnızca doğadaki hayvanlara dair betimlemeler değil; ortaklaşa bir kimlik ve grup aidiyeti yaratmaya yönelik sembolik anlatılar olarak yorumlanmaktadır. (Dietrich & vd, 2012, s. 54)

Lee Clare, Göbeklitepe için tapınak yorumunun problemliliğini ifade etmektedir. Bazı araştırmacılar ise Göbeklitepe'yi, kutsalın tecelli ettiği bir yer, ritüel ve kült merkezi olarak tanımlamaktadır. (Clare, 2019, s. 25) Schmidt, Göbeklitepe'nin ölü bir tarikatın parçası olduğuna dair bir iddia öne sürmüştür. Burada bulunan dikilitaşlarda betimlenen hayvanların, ilk tapınaktaki ölümleri koruduğuna inanıldığını belirtmiştir. (Schmidt, 2012, s. 922)

“Bu yapılarla ilgili olarak sıvı kullanımını işaret eden önemli bir bulguya dikkat çekmektedir. Bu tür yapı tarzı, Şamanizm'e yönelik bir çağrışım yapmaktadır. Tapınaklarda, hayvan tasvirlerinin yanı sıra, farklı mitolojik öyküleri anlatan betimlemeler de yer almaktadır. İnanç sistemi açısından ata kültürünün hâkim olduğu gözlemlenmektedir. Tapınaklarda işlenmiş taşlarda erkek figürlerinin yoğunlukta olduğu, ancak konut alanlarında çok az sayıda dişi heykelinin bulunduğu tespit edilmiştir.” (Terazi, 2020, s. 250) Bu durum, ruhban sınıfıyla halk arasındaki sosyal farklılıkları ve hiyerarşiyi yansıtmaktadır. (Schmidt, 2012, s. 923)

Ayrıca, bazı ölümlerin boyanmış kemiklerinin yerlerinden çıkarılarak törenlerde kullanılması, oldukça derin bir inanç sistemine işaret etmektedir. (Hodder, 2018, s. 225) Etnografik örneklerden, avcı-toplayıcı toplumların yılın belirli

dönemlerinde düzenli olarak ya da farklı amaçlarla bir araya geldikleri bilinmektedir. Alandaki farklı sembollerin ve kurumsal yapıların, çeşitli grupları ve toplulukları temsil ettiği düşünülmektedir. (Clare, 2019, s. 30)

Göbeklitepe'deki yapıların çok amaçlı kullanımına dair elde edilen bulgular, buradaki işlevlerin yalnızca dinsel törenlerle sınırlı olmadığını ortaya koymaktadır. Sosyal alanların, ortak bir amaç etrafında toplanan insanları bir araya getiren mekanlar olarak işlev gördüğü söylenebilir. Ancak, burada dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta, dinin bu alanlardan dışlanması imkânsız olduğudur. Bu yapıların sosyal alanlar olarak değerlendirilmesinin, dini ve kültürel anlamlarının göz ardı edilmesi anlamına gelmediği vurgulanmalıdır. (Schmidt, 2007, s. 224)

Araştırmamız sonucu Göbeklitepe'deki varsayımların çokluğu ve zaman zaman ise zıtlığı göze çarpmaktadır. Buradaki kazı başkanlarının kendi aralarında dahi bazı konularda muhalif görüşler öne sürdüğünü görmekteyiz. Bu tarihi yapının kazı çalışmaları henüz başında sayılabilecek bir düzeydedir. Dolayısıyla Göbeklitepe ile ilgili varsayımlarda birbirinden farklı görüşlerin ileri sürülmesi olağan bir durumdur. Ancak temelde araştırmacıların en çok üzerinde durduğu konu, buranın bir tapınak merkezi olup olmadığı konusudur. Arkeolog Horejs, kazı alanındaki gelişmeler için "Yeni çalışma Klaus Schmidt'in tezini ortadan kaldırmıyor; onun omuzlarında yükseliyor. Bence büyük bir bilgi kazanımı oldu. Yorumlama değişiyor, ama zaten bilim böyle ilerliyor." açıklaması buradaki fikir ayrılıklarını özetler niteliktedir. (Horejs, 2023, s. 100)

İlk kazı başkanı Klaus Schmidt ile onun vefatından sonra kazının başına geçen Lee Clare arasındaki görüş ayrılıklarının yanı sıra popüler kültür çalışmalarında kullanılan birçok varsayım ve kurgunun aslında olağan bir durum olduğu açıktır. Zira buradaki kanıtlar, araştırmacılara net bir yorum kazandırması açısından değerlendirildiğinde, Schmidt'in "tapınak" ifadesi daha spesifik ve keskin, kazıların genişlemesi ile Clare'in "yerleşke" yorumu daha esnek ve kabul edilebilir bir varsayım olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü her ne kadar çeşitli dini inançlarda dağ metaforu göze çarparsa da keşişlerin veya tapınakların tepelerde olduğu bilinse de; bu yerleşkelerin çevresinde muhakkak küçük yerleşim yerleri vardır. Topografik çalışmalar da tespit edilen, etrafa yayılmış bir yerleşke düzeninin var

olması, Göbeklitepe'nin 'tapınak merkezli bir iskân alanı' olduğu tezini kuvvetlendirmektedir.

2.3.2. Göbeklitepe ve Çevresinde Tarım

İnsanlık tarihinin tarımsal üretime geçiş süreci, yalnızca bireysel gözlem ve deneyimlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmaz. Aynı zamanda uzun vadeli ortak bilgi birikim ve toplumsal iş birliği çerçevesinde şekillenmiştir. Tarımsal etkinliklerin başlaması, toplumsal yapıların daha karmaşık ve eşgüdümlü hale gelmesine neden olmuş; bu süreç, yerleşik yaşamın, iş bölümünün ve kültürel sistemlerin gelişimini de beraberinde getirmiştir. (Diamond, 2010, s. 115) Bu gelişmeler, insanların yalnızca hayatta kalmalarını sağlayacak teknik beceriler edinmelerine değil, aynı zamanda büyük ve organize yapılar inşa edebilmelerine de olanak tanımıştır.

Yaklaşık yarım yüzyıl önce, medeniyetin Bereketli Hilal bölgesinden başlayarak Anadolu üzerinden Avrupa'ya yayıldığı görüşü hâkimdi. "Bereketli Hilal" terimi ilk kez Amerikalı arkeolog James Henry Breasted tarafından kullanılmıştır. Ancak günümüzde, İç Anadolu'daki Çatalhöyük, Akdeniz bölgesindeki Hacılar, Güneydoğu Anadolu'daki Çayönü, Körtepe ve Göbeklitepe gibi önemli arkeolojik alanlarda gerçekleştirilen incelemeler, Anadolu'nun Neolitik Dönem'de yalnızca bir geçiş güzergâhı olmadığını, aynı zamanda çok sayıda ve uzun süreli kültürel faaliyetlere ev sahipliği yaptığını ortaya koymaktadır. Bu durum, Diyarbakır Karacadağ'da evcilleştirilen siyez buğdayının (einkorn) ilk örneklerinin yanı sıra, Çayönü ve Nevalıçöri gibi yerleşim yerlerinde elde edilen bulgularla da desteklenmektedir. (Childe, 2006, s. 90)

Childe'nin "Neolitik Devrim" olarak adlandırdığı kuram, insanlık tarihinde tarımın ve yerleşik yaşamın ortaya çıkışıyla birlikte toplumsal yapının köklü bir dönüşüm geçirdiğini öne sürer. Bu kurama göre, ilk toplu yaşam biçimi aile temelinde şekillenmiş; tarımın gelişimi, yerleşik hayatın sürdürülebilirliği ve karmaşık toplum yapılarının oluşmasında belirleyici bir rol oynamıştır. (Childe, 2006, s. 85) Tarıma dayalı üretimin başlaması, nüfus artışıyla birlikte daha organize bir sosyal yapının doğmasına neden olmuş; bireylerin gündelik yaşamlarını

sürdürebilmesi için iş bölümü, ortak yapılar ve toplumsal düzen ihtiyaç haline gelmiştir. (Hodder, 2019, s. 14)

Ancak Göbeklitepe örneği, bu kuramın doğrusal yapısını sorgulatan önemli bir arkeolojik veridir. Zira Göbeklitepe’de, henüz tam anlamıyla tarıma ve yerleşik düzene geçmeden önce, avcı-toplayıcı toplulukların karmaşık sembolik düşünce yapısına, kutsal mekân inşa etme bilgisine ve organize bir iş gücüne sahip oldukları görülmektedir. (Schmidt, 2007, s. 23) Bu durum, dini yapıların tarım sonrası değil, tarıma geçişi mümkün kılan zihinsel ve toplumsal organizasyonun bir sonucu olarak daha erken dönemde ortaya çıktığına işaret edebilir. (Watkins, 2014, s. 76)

Bu tür karmaşık ve uzun süreli inşa faaliyetlerinin hayata geçirilebilmesi için, söz konusu avcı-toplayıcı toplulukların uzun bir süre boyunca aynı bölgede ikamet etmiş olmaları ve temel gereksinimlerini karşılayacak altyapıya sahip bulunmaları gerekmektedir. Bu bağlamda, Göbeklitepe’nin inşa sürecinde tarımsal üretim olmasa bile bir tür besin tedarik sisteminin gelişmiş olması gerektiği düşünülmektedir. (Watkins, 2015, s. 74)

Dolayısıyla, Göbeklitepe kalıntıları, V. Gordon Childe’in "Neolitik Devrim" kuramının temel varsayımlarını sorgulayan bir zemin sunmaktadır. Childe’in, tarımın yerleşik hayatı ve sonrasında da dini yapıları doğurduğu yönündeki doğrusal ilerleme modeli, Göbeklitepe örneğiyle tersine çevrilebilir görünmektedir. (Childe, 2006, s. 78)

Tarımın başlangıcına dair bu varsayımlar, yalnızca arkeolojik verilere değil, aynı zamanda genetik araştırmalara dayandırılmaktadır. Max Planck Evrimsel Antropoloji Enstitüsü tarafından 1997 yılında gerçekleştirilen kapsamlı bir çalışmada, “338 farklı kültür buğdayı türü incelenmiş ve modern ekilebilir buğdayın kökeninin, Göbeklitepe yakınlarındaki Karacadağ eteklerinde doğal olarak yetişen yabani kırmızı buğday türüne dayandığı” belirlenmiştir. Bu çalışma, Göbeklitepe’de elde edilen buğday kalıntılarının, günümüz tarımıyla genetik açıdan büyük oranda örtüştüğünü ortaya koymuştur. Elde edilen bu bulgular, Göbeklitepe’nin aynı zamanda tarımın kökenleri açısından da merkezi bir rol oynadığını göstermektedir. Dolayısıyla, Göbeklitepe’nin bulunduğu bölge hem sembolik düşünce biçimlerinin

gelişimi hem de tahıl tarımının doğuşu açısından tarihsel bir dönüm noktası niteliği taşımaktadır. Bu çift yönlü önem hem arkeoloji hem genetik bilimleri açısından Göbeklitepe'yi eşsiz kılmakta ve Neolitik Dönem'e ilişkin yerleşik varsayımların yeniden değerlendirilmesini gerektirmektedir. (Çora, 2023, s. 64)

Bu bağlamda, Göbeklitepe'nin inşası, dinin tarımdan sonra değil, belki de tarımı mümkün kılan zihinsel altyapının bir parçası olarak ortaya çıkmış olabileceği yönünde alternatif bir görüş geliştirmektedir. Tarımsal üretimden önce devasa megalitik yapıların inşa edilebilmiş olması, insanların dinî inanç ve ritüel sistemleri etrafında organize olabildiklerini ve bu organizasyonun, yerleşik hayata geçişin ön koşullarından biri olabileceğini göstermektedir. (Schmidt, 2012, s. 920)

Tarım ve hayvancılığın ötesinde, Neolitik Dönem'de yerleşik yaşam biçimlerinin varlığından söz etmek mümkündür; dolayısıyla, yerleşikliğin yalnızca tarımsal faaliyetlerle ilişkilendirilmesi indirgemeci bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda, Anadolu'daki Çayönü dışındaki çanak çömleksiz Neolitik yerleşimlerin çoğunun tarıma elverişli olmayan bölgelerde kurulmuş olması dikkat çekicidir. Örneğin, Göbeklitepe'nin bir dağın zirvesine konumlanmış olması ve benzer şekilde diğer çanak çömleksiz Neolitik yerleşimlerin de genellikle yüksek rakımlı bölgelerde yer alması, yerleşik yaşamın yalnızca tarım ekseninde değerlendirilmesini sorgulatmaktadır. Bu durum, "yerleşik avcı-toplayıcı" gibi yeni kavramsal çerçevelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ayrıca, Neolitik toplumların çoğunlukla verimli, alüvyonlu topraklara ve ovalara yerleştiği yönündeki geleneksel anlayış; Göbeklitepe, Karahantepe gibi yüksek rakımlı, tarımsal üretim açısından sınırlı alanlarda kurulan yerleşimlerin keşfiyle birlikte yeniden değerlendirilmek durumundadır. (Toprak, 2022, s. 320)

2.3.3. Göbeklitepe'nin Mimari Yapısı ve Dikilitaşlar

Neolitik Dönem'de insan, çoğunlukla yalnızca temel beslenme ve hayatta kalma ihtiyaçlarını karşılayan bir varlık olarak değerlendirilmiş; bu nedenle uzmanlaşma, iş bölümü ve meslek edinimi gibi toplumsal örgütlenme unsurları uzun süre göz ardı edilmiştir. Ancak Göbeklitepe ve Çatalhöyük gibi arkeolojik alanlarda elde edilen bulgular, bu döneme ilişkin indirgemeci insan tasavvurunun yeniden

sorgulanmasını gerektirmektedir. Özellikle Göbeklitepe’de tespit edilen anıtsal mimari yapılar, belirli bir sembolik sistemin ve ritüellerin varlığına işaret etmekte; bu bağlamda söz konusu yapıların yalnızca inşa teknikleri açısından değil, toplumsal işlevleri bakımından da dikkatle değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Göbeklitepe’de tespit edilen oval ve dairesel planlı yapılar ile kireç taşının temel inşa malzemesi olarak kullanılması, dönemin mimari karakteristiğini ve yapı teknolojisini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda bu mimari öğeler, yerleşim yapısının yalnızca barınma amaçlı olmadığını, sembolik ve ritüel amaçlar taşıdığını da düşündürmektedir. (Toprak, 2022, s. 85)

Yaklaşık 12.000 yıl öncesine tarihlenen Göbeklitepe, işlenmiş taş dikilitaşların metal aletler olmaksızın inşa edildiğini göstererek, erken dönem insanların mühendislik ve işçilik becerilerinin yüksek düzeyde olduğunu kanıtlamaktadır. Bu taşların belirli bir geometriye göre dizilmiş olması, matematik ve mimarlık bilgisine sahip olduklarına işaret etmektedir. Üstelik bu yapıların rastgele değil, astronomik gözlemleri temel alan bir plan dahilinde inşa edilmiş olması, o dönemin insanların gökyüzü hareketlerini yakından izlediklerini göstermektedir. (Magli, 2019, s. 78)

Megalit yapılar, mimarileri ve üzerlerindeki taş stellerde yer alan hayvan figürleri, soyut semboller ve mesaj niteliğindeki kabartmalar yoluyla yaşanan inancın arka planının izlerini taşımaktadır. Özellikle kirecin yakılması ve sürtme yoluyla parlatılmasıyla elde edilen mozaik taban yapısı, mimari açıdan dikkat çekici bir başka unsurdur. Bu uygulama, yüzeyin pürüzsüz ve su geçirmez özellik kazanmasını sağlamış; bu da söz konusu alanların sadece sembolik değil, ritüel işlevlerle donatıldığını düşündürmektedir. Nitekim bu tür mimari detaylar, söz konusu mekânlarda kurban sunaklarının bulunma olasılığını güçlendirmektedir. (Schmidt, 2012, s. 921)

Göbeklitepe, aynı zamanda çeşitli kozmolojik yorumlara da konu olmuştur. Özellikle tapınak yapılarının gökyüzü ile ilişkili olduğu, 12 dikili taşın göksel döngüleri ve Sirius yıldızıyla bağlantılı olduğu yönündeki görüşler, Göbeklitepe’nin bir tür gökyüzü gözlemevi ya da kozmik takvim işlevi gördüğü tezini desteklemek

amacıyla öne sürülmüştür. Ancak, yapılar arasındaki plan farklılıkları, sembolik çeşitlilik ve kronolojik katmanlar göz önüne alındığında, Göbeklitepe'nin tek bir anlam verilerek açıklanamayacak kadar karmaşık bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, mekânın yalnızca inançsal değil, çok işlevli, çok katmanlı bir anlam dünyasına sahip olduğunu göstermektedir. (Unat, 2023, s. 31)

Göbeklitepe'de yer alan dikilitaşların inşa süreci, Neolitik Dönem toplumlarının teknik bilgi birikimi ve sosyal organizasyon yapıları hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Ağırlıkları 10 ila 20 ton arasında değişen bu megalitik blokların, herhangi bir maden işleme teknolojisi veya tekerlek kullanımı olmadan taş ocaklarından kesilerek yaklaşık 300-500 metre uzaklıktaki tapınak alanına ulaştırılması, son derece gelişmiş bir mühendislik bilgisi ile ortaklaşa bir iş gücünün koordinasyonunu gerektirmektedir. (Schmidt, 2007, s. 62) Bu bağlamda, taşların nakliyesinde kaldıraç sistemleri, ahşap kızaklar, inşaat iskeleleri gibi basit mekanik araçların devreye girdiği düşünülmektedir. Ayrıca, Bereketli Hilal'in erken Holosen döneminde (M.Ö.10.000) yoğun ormanlık alanlarla kaplı olması, tomrukların taşıma sürecinde etkin biçimde kullanılmış olabileceğini göstermektedir. (Parasayan, 2023, s. 50)

Göbeklitepe'de ortaya çıkarılan mimari yapılar genel olarak yuvarlak ve T biçimindeki dikilitaşlardan oluşmaktadır. Bu taşların düzenlenme şekli, farklı yüksekliklere sahip oluşu ve bu taşların sayısal oranları, yapının inşa edilme biçimine dair önemli ipuçları sunmaktadır. (Schmidt, 2007, s. 32) Orta dikilitaşların konumları, bu dikilitaşların oturduğu kaideler ve üzerinde yer alan hayvan figürleri, tasarımın estetik ve fonksiyonel yönlerini gözler önüne sermektedir. (Hodder, 2018, s. 224) Dikili taşlardaki üç boyutlu kabartma tekniği ışık-gölge oyunları ile birleşerek ileri düzey bir görsel tasarım anlayışını sergilemektedir. Gündüz güneş ışığında iki boyutlu gibi görünen figürler, meşale ışığında üç boyutlu bir derinlik kazanmakta, bu da yapıların hem gündüz hem gece farklı anlam katmanlarıyla deneyimlenmesine olanak tanımaktadır. Ayrıca taşlara vurulduğunda duyulan düşük desibelli titreşimli ses, yapının yalnızca görsel değil, işitsel bir deneyim sunacak biçimde tasarlanmış olabileceğini düşündürmektedir. (Karul, 2021, s. 27) Bu teknik özellikler, Göbeklitepe'deki yapım bilgisinin işlevsel estetikle birleştiğini ortaya koyar.

Ayrıca, taşların geometrik şekilleri, özellikle gönye şeklinde tasarlanmış kollar ve ellerin göbek hizasında tasarlanması gibi detaylar, mimarının sembolik anlamını pekiştirmektedir. (Clare, 2019, s. 24)

Taşların tınısı, yapının akustik özellikleriyle ilgili dikkat çekici bir unsurdur. Yapılar, belirli bir geçiş yolu izlenerek ve döner bir hareketle girilerek ziyaret edilmiştir. (Terazi, 2020, s. 250) Merkezdeki kaydedilmiş yapılar içinde yer alan, ortası delik taşlar ve su ile bağlantılı ritüellerin gerçekleştirilmesi, bu alanın dinî ve kültürel fonksiyonlarını vurgulamaktadır. Ayrıca, taşların etrafındaki semboller, belirgin önlükler gibi detaylar, çeşitli sembolik anlamların ve ritüel öğelerin birleşimini temsil etmektedir. (Hodder, 2018, s. 222)

Tüm bu semboller, psikoloji, sosyoloji, astronomi, din, mitoloji, tasavvuf, sanat tarihi, insanlık tarihi, ezoterizm ve astroloji gibi bir dizi bilimsel disiplin gerektirmektedir. Yine alanla iç içe geçmiş ve birbirini tamamlayan bir yapı burada bilimin farklı kollarına işaret etmektedir

Neolitik Dönem’de ağırlıkları 10 ila 20 ton arasında değişen dikili taşların taş ocaklarında işlenmiş oluşu, kabartma motiflerle süslü oluşu o dönemde yaşamış insanların mühendislik ve sanat gibi alanlarda başarı elde ettiklerini göstermektedir. Bu taşların 500 metre uzaklıktaki bir alandan taşınması, ciddi bir iş gücü ve organizasyon gerektirmektedir. Yapılan hesaplamalar, taşların taşınabilmesi için en az 500 kişilik bir iş gücünün gerektiğini ortaya koymaktadır. (Schmidt, 2007, s. 65)

Göbeklitepe’deki yapılar, öncelikle bir çukur kazılarak ana kayaya yerleştirilmiş ve çıkarılan toprak çukurun etrafına taşınarak duvar şeklinde düzenlenmiştir. Bu yapılandırma tekniği, çukurun etrafındaki toprak duvarla çevrelenerek yapının korunmasını sağlamıştır. (Schmidt, 2007, s. 105)

Bunun ötesinde, Göbeklitepe’deki yapılar yalnızca yapısal işlevleriyle değil, taşıdıkları sembolik anlamlarla da dikkat çekmektedir. T biçimli dikilitaşların yatay üst bölümlerinin stilize edilmiş insan başını, dikey bölümlerinin ise beden kısmını temsil ettiği; kemer, peştamal, el ve kol kabartmaları ile antropomorfik özelliklerin açıkça vurgulandığı görülmektedir. (Schmidt, 2007, s. 135) Karul’a (2024) göre, dikilitaşlardaki bu insana özgü nitelikler, taşların soyut bir birey ya da varlık

formunu temsil ettiğine işaret etmektedir. “Dikili taşların üst kısmının başı, dikey kısmının ise gövdeyi simgelediğini ve taşlarda kulak, göz, burun gibi detaylar olmasa da kollar ve ellerin varlığının bunu açıkça gösterdiğini ifade etmiştir. Bazı örneklerde ise kemer ya da kuşak benzeri figürler yer almakta, bunlar da gövdeyi daha da belirginleştiren semboller olarak öne çıkmaktadır. Taşların yüzeyleri genellikle hayvan figürleriyle süslenmiş, bazılarında ise geometrik desenler ve insan betimlemeleri bulunmaktadır. Her bir figürün, taşıdığı bir anlamı olduğu kuşkusuzdur ve bu anlamlar üzerine yapılacak yorumlar sonsuzdur. Ancak, burada dikkat çeken önemli bir nokta, bu betimlemelerin ya da sahnelerin, uzun bir geçmişin ürünü olduğunu bilmemizdir. Bu figürlerin, bunları yapanları ve onları görenleri, bu betimlemeleri izleyenler için ne kadar fazla şey anlattığını anlamak, ancak güçlü ve ortak bir hafızanın varlığıyla açıklanabilir. Bu noktada, bu özel yapıların, dikili taşların ve tüm betimlemelerin, dönemin mitolojik düşünce yapısı ve varoluş felsefesiyle ilişkili olduğu fikrini kabul etmemiz gerektiği açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.” (Karul, 2024)

Başlangıçta bazı araştırmacılar, bu dikilitaşların mitolojik “ikizler” temasına gönderme yaptığı yönünde yorumlarda bulunmuştur. Schmidt, dikili taşların anlamını açıklarken, merkezdeki dikilitaşların ikizler olarak tasarlandığını ve mitolojide sıkça karşılaşılan bir sembolizm olduğunu belirtmiştir. Ancak, yapılan daha ileri keşiflerin ardından, bu taşların bir erkek ve bir kadını temsil etme olasılığı ortadan kalkmış, bunun yerine taşların çoğunlukla erkek figürlerini yansıttığı görüşü ağırlık kazanmıştır. (Schmidt, 2007, s. 114)

Yüzeydeki kabartmaların estetik ve teknik açıdan gösterdiği hassasiyet, sadece taş işçiliği becerisiyle açıklanamayacak kadar ileri düzeydedir; bu da dönemin insanların belirli bir sanat eğitimi ve kültürel görgüye sahip olduklarını düşündürmektedir. (Notroff & vd., 2015, s. 88)

Burada ortaya çıkan yapılar, taş işçiliği ve heykel sanatının erken dönemlerde bile ne kadar gelişmiş olduğunun ve kompleks düşünce süreçlerinin varlığının somut bir göstergesidir. Göbeklitepe, yazının icadından çok daha önce, taşların üzerinde belirli semboller ve figürlerle gerçekleştirilen betimlemeler aracılığıyla bir anlam dünyası yaratma çabalarını içermektedir. Bugün bile, bu taş yapıları ve sembolizmi

çözmeye yönelik çabalar, insanlık tarihinin en derin sırlarını açığa çıkarmayı amaçlayan bir yolculuğun parçası olarak devam etmektedir.

Dikili taşlar üzerindeki betimlemeler, bu taşların yalnızca yapısal değil, aynı zamanda ritüel anlam taşıyan unsurlar olduğunu ortaya koymaktadır. Bu figürlerin, özellikle ateşin aydınlatıcı etkisiyle çok daha belirgin hale gelmesi ve inananlar üzerinde büyük bir etki yaratması muhtemeldir. Taşların, açık hava mabedi olarak kullanılması durumunda, gün batımı ve gün doğumu esnasında ortaya çıkan ışık oyunları, figürlerin üç boyutlu bir şekilde algılanmasını sağlayarak daha etkileyici bir görsellik sunabilir. Bu ışık etkisi, tasvirlerin görsel algısını dönüştürerek sembolik anlamlarını derinleştirebilir ve ritüel etkinliklerin atmosferini güçlendirebilir. (Toprak, 2022, s. 156)

Lee Clare, “dikilitaşlar üzerinde kabartma olarak yer alan hayvan motiflerini; tilki, turna, yaban domuzu, yılan, örümcek, boğa ve çeşitli kuşlar olarak sıralamaktadır. Bu figürler, avcı-toplayıcı bir toplumun kültürel ve mitolojik dünyasını yansıtmaktadır.” (Clare, 2019, s. 30) Erken dönem insanının dünyayı nasıl algıladıkları ve güç ilişkisini nasıl kurdukları betimlenen farklı hayvan figürleri aracılığıyla anlaşılmaktadır. Söz konusu betimlemelerin Tanrıları veya ruhları temsil ettiği kabul edildiğinde, mevcut bir Tanrı anlayışından bahsetmek mümkündür.

Buradaki kabartma ve figürler genellikle atak halde, saldırgan ve korkutucu yüz ifadeleriyle yapılmıştır. Bazı dikilitaşlarda birden fazla hayvan figürü bulunmaktadır. Avcı toplayıcılıktan dönüşmeye başlayan bu Neolitik toplumun avladıkları ya da arazide karşılaştıkları hayvanlarla ilgili büyüleyici hatırası olan olayları taşa naksettiklerini düşündürmektedir. Dolayısıyla burada doğanın içinde korku ve heyecan verici, güç yetirilmekte zorlanılan vahşi hayvanlarla mücadeleye girişen, kahraman saydıkları atalarının mitolojik hikayelerini görmekteyiz diyebiliriz. Bu mitolojik hikayelerin etrafında ritüellerin gerçekleştirilmiş olması, kahramanlık ve cesaret gösteren atalarının anılması ve atalarına bu hikayelerde yardım eden aşkın bir güce tazimde bulunmaları muhtemeldir. Vahşi hayvanlarla girişilen güç mücadelelerinde ölmüş ya da yaralanmış ataların anımsatılması amaçlanmıştır diyebiliriz.

Bu figürlerin hepsinin erkek olarak betimlenmesi, totem inancının ve bu inançla ilişkili toplumsal yapının varlığına işaret etmektedir. (Schmidt, 2007, s. 219) Bu yırtıcı hayvanların, söz konusu toplumlarda Tanrılar olarak kabul edilip edilmediği sorusunu gündeme getirmektedir. Bu durum, toplumun dini inançları ve güç figürlerinin nasıl şekillendiği hakkında derinlemesine düşünmeyi gerektiren bir soru ortaya koymaktadır. (Clare, 2019, s. 31)

Göbeklitepe'deki bu semboller, toplumların dini yapıları ve mitolojik dünyaları hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Bu figürlerin kutsal varlıklar olarak kabul edilmesi, aynı zamanda toplumun inanç anlayışını göstermektedir.

Anlatı yoluyla kurulan bu sembolik sistemler, Göbeklitepe toplumunun yalnızca ritüel pratikleri değil, aynı zamanda sosyal bütünlüğünü sürdüren ortak değer ve inançların da yansımasıdır. Böylece Göbeklitepe, soyut inanca dair Neolitik toplumsal yapının anlaşılması açısından önemli bir referanstır. (Notroff & vd., 2015, s. 88)

2.3.4. Göbeklitepe'de Sanat

Pozitivist tarih anlayışı çerçevesinde, Paleolitik insanın "vahşi", "ilkel" ya da "barbar" kategorileri içerisinde değerlendirilmesi, bu döneme ait bireylerin sanat üretiminde bulunabileceği fikrini büyük ölçüde dışlamıştır. Bu bakış açısına göre, estetik üretim ve sembolik düşünme, ancak tarım devrimi ve yerleşik hayatın ardından gelişebilecek ileri düzey bilişsel ve kültürel faaliyetler olarak görülmüştür.

Ancak zamanla, özellikle Lascaux, Chauvet ve Altamira gibi Paleolitik döneme tarihlenen mağara resimlerinin içerdiği kompozisyonlar üzerine yapılan analizler, bu sanat eserlerinin sıradan eğlencenin ötesine geçtiğini ortaya koymuştur. Söz konusu resimlerin toplumsal belleğin, mitolojik anlatıların ve dini ritüellerin bir parçası olarak üretildiği yönünde güçlü argümanlar bulunmaktadır. Hayvan figürlerinin tür, pozisyon ve yerleşim açısından taşıdığı düzen, bu görsellerin sembolik bir düzlemde anlam taşıdığını göstermektedir. Bu bağlamda mağara resimlerinin, erken dönem insanının soyut düşünme kapasitesine ve inanç sistemlerine işaret ettiği kabul edilmektedir. (Eliade, 2017, s. 164)

“Göbeklitepe’deki T biçimli dikilitaşlar ile Nevaliçöri’deki benzer yapılar arasında kurulan paralellikler, Neolitik bireyin sembol üretme yetisinin oldukça gelişmiş olduğunu ortaya koyar niteliktedir. Bu yapıların yüzeylerine işlenmiş hayvan figürleri, soyut şekiller yalnızca estetik bir beğenin ürünü değil; aynı zamanda bir ritüelin veya dini bir dünya görüşünün somut ifadeleri olarak değerlendirilmelidir.” (Toprak, 2022, s. 180)

Göbeklitepe'nin anıtları, taş devri insanların sanatsal ifade biçimleri ve mimari sistemleri hakkında daha önceki bilgilerimizden farklı bir toplum modelini ortaya koymaktadır. Bu toplum, taş devri insanının yalnızca sanatsal süslemeler yapabilmesinin ötesinde, ileri düzeyde teknoloji ve lojistik gerektiren bilgileri, büyük yapıtlar oluşturmak için insan gücünün organizasyonu ile hayata geçirebilmiştir.

Göbeklitepe’de ortaya çıkan yapılar, sanat eserleri, heykeller ve astrolojik semboller, dini bir alanın ötesine geçerek, o dönemin entelektüel ve kültürel birikimlerinin bir yansımasıdır. Bu unsurlar, Göbeklitepe'nin sadece bir ibadet merkezi değil, aynı zamanda düşünsel, kültürel ve toplumsal bağlamda bir "merkez" olarak işlev gördüğünü göstermektedir.

2.4. Göbeklitepe’de İnanca Dair Arkeolojik Varsayımlar

Din ile arkeoloji arasındaki ilişki, insanlık tarihinin anlaşılması açısından oldukça derin ve karmaşıktır. Din, genel olarak soyut bir olgu olarak düşünüldüğü için onu maddi kültürle bağdaştırmak güçtür. Ancak, din aynı zamanda toplumsal ve kültürel yapılar üzerinde baskın bir etkiye sahiptir.

Dinin soyut bir alan kabul edildiği ve dolayısıyla maddi kültür üzerinden anlaşılacakları meselesi din ile arkeoloji arasındaki mesafenin oluşmasında temel nedenlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. (Toprak, 2022, s. 84) Oysaki arkeoloji bilimi geçmişte yaşamış insanların hayata bakışlarının ve dini anlayışlarının somut şekline ulaşmamızı sağlar. İnsanların hayata bakışlarında dinin çok önemli bir yer tuttuğunu hatta en aktif rol oynadığını söylemek mümkündür. Din ile arkeoloji arasındaki ilişkilendirmeyi günümüzü yorumlayarak da anlayabiliriz. Zira günümüzden geleceğe yansıtacak olan bütün maddi kültürleri coğrafik olarak sınıflandırdığımızda hangi bölgeden neyin geleceğe yansıtılabileceğini tahmin etmek

zor olmayacaktır. Örneğin sanata bakış tarzı, batı coğrafyasından farklı olan İslam'ın yoğunlaştığı bölgelerde heykelcilik gibi sanat eserlerinin geleceğe bırakılmayacağı aşikardır. Budizm gibi dinlerin bulunduğu coğrafyalarda ise İslam, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi dinlerin eserlerine rastlamak gelecekte de pek mümkün olmayacaktır. Zira farklı coğrafyalarda farklı dinsel yaşantılara ait sanatsal sofralar kurulmuş ve tarihi kalıntılar da dini yaşantı hakkında bilgi verecek şekilde ayakta kalmıştır. Göbeklitepe'de bulunan her bir kalıntıyı da bu şekilde yorumlamak; hakkında, birçok söylenti kalabalığı içeren Göbeklitepe'yi daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

Din hayatın birçok yönünü etkilemekte bazı alışkanlık ve davranış kalıplarını belirlemede zaman ve mekâna farklı anlamlar kazandırmaktadır. (Toprak, 2022, s. 90)

Din, bireylerin varoluşunu şekillendirirken, aynı zamanda toplumsal normları ve değerleri de belirler. Bu etki, kişinin inançlarıyla sınırlı kalmaz; aynı zamanda yaşam alanlarına, tapınaklara, mezarlara ve diğer arkeolojik kalıntılara da yansır. Örneğin Göbeklitepe insanını İslam'la bağdaştıracak bir kurgu imkânı olsaydı ki; tarihsel açıdan bu mümkün değildir. İslam dininde inanan insanların; ibadeti, ahlakı, gündelik ve sosyal hayatı çeşitli ritüeller, emir ve yasaklarla düzenlenmiştir. İslam'ı içselleştirerek yaşayan inançlı bir insan namaz vakitlerine göre yaşamını düzenlerken bir yandan farzlara ve sünnete uygun bir şekilde yemek yemesi, yediği yiyeceklerde helallik ve haramlık ayırımına gitmesi beklenir. Aynı şekilde İslam'a göre yaşadıklarını kurguladığımız Göbeklitepe insanların kurban olarak sundukları hayvanlar arasında domuz ve yırtıcı hayvan kalıntılarında da rastlayamazdık. İbadet alanları Mescid-i Aksa ve Kâbe gibi kutsal kabul edilen mabetlere dönük bir şekilde konumlandırılması beklenecekti. Yine başka bir açımla Göbeklitepe insanının Müslüman olduklarını varsayabilseydik İslam'da genel kaniya göre resim ve heykelciliğe karşı olumsuz tutumlardan dolayı figür ve sembollere muhtemelen rastlayamazdık. Kısacası toplumda yaşanan din ne ise bütün yaşama sirayet edebilecek kadar somut izlerle geleceğe kalıntılar bırakacaktır. Bu nedenle, arkeologlar dinin etkilerini inceleyerek geçmiş toplumların yaşam biçimlerini, inançlarını ve değer sistemlerini ortaya koyabilirler.

Arkeolojik buluntular, ibadet alanları, ritüel objeleri ve diğer maddi kalıntılar, bir toplumun dini inanç ve uygulamalarının nasıl oluştuğuna dair önemli ipuçları sunar. Sonuç olarak, din hayatın pek çok yönünü etkilemekte ve zamanla mekâna farklı anlamlar katmaktadır.

Bu nedenle, maddi kültürlerin incelenmesi, geçmişte yaşamış toplulukların inanç sistemleri hakkında bilgi edinmemizi sağlayabilir. 19. yy.da aydınlanma çağının etkisiyle dinin bir kökene sahip olduğu düşüncesi doğrultusunda, dinin kökenini araştırma çabaları öne çıkmıştır. Arkeologların, evrimsel bir bakış açısı ve çoğu zaman da pozitivist bir bilim anlayışıyla dinle ilgili konulara ilgisiz kaldıkları söylenebilir. Aydınlanmacı düşüncenin dine karşı yürüttüğü eleştirinin en belirgin sonuçlarından biri, dinin kökenlerine dair çeşitli teorilerin geliştirilmesidir. Bu bağlamda, teorisyenler ilk etapta Kilise ve Papa'yı karşılarına almamak adına; Antik Dönem dinlerinin mantıksızlığı ileri sürülerek bu argümanlarla Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi yaşayan dinlerin de meşruiyetlerini zayıflatmayı amaçlamışlardır. (Toprak, 2022, s. 95)

Antropologların, dinin kökenine ilişkin ileri sürdükleri teorilerinde, "ilkel" olarak adlandırdıkları insan türünü ciddiye almadıkları görülmektedir. Darwinci bakış açısıyla bakıldığında, taş devri insanı, çocukça, hayali inançlarla, akıldan yoksun, şüpheli ve korkulu bir yaşam sürerken, büyü ve dualarla korunmaya çalışan bir varlık olarak tasvir edilmektedir. Pozitivist düşünürler ise ilkel inançlarla diğer dinler arasında herhangi bir ayrım yapmazlar; onlara göre din, topyekûn bir aldaniş olarak görülmektedir. Eğer ilkel dinin heyecan ve gerilimden kaynaklanan irrasyonel ve gereksiz bir inanç olduğu kanıtlanırsa, ilahi dinlerin de anlamını yitireceği sonucuna varılabilir. Tüm bu yorumların arkasında, Batı medeniyetinin kendisini uygarlığın en yüksek noktasında görmesi ile vahşi ve ilkel toplumların aynı düşünce biçimine sahip olamayacağı inancı yatmaktadır. (Pritchard, 1998, s. 75)

Göbeklitepe ve Karahantepe insanları sanılanın aksine ilkel değil son derece renkli dünyaları olan üretken insanlardı. Bu zamana kadarki Neolitik Dönem insanlarına ilkel yakıştırması bizim üstten bakan, ilerlemeci bakış açımızdan kaynaklanmaktadır. Bu insanlar kendi dönemleri adına estetik düşünebilen, sanat, matematik, astronomi ve mimari gibi bilimsel alanlarla ilgili bilgi donatılarına

sahiptiler. Sadece hayatta kalma amacıyla hareket etmiyorlardı. Tahmin edilenin aksine hayal dünyaları son derece gelişkin, soyut ve üç boyutlu düşünebilen ve kollektif hareket edebilmeyi başarabilmiş insanlar tanımı onlar için daha doğru bir yargı olacaktır. Göbeklitepe'nin keşfi bu yönüyle de insanlık tarihi açısından bir milattır.

Adam Kuper'e göre, "ilkel toplum teorisi tarihsel bir yanılsama olarak görülmektedir. Arkeoloji, antropoloji ve sosyoloji gibi alanlarda sıkça karşılaşılan "ilkel" kavramı, esasen kendi kültürel yapılarını analiz etmeyen ve üzerinde düşünmeyen toplulukları tanımlamaktadır." (Kuper, 2024, s. 17) Göbeklitepe, bu toplumların ortak geçmişten beslenen güçlü bir sosyal ağı paylaştığını ve basitten karmaşığa, ilkelden uygarlığa doğru evrilen toplumsal dönüşümün öngörüldüğü yaklaşımlara net bir şekilde karşı çıkmış ve bu dönüşümün daha karmaşık bir yapıya dayandığını kanıtlamıştır. (Toprak, 2022, s. 90)

Yazılı kaynakları olmayan dinler, genellikle kabile veya folklorik dinler olarak sınıflandırılmıştır. Dinler Tarihi incelendiğinde, bir çeşit ikili kategori sistemi ortaya çıkmaktadır: İlkel dinler, arkeologlar ve antropologlar tarafından incelenirken, diğer kategori dünya dinleri olarak dinler tarihçileri tarafından ele alınmıştır. Eliade, bu iki kategoriyi birleştirerek, arkeolojik bulgulara dayalı benzetmeler yapmaktan kaçınmaz ve eski toplumlarla çağdaş avcı-toplayıcılar arasında benzerlikler kurar. Ona göre, her iki grubun benzer ekonomik koşulları ve dini inançları arasında bir bağ vardır. (Eliade, 2017, s. 87)

Din, yalnızca manevi bir olgu olmanın ötesinde, hayatın pek çok alanında maddi kültürü şekillendiren önemli bir faktördür. Bu durum, din arkeolojisinin karmaşık yapısını anlamamıza yardımcı olur. Barınma, beslenme, teknoloji ve ölü gömme gibi pek çok farklı alanda dinin etkisi hissedilmektedir. Bu etki, insan yaşamının farklı yönlerini şekillendiren temel bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla, dinin bu kadar geniş ve etkili bir alanı kapsadığına dair görüşler, din arkeolojisi çalışmaları içerisinde sıkça dile getirilmiştir. Bir toplumda yaşanmış olan din, insanların tümünün dindar olduğu anlamını taşımaz; ancak din ile ilgili pek çok faktör – örneğin ölü gömme, beslenme alışkanlıkları, cinsiyet ve hayvan kullanımı – birbirleriyle bağlantılıdır. Bu noktada, mesele oldukça karmaşık hale gelmektedir,

ancak tüm bu faktörlerin birbirine bağlı olduğu göz önüne alındığında, bize yeni perspektifler kazandıracaktır. (Toprak, 2022, s. 98)

2.5. Göbeklitepe’de İnanç Yapılarının İzleri

Şimşekler, gök gürültüleri, sağanak yağmurlar, dolu, kuraklık ve kıtlık gibi iklimsel olaylar, tarih boyunca insanlık için sürekli bir korku kaynağı olmuştur. Bu doğal afetlerle başa çıkabilmek için insanlar, Tanrılarına dua etmiş, çeşitli ritüellerle kurbanlar sunmuş ve sürekli bir yakarış içinde bulunmuşlardır. Yüksek dağlar, ağaçlar ve akarsular, her zaman insanlar için kutsal kabul edilmiştir. Bu yerler, inanç sistemlerinde önemli bir yer tutmaktadır. (Ayhan, 2020, s. 64)

Mircea Eliade'nin “kutsalın yeniden tezahürü” (hierophany) yaklaşımı, kutsalın zamansal boyutta aynı niteliklerle tekrar tekrar ortaya çıktığını ve kültürel olarak yeniden üretildiğini savunur. Ancak bu yaklaşım, kutsalın binlerce yıl boyunca aynı anlamı ve işlevi koruduğu varsayımı nedeniyle, günümüz yorumlayıcı antropoloji yaklaşımları açısından eleştiriye açıktır. Bu bağlamda kutsalın sürekliliği konusu ne tamamen doğrulanabilir ne de mutlak surette reddedilebilir bir olgu olarak değerlendirilmelidir. (Toprak, 2022, s. 102)

Göbeklitepe'nin keşfi, mevcut tarihsel ve arkeolojik paradigmaları yeniden düşünmeye zorlamış; özellikle dinin kökenine ve toplumun inanç temelli doğasına dair kabulleri derinden sarsmıştır. Bu durum, “din” olgusunun yalnızca yerleşik yaşamın ve üretim ekonomisinin sonucu değil, aynı zamanda onu mümkün kılan temel sosyal yapıların da varlığını kabul etmek durumunda kalmıştır. Toplumsal yapının gelişiminin yalnızca sistematik dinî inançlardan kaynaklanmadığıdır. Aksine, din, semboller ve dil gibi kültürel unsurlar, insan topluluklarının yeni iletişim biçimleri geliştirerek ortak yaşamı düzenlemelerini mümkün kılmıştır. Durkheim, “dinin temel işlevlerinden birinin toplumsal dayanışmayı sağlamak olduğunu belirtmiş ve dinin bireyler arasında bir bağ kurarak kolektif bir bilincin oluşumuna katkı sunduğunu vurgulamıştır”. Bu bağlamda din, erken dönem toplumları için yalnızca metafizik bir inanç sistemi değil, aynı zamanda bir toplumsal iletişim aracı olarak değerlendirilmelidir. (Durkheim, 2019, s. 31)

Göbeklitepe'deki bu yapıların yalnızca dini törenlerin yapıldığı yerler değil, aynı zamanda ilk toplumsal iş birliği ve organize toplulukların bir araya geldiği alanlar olarak da değerlendirilmesi mümkündür. (Schmidt, 2012, s. 916) Arkaik topluluklar çoğu zaman günlük yaşamlarını sürdürdükleri barınakları oldukça basit ve kısa ömürlü yapılar olarak inşa ederken, tapınak gibi kutsal mekânları daha görkemli, simgesel ve zamana dirençli bir şekilde tasarlamışlardır. (Eliade, 2017, s. 65)

Arkeologlar açısından önemli tartışma konularından biri, Göbeklitepe gibi anıtsal yapıların, henüz tarıma geçmemiş avcı-toplayıcı toplumlar tarafından nasıl inşa edildiğidir. Bu bağlamda, Alman Arkeoloji Enstitüsü'nden Harald Hauptmann söz konusu yapıların inşasının dini liderler öncülüğünde gerçekleştirildiğini öne sürmektedir. Bu görüş, erken dönem topluluklarında belirgin bir toplumsal hiyerarşi ve seçkin bir sınıfın varlığını kabul etmeyi gerekli kılar. Hauptmann'ın yaklaşımı, bu toplumların yalnızca hayatta kalma gereksinimlerine yanıt vermekle kalmayıp, aynı zamanda dini ve sosyal yapıları biçimlendiren liderlik figürleri aracılığıyla büyük ölçekli mimari projeleri hayata geçirebilecek örgütsel kapasiteye sahip olduklarını ortaya koymaktadır. (Hauptmann & Özdoğan, 2003, s. 154)

Bu kadar büyük bir topluluk, ortak bir inanç etrafında birleşerek inşa faaliyetlerine katıldıysa, bu durum ortak bir inanç sisteminin, yani merkezî bir dini yapının varlığına işaret eder. Bu durum, geleneksel olarak avcı-toplayıcı ya da erken tarım toplumlarıyla ilişkilendirilen dağınık totemik inanç sistemlerinin yeniden değerlendirilmesini gerektirir. Böylesine büyük bir yapının varlığı, hiyerarşik bir düşünce yapısını, dolayısıyla da sosyal açıdan tabakalaşmış bir toplumu varsayar. (Ayhan, 2020, s. 84)

Göbeklitepe'deki yapılarda dikkat çeken ilk unsur, 12 adet T biçimli dikili taşın, dairesel bir plan içerisinde düzenlenmiş olmasıdır. 12 rakamının seçimi, yalnızca mimari bir tercih olmanın ötesinde, sembolik bir anlam taşıyor olabilir. Tarih boyunca birçok kültür ve inanç sisteminde 12 sayısı kozmolojik, dini ve sosyal anlamlar yüklenmiş bir unsur olarak öne çıkmıştır. Örneğin, Babil, takvimi 12 aya bölünmüştür; Eski Ahit'te İsrailoğulları 12 kabileye ayrılırken, Hristiyanlıkta 12 havari ve Şii öğretisinde 12 İmam inancı gibi örnekler bu rakama yüklenen sembolik

değerin farklı kültürlerdeki yansımasıdır. (Magli, 2019, s. 85) Bu bağlamda Göbeklitepe'deki 12 taşın dini bir sistemi temsil ediyor olması olasıdır.

Göbeklitepe'deki dikili taşların bir başka dikkat çekici özelliği, yalnızca sağ yüzeylerinde sembolik kabartmalara yer verilmiş olmasıdır. Sol yüzeyin ise boş bırakılması, yapının ibadetsel bir işlev gördüğüne dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bu durum, ziyaretçilerin belirli bir yön doğrultusunda –muhtemelen saat yönünde– hareket etmelerini gerektiren bir ritüel düzeni düşündürmektedir. Zira ters yönde hareket edildiğinde sembolik anlatılar gözlemlenememekte ve ritüelin bütünsel anlamı kaybolmaktadır. Bu yönlendirilmiş ritüel hareket, yalnızca bireysel değil, kolektif bir bilinç durumunun da inşasına katkı sağlamaktadır. (Çora, 2023, s. 103)

Göbeklitepe'nin mimari düzeni, ilahi dinlerdeki ritüel hareketlerle benzerlik göstermektedir. Özellikle İslamiyet'teki hac ibadetinin ayrılmaz bir parçası olan tavaf –yani Kâbe etrafında saat yönünde dönme eylemi– Göbeklitepe'deki ritüel pratiğin bir benzeri olarak değerlendirilebilir. Rivayetlere göre ilk tavaf, Hz. Âdem tarafından Allah'a şükür amacıyla yapılmıştır. Kâbe'nin ilk defa Hz. Âdem, hatta ondan önce melekler tarafından tavaf edildiği bazı rivayetlerde yer almaktadır. Yahudilik, Hinduizm ve Budizm'in yanı sıra İran ve Roma geleneklerinde de tavafa benzer ritüellerin bulunduğu nakledilmektedir. (Öğüt, 2011, s. 178) Kutsal taşın etrafında dönen ibadet hareketi hem zamansal döngüyü hem de inanan bireyin Tanrı'yla olan bağını temsil etmektedir. Göbeklitepe'de gerçekleştirilen ritüel hareketlerin de benzer bir metafizik temele dayanmış olması muhtemeldir.

Mitolojik ve sembolik anlamda kutsalın etrafında spiral şeklinde dönme ritüelleri, çoğu zaman evrensel enerji akışı, ruhsal gelişim, sonsuzluk, sürekli yenilenmek, evrenin sürekliliği ve ölümsüzlük ile ilişkilendirilmiştir. (Jung, 2016, s. 98) Göbeklitepe'deki yapısal organizasyonun spiral benzeri bir akışa sahip olması, bu mekânın yalnızca fiziksel bir ibadet yeri değil, aynı zamanda metafizik bir zaman ve mekân anlayışının somut yansıması olduğunu göstermektedir.

Antik Mezopotamya'da inanç, Tanrıların yalnızca doğumları ve güçleri üzerine kurulmamıştır. Bunun yanında onların ölümleri ve ölümden sonra dirilişleriyle de inanç sistemlerini şekillendirmişlerdir. Bu inanç, özellikle Asur

Dönem'ine ait tabletlerde açıkça belgelenmiştir. Tanrıyı simgeleyen heykelin zarar görmesi, doğrudan Tanrının ölümüyle özdeşleştirilmiş; heykelin tahrip edilmesi, büyük bir saygısızlık olarak kabul edilmiş ve bunun felaketlerle sonuçlanacağına inanılmıştır. (Çora, 2023, s. 52) Bu bağlamda, zarar görmüş Tanrı heykelleri kullanımdan çıkarılmış, ancak kutsallıkları dolayısıyla yok edilmek yerine özel alanlarda korunmuştur. Bu uygulama, Tanrıların ölümsüzlüklerini temsil eden simgelerin ritüel düzeyde yaşatıldığını, simgelere yönelik derin saygının sürdürüldüğünü göstermektedir.

Yakın Doğu mitolojisinde sıklıkla karşılaşılan "ölüp dirilen Tanrı" motifi hem doğanın döngüselliğini hem de Tanrısal gücün sürekliliğini sembolize etmektedir. Bu anlatılar, Tanrının fiziksel temsilinin; örneğin heykelin yok olması ya da gömülmesiyle birlikte, bir yeniden doğuşun veya dönüşümün simgesel anlatımı haline gelmiştir. Mezopotamya'da Tanrı figürlerinin toprağa gömülmesi, onların fiziksel dünyadaki varlıklarının son bulduğuna, ancak inanç düzeyinde sembolik bir dirilişin beklendiğine dair bir anlayışı yansıtmaktadır. (Jacobsen, 2017, s. 66)

Göbeklitepe'de ortaya çıkarılan ve zaman içinde gömülerek örtülen megalitik yapılar da benzer şekilde yorumlanabilir. Bu yapıların doğrudan yıkılmaması, tersine dikkatlice gömülerek korunmuş olması, bir yıkımdan ziyade kutsal bir terk etme ve koruma eylemine işaret etmektedir. (Notroff & vd., 2015, s. 86) Mezopotamya'daki tapınak anlayışında olduğu gibi, Göbeklitepe'deki yapılar da Tanrıların kudretinin sembolik ifadeleri olabilir. Tapınağın varlığı Tanrının gücünü temsil ederken, tapınağın ortadan kaldırılması ya da gömülmesi, inanç sistemindeki bir dönüşümün ve toplumsal bilinçteki bir değişimin işareti olabilir. Ayrıca gömme geleneği birçok dini inanç ve yaşam anlayışında benzer düşüncelerle yer alır. Gömme geleneğinin ayrıntılarda farklı düşünceleri barındırmasına karşın temel de aynı amaç etrafında gerçekleştiğini görmekteyiz. Neolitik Dönem'de Göbeklitepe'nin hemen sonrasında var olan Çatalhöyük'te de gömme geleneğinin olduğu göze çarpmaktadır. Zira insanoğlunun var olduğu günden bu yana hayatı ve ölümü anlamlandırma çabası hep var olagelmıştır. Süregelen yaşamının ölümle kesintiye uğraması her zaman ölümün anlamlandırılmasına ve sorgulamasına neden olmuştur. Bu çaba aynı zamanda sonsuzluk arzusunun bir yansıması olarak da karşımıza çıkmaktadır. İnsanoğlu

kendisini, kullandığı eşyalarını ve hayvanlarını ve aynı zamanda inanç sisteminin somut bir parçası olarak mabetlerini bir sonraki formda anlamlandırmaya çalıştığı yaşam döngüsünde devam ettirmek istemektedir. Onun bu çabası somut olarak ritüellerine, geleneklerine ve tapınaklarına her zaman farklı şekillerle de olsa yansımıştır.

Mezopotamya’da, bir Tanrı’ya adanmış tapınakların sayısı ve görkemi, o Tanrı’nın kudretine doğrudan bağlıydı. (Leick, 2020, s. 45) Göbeklitepe’deki anıtsal yapılar ise, doğrudan bireysel Tanrılara değil, bir inanç sistemine veya doğaüstü varlıklar bütününe adanmış olabilir. Bu yapıların zamanla gömülmesi, sadece fiziksel değil aynı zamanda inançsal düzeyde bir dönüşümün yaşandığını göstermektedir. Bu durum, Göbeklitepe’deki topluluğun inanç sisteminin radikal bir değişime uğradığını, eski sistemin bilinçli olarak terk edildiğini ve yeni bir inanç biçiminin doğduğunu düşündürmektedir. (Karul, 2025)

Toplumların kutsal metinleri ve arkeolojik kalıntıları, dinlerin ve ritüellerin tarih boyunca sürekli bir gelişim içinde olduğunu göstermektedir. Göbeklitepe’deki yapıların planlı bir şekilde gömülmesi, bu evrimin en somut örneklerinden biridir. Bu uygulama, geçmişe duyulan saygının yanı sıra geleceğe yönelik bir düşünsel derinlik de barındırmaktadır.

Göbeklitepe’deki semboller, dönemin insanların doğa, hayvanlar ve insan ötesi güçlerle kurduğu soyut ilişkilerin birer yansımasıdır. Bu figürler, yalnızca gözle görüleni değil, aynı zamanda görülmeyeni, yani ruhsal, ritüel ve kozmik anlamlı öğeleri temsil etmektedir. (Schmidt, 2007, s. 270)

Örneğin, belirli bir dikilitaş üzerinde yer alan ve doğada bulunamayacak ölçüde büyük bir akrep figürü, doğrudan bir tehdit ya da kozmik bir denge unsuru olarak yorumlanabilir. Bu figürün yanında yer alan ve kaburgaları kırılarak içi açılmış çakal benzeri yaratık, muhtemelen bir tür ritüel kurbanı ya da sembolik yıkımı temsil etmektedir. Bu resimlerin incelenmesinde, hayvanların taşıdıkları mitolojik anlamlara odaklanılmıştır. (Notroff & vd., 2015, s. 83)

Diğer bir dikkat çekici örnek, gözsüz bir ördek figürünün yaban domuzu üzerinde yüzmesi ve domuzun cinsel organıyla ilişkilendirilmesi sahnesidir. Bu tür

erotik ve absürt kombinasyonlar, o dönemde doğurganlık, yaşam ve ölüm arasındaki geçişleri anlatan semboller olarak yorumlanabilir. Cinselliğin doğayla birleşimi, yalnızca bedensel değil, kozmik bir yaratım sürecine işaret ediyor olabilir. Bir başka figürde, tilkinin bedeninden fişkıran yılanlar, hem tehlikeyi hem de dönüşümü temsil eder. Yılan figürü, birçok antik kültürde olduğu gibi Göbeklitepe’de de ölüm, yeniden doğuş ve yeraltı güçleriyle ilişkilendirilmiş olabilir. Tilki ise kurnazlık, aldaticılık ya da sınırda olma haliyle bağlantılıdır. İki figürün birleşimi, melez bir varlık üzerinden ruhani bir uyarıyı ya da ritüelistik bir anlatıyı temsil edebilir. Belki de en çarpıcı betimleme, akbabanın kanatlarında bir yuvarlak cisim taşıması ve ayaklarının altında kafatası kopmuş bir erkek bedeninin yer almasıdır. Bu sahne, açıkça ölüm ve ruhun bedenden ayrılması temasıyla ilişkilidir. Akbaba, birçok kültürde ölüm sonrası yaşamın habercisi veya ruh taşıyıcısı olarak görülürken, burada cinsel organı belirginleştirilmiş şekilde betimlenmesi, ölüm ile yeniden doğuş arasındaki geçişin cinsellik üzerinden sembolleştirildiğini düşündürmektedir. Burada hemen belirtmek gerekir ki bu sembolik figürün somut olarak Çatalhöyük’ün ölü ritüelinde karşımıza çıkmasıdır. Çatalhöyük araştırmacıları o dönemdeki insanların ölümlerinin etlerini akbabalara sunmak için yüksek bir yere bıraktıklarını belirtirler. Aynı yorumun Göbeklitepe araştırmacıları tarafından da yapıldığı görülmektedir. (Hodder, 2018, s. 55)

Bu figürlerin her biri, sıradan bir gözlem olmaktan çok öteye geçerek, mitolojik karakterlerin, kozmolojik anlatıların ve dini ritüellerin ifadesi olarak değerlendirilebilir. Hayvan figürlerinin insan eylemleriyle bütünleştiği bu simgeler, bilinmeyenle bilinenle anlatımın erken dönem örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yönüyle Göbeklitepe, yalnızca dünyanın en eski tapınağı değil; aynı zamanda evrensel sembolizmin kökenlerinden biri olarak kabul edilebilir. (Schmidt, 2007, s. 223)

Göbeklitepe’deki tapınakların, avcı-toplayıcı gruplar tarafından inşa edildiğine dair belirgin izler ve sebepler bulunmaktadır. İlk olarak, tapınaklar, tarıma elverişsiz, ancak avcılıkla geçinen topluluklar için uygun olan bölgelerde inşa edilmiştir. Bu durum, tapınakların konumunun, avcılıkla ilişkilendirilebileceğini göstermektedir. (Schmidt, 2007, s. 256) Ayrıca, Göbeklitepe’deki figürlerde, ana

Tanrıça figürünün yerine erkek figürlerinin baskın olduğu dikkat çekmektedir. Bu dönemin dini inançlarının ve toplumsal yapılarının avcı-toplayıcı yaşam tarzına dayanabileceğini düşündürmektedir. (Hodder, 2018, s. 9)

Tapınaklarda sıkça karşılaşılan figürler arasında koyun, keçi, ceylan gibi hayvanlar ile tahıl gibi tarımsal ürünler yer almaktadır. Bununla birlikte, bitki motiflerinin nadiren kullanılması, tapınakların yapıldığı toplumların bitkisel üretime dayalı bir ekonomiden ziyade hayvancılık ve avcılıkla uğraşan bir yaşam tarzını yansıttığını göstermektedir. Göbeklitepe'nin su kaynaklarından oldukça uzak, gözden irak ve korunaklı bir bölgede yer alması, buranın hem ritüel hem de toplumsal açıdan özel bir yer olduğunu ortaya koymaktadır. Bu stratejik yerleşim, tapınakların yalnızca dini amaçlarla değil, aynı zamanda toplumsal düzenin korunmasında da önemli bir rol oynamış olabileceğini düşündürmektedir. (Schmidt, 2007, s. 256) Göbeklitepe günümüzde dahi çevresinden yüksek bir konumda bulunmaktadır. Burayı aynı zamanda insan, hayvan, doğa olayları, çevre ve yıldız hareketlerini gözetlemeye elverişli fonksiyonu da olan bir gözlemevi şeklinde de düşünebiliriz.

Göbeklitepe'nin çevresindeki tüm tepelere hâkim konumu, Neolitik Dönem'e ilişkin mekânsal tercihlerin yalnızca pratik gerekçelere değil, aynı zamanda sembolik ve inançsal nedenlere de dayandığına dair ipuçları sunmaktadır. Antropolojik ve dini mekân analizlerinde sıkça karşılaşılan bir durum olarak, ilahi ya da doğaüstü varlıklarla ilişkilendirilen kutsal mekânların yüksekte konumlanması, dağlar gibi ulaşılması güç yerlerin spiritüel anlamlar taşıdığı yönündeki anlayışla örtüşmektedir. Bu bağlamda Göbeklitepe'nin, yalnızca ritüel merkez olarak değil, aynı zamanda çevresel hâkimiyetiyle sembolik bir “yeryüzü tapınağı” işlevi gördüğü düşünülebilir. Aynı zamanda, Göbeklitepe'nin, potansiyel av hayvanlarının göç yolları üzerinde yer alması, avcı-toplayıcı toplumlar açısından stratejik bir konum sunduğunu göstermektedir. Taş ocaklarına olan yakınlığı, yapı malzemesi temini açısından pratik bir avantaj sağlamaktadır. Ancak tüm bu rasyonel gerekçelere karşın, alanın inşa edilmesinde yalnızca ekonomik ve coğrafi etkenlerin değil, bilinmeyen güçlere, doğaüstü varlıklara veya kült ritüellere ilişkin inançların da belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. (Toprak, 2022, s. 174)

Göbeklitepe, son yıllarda “uygarlığın doğuşu”, “dinin ve Tanrıların ortaya çıktığı yer”, “dünyanın ilk tapınağı” ve “tarihin sıfır noktası” gibi ifadelerle hem akademik çevrelerde hem de popüler kültürde sıkça gündeme gelmektedir. Ancak bu tür nitelermeler, genellikle 19. yy.dan miras kalan kökencilik anlayışının izlerini taşımaktadır. Bu bağlamda, Göbeklitepe’yi yalnızca bir “ilk” ya da “başlangıç noktası” olarak ele almak yerine, onu Neolitik Dönem’in çok katmanlı inanç ve kültür dünyasının merkezlerinden biri, bir kültür ve inanç havzası olarak değerlendirmek daha sağlıklı bir yaklaşım olacaktır. Paleolitik Dönem mağara resimlerinin hiçbirinde insan figürü bulunmazken Göbeklitepe ve Karahantepe’de dikilitaşların antropomorfik özellikler taşıması, heykelerde insan figürünün sıklıkla kullanılması, özel alanların öznel oluşu bu iki önemli merkezin öncesinin de olduğunu ayrıca düşündürmektedir.

Günümüzde, Göbeklitepe gibi yapılar genellikle "kültür" kavramı üzerinden tanımlanmaktadır. Neolitik Dönem’in insanların dini anlayışlarının henüz olgunlaşmadığı ve bu dönemde bir dini yapının ortaya çıkmadığı görüşü yaygın bir yaklaşımdır. Evrimci bakış açısına göre, dinin kurumsallaşması ve toplumsal anlamda yapılandırılması yalnızca Tunç Çağı'na denk gelmiştir. Bu tür bir yaklaşım, Neolitik Dönem’i, dinin henüz sistematik ve kurumsal bir düzlemde şekillenmediği bir evre olarak tanımlar. Bununla birlikte, bu dönemdeki toplumsal yapının dini inançlardan yoksun olduğu, daha ziyade kültürel ya da şamanistik bir anlayışın hâkim olduğu öne sürülmektedir. (Toprak, 2022, s. 254)

Göbeklitepe'nin sosyal ve kültürel yapısına dair yapılan analizlerde, Şamanizm ve dini ritüellerin öne çıktığı görülmektedir. Göbeklitepe'nin mimarisi, bu dönemde hâlâ anlaşılması güç olan bazı unsurların Şamanizm’le ilişkilendirilmesine olanak tanımaktadır. (Collins, 2017, s. 48)

Bununla birlikte, Göbeklitepe’de, özellikle tapınak yapılarında, erkek egemen bir baba Tanrı kültürünün izleri ortaya çıkmıştır. Yapılar ve buluntular, sınıflı bir toplum yapısının varlığını işaret etmektedir. Erkek figürlerinin ve fallus heykellerinin sıklıkla bulunması, bu dönemin inanç sisteminin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Ayrıca, çok sayıda erkek hayvan figürü de bu inanç yapısını pekiştiren semboller olarak görülmektedir. (Schmidt, 2007, s. 217)

Göbeklitepe'deki T biçimli dikili taşların sembolizmi, hala üzerinde çeşitli teoriler üretilen bir konu olmuştur. Bu taşların neyi temsil ettiği ve gökyüzü ile olası bağlantıları hakkında yapılan tartışmalar, arkeolojik araştırmaların ve sembolizm çalışmalarının merkezinde yer almaktadır. Bazı araştırmacılar, bu taşların gökyüzündeki yıldız kümeleriyle ilişkilendirilebileceğini öne sürmüşlerdir. Göbeklitepe'nin yapıları ile gökyüzündeki belirli yıldız şekilleri arasında bir örtüşme olup olmadığı, daha çok astrolojik ve kozmolojik bağlamda değerlendirilmelidir. (Toprak, 2022, s. 258) Özellikle Zodyak kavramı, tarihsel olarak Sümerler ve Babillere kadar uzanmakta olup, antik toplumların gökyüzüne olan ilgisini ve bu ilgiyi sembolizm aracılığıyla ifade etme biçimlerini gözler önüne sermektedir. (Kramer, 1991, s. 180) Göbeklitepe ile Sümer mitolojisi arasında zaman bakımından binlerce yıl olmasına rağmen, her iki kültürde de ölüm olgusuna dair semboller aracılığıyla benzer temaların işlendiği gözlemlenmektedir. Bu durum, kolektif bilinçdışının veya kültürel arketiplerin varlığını ortaya koymaktadır. (Jung, 2016, s. 154) Erken insan toplulukları arasında nasıl bir süreklilik arz ettiğini göstermektedir. Özellikle 43 numaralı taş, bu bakımdan yalnızca bir mimari öge değil, aynı zamanda ölüm ve öteki dünyaya dair sembolik anlatıların taşıyıcısıdır. Göbeklitepe'nin 43 numaralı dikili taşı ile Sümer Kur Mitleri arasında benzerlik kurmak, ölüm ve öteki dünya olgusunun tarih öncesi toplumlar açısından nasıl anlamlandırıldığını kavramak açısından önemli bir yaklaşımdır. Bu bağlamda taş, yalnızca arkeolojik değil, aynı zamanda mitolojik ve felsefi bir yorumun nesnesi hâline gelmektedir. Mitler, semboller ve benzetmeler, insanlığın erken dönemden itibaren benzer varoluşsal sorulara cevap aradığını ve bu cevapları ortak semboller üzerinden şekillendirdiğini ortaya koymaktadır. (Kılıç & Eser, 2019, s. 749)

Göbeklitepe'nin inşa edildiği dönemde, insanların semaya duyarsız kalmasının olasılığı oldukça düşüktür. Gökyüzü ile olan ilişki, özellikle avcı-toplayıcı toplumlarda önemli bir rol oynamış ve bu toplulukların kozmolojik anlayışlarıyla derin bağlantılar kurmuştur. Diğer taraftan, dikili taşların yalnızca yapısal destek sağlamak amacıyla yerleştirilmiş olamayacağı, aynı zamanda sembolik anlamlar taşıdığına dair güçlü argümanlar bulunmaktadır. Bu taşların işlevi, sembolizm ile birleşerek, inanç ve ritüel bağlamında derin bir etkiye sahip olmuştur.

Göbeklitepe'nin sadece ibadet veya Tanrısal iletişim amacını değil; aynı zamanda bir çeşit toplumsal şükran ya da kutlama alanı işlevi de görmüş olabileceği ileri sürülebilir. (Notroff & vd., 2015, s. 80) Ayrıca Göbeklitepe'nin B ile D yapıları arasındaki bir oda duvarının içerisinde yatay şekilde duvara sabitlenmiş ve adak olarak sunulduğu düşünülen insan heykeli Neolitik Çağ'ın ritüellerine ve inanç dünyasına ışık tutmaktadır.

Göbeklitepe'deki kült alanında insan ve hayvan heykellerinin yanı sıra, çok sayıda hayvan kemiği bulunmuş, bu kemikler şölenler sırasında tüketilen etlerin izlerini taşıdığına dair tespitler yapılmıştır. (Schmidt, 2007, s. 217) Göbeklitepe'nin dini bir alan olarak ele alınabileceğini belirtirken, buradaki ritüellerin ve törenlerin maddesel ifadelerle güçlendirildiğini ifade etmektedir. Ancak, dini inançların bir ifadesi olarak sadece fiziksel buluntularla sınırlı bir değerlendirme yapmak, dinin doğduğu yerin kesin olarak Göbeklitepe olduğunu söylemek için fazla iddialı olabilir. Schmidt, ilk başta aksini savunsa da sonraları Göbeklitepe'nin inançların ilk biçimlerinin görüldüğü yerlerden biri olabileceğini, ancak buranın "din"in doğduğu yer olamayacağını vurgulamaktadır. (Köksal Schmidt, 2009, s. 9)

Bazı araştırmacılar, Göbeklitepe ile Platon'un metinlerinde yer alan Atlantis efsanesi arasında çeşitli benzerlikler kurarak bu iki olguyu ilişkilendirme çabası içine girmiştir. Bu tür yorumlar, çoğu zaman Göbeklitepe'nin tarihsel bağlamını göz ardı eden ve onu fantastik ya da spekülatif anlatılarla örtüştürme eğiliminde olan alternatif yaklaşımlardır. Özellikle çizgisel tarih anlayışı çerçevesinde, Neolitik Dönem'e ait bu yapıların günümüz insanı tarafından kavranmasının güç olduğu ve bu nedenle Göbeklitepe'nin, tarihsel gerçekliğinden koparılarak mitolojik anlatılarla bütünleştirildiği gözlemlenmektedir. Atlantis benzetmesi de bu bağlamda, Göbeklitepe'nin özgün arkeolojik ve kültürel değerinden uzaklaştırılmasına neden olan örneklerden biridir. (Sepici, 2015, s. 85)

Göbeklitepe'ye ilişkin bir diğer tartışma, Neolitik Dönem'de hâkim olduğu varsayılan doğurganlık merkezli dişi sembolizmi yerine, Göbeklitepe de daha eril bir kültürel yapının varlığıdır. Dinler tarihçisi Karl Luckert, “avcı-toplayıcı toplulukların inanç sistemlerinin erkek egemen yapılar üzerine kurulu olduğunu ileri sürmektedir”. Luckert'e göre, “avcılıkta kullanılan ok ve mızrak uçları fallus sembolizmiyle

ilişkilidir. Av hayvanlarının sayısının azalmasıyla birlikte, erkeklerin kadınların topladığı tahıllara bağımlı hale gelmeleri, erkeklik otoritelerinin zayıflamasına neden olmuştur. Bu durum, yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda sembolik ve toplumsal bir dönüşüme işaret etmektedir. Bu süreçte erkeklerin ve kadınların gıda üretiminde birbirini tamamladığını vurgulamakla birlikte, Göbeklitepe'nin inşa edildiği coğrafyanın, sembolik anlamda kadın bedenine benzetilebileceğini de öne sürer. Ona göre, höyüğün bulunduğu topoğrafik yapı, kollarını ve bacaklarını açmış şekilde uzanmış bir kadın formunu andırmaktadır. (Luckert, 2016, s. 67)

Göbeklitepe'nin oldukça erken bir döneme tarihlenmesi, bazı çevreler tarafından Eski Ahit'te geçen Aden Bahçesi anlatılarıyla da ilişkilendirilmiştir. Aden Bahçesi, Yahudi ve Hristiyan kutsal metinlerinde, insanlığın ilk yerleşim yeri olarak tasvir edilir. Göbeklitepe'nin Fırat ve Dicle nehirlerine yakın konumu, Karacadağ eteklerinde yapılan ilk buğday ekimiyle ilgili bulgular ve Ararat (Ağrı) Dağı'nın bölgedeki mevcudiyeti gibi unsurlar, bu tür karşılaştırmaların yapılmasına zemin hazırlamıştır. Ancak, bu tür benzetmeler daha çok dinsel ve kültürel sembolizm çerçevesinde değerlendirilmelidir; zira Göbeklitepe'nin tarihsel bağlamı, kutsal metinlerde betimlenen anlatılardan binlerce yıl öncesine uzanmaktadır. (Collins, 2017, s. 29)

Göbeklitepe'ye ilişkin popüler anlatılar yalnızca mitolojik ya da teolojik düzlemle sınırlı kalmamıştır. TRT tarafından yayınlanan "Suların, Ateşin ve Taşların İmparatorluğu" adlı belgeselde, Göbeklitepe'deki T biçimli dikili taşların, Hz. İbrahim'in babası ve put yapıcısı olarak anılan Azer tarafından inşa edildiği ve Hz. İbrahim'in bu taşları kırmış olabileceği öne sürülmüştür. Ancak hem Tevrat hem de Kur'an-ı Kerim'de yer alan bilgiler doğrultusunda, Hz. İbrahim'in yaşadığı tarihsel dönem ile Göbeklitepe'nin inşa süreci arasında binlerce yıl olduğu bilimsel olarak ortaya konmuştur. Dolayısıyla bu tür iddialar, arkeolojik verilerle uyumsuzdur ve tarihsel süreklilik anlayışı çerçevesinde sorgulanmalıdır. (Toprak, 2022, s. 154)

Wilhelm Schmidt'in tanımına göre tek Tanrılı din (monoteizm), ahlaki kurallar koyan, yalnızca bir Tanrının varlığını kabul eden ve ona inanmayı merkezine alan bir inanç sistemini ifade etmektedir. Schmidt, Viyana Etnoloji Ekolü çerçevesinde yaptığı çalışmalarda, birçok ilkel kabileden rastlanan yüce varlık

inançlarının, merhametli, lütufkâr ve göksel niteliklere sahip figürler şeklinde tasavvur edildiğini öne sürmüştür. Ona göre, bu yüce varlık inancı, evrensel bir ilksel monoteizmin kanıtı olup, çok Tanrıcılık bu özgün inanç biçiminin zamanla yozlaşması sonucu ortaya çıkmıştır. Raffaella Pettazzoni ise bu görüşe karşı çıkarak Schmidt'in tek Tanrıcılık yorumunu eleştirmiştir. Pettazzoni'ye göre, çeşitli medeniyetlerde gözlenen "yüce varlık" inancı, tarihsel anlamda gerçek bir monoteizmi değil, yalnızca ilahi bir üstün varlık fikrini temsil etmektedir. Ona göre, bu iki kavramın karıştırılması, tarihsel ve teolojik yorumlarda ciddi yanılgılara yol açmaktadır. Bu bağlamda, dini inanç sistemlerinin evrimi daha karmaşık ve çok katmanlı bir süreç olarak ele alınmalıdır. (Aygün, 2016, s. 208) İnsanoğlunun tarıma geçmeden önce “Yüce varlık inancına eriştiğini ardından tarımı geliştirerek yerleşik düzene geçtiğini söyleyebiliriz.” İnanan insan taş, yılan ve resme taparken bunun Tanrı olduğunu hiçbir zaman düşünmedi. Bu işaretler aracılığıyla bunların ardında Tanrısı'nın gizemli varlığını görüyordu. (Özalp, 2016, s. 66)

Göbeklitepe'de ortaya çıkarılan arkeolojik bulgular, bu teorik tartışmaları doğrudan etkilemese de tarih öncesi toplulukların oldukça gelişmiş bir inanç sistemine sahip olduğunu göstermektedir. Bu yapıların yerleşim alanlarından uzak, yüksek ve hâkim bir konumda inşa edilmiş olmaları, onların gündelik yaşamdan çok ritüel ve dini pratiklerle ilişkili olduğunu düşündürmektedir. (Schmidt, 2007, s. 107) Göbeklitepe, yalnızca bir yerleşim değil, dinî ve törensel amaçlarla kullanılan anıtsal bir kompleks olarak değerlendirilmektedir.

Anadolu ve Mezopotamya uygarlıklarında gözlenen dini yapı ve figüratif anlatımlarla Göbeklitepe arasında yapısal ve sembolik benzerlikler bulunmaktadır. Mezopotamya'da Tanrılar genellikle insan biçiminde ve toplumsal rollerle donatılmış figürler olarak tasavvur edilirken, Anadolu mitolojisinde fırtına Tanrısı ile ana Tanrıça çiftinin merkezde olduğu bir panteon sistemi hâkimdir. (Özdoğan, 2007, s. 445) Göbeklitepe'nin ortasında yer alan T biçimli dikilitaşların, insansı formda olması ve üzerlerinde hayvan figürlerinin yanı sıra eller gibi antropomorfik detaylar barındırması, bu alanın kutsal varlıkların temsiliyle ilişkili olabileceğini akla getirmektedir. (Dietrich & vd, 2012, s. 72)

Bu bağlamda bazı araştırmacılar, Mezolitik Dönem’de, yaklaşık olarak M.Ö. 12.000 dolaylarında meydana gelmiş olası bir çevresel felaketin (örneğin ani iklim değişiklikleri veya bölgesel su baskınları) ardından, hayatta kalan toplulukların bir tür "şükran alanı" inşa etmiş olabileceğini öne sürmektedir. Her ne kadar bu görüş spekülatif olsada, Erken Neolitik Dönem toplumlarının kolektif hafızasında büyük çaplı doğa olaylarının dinsel temsillerle bütünleşmiş olabileceği varsayımı, disiplinler arası araştırmalarla desteklenmeye açıktır. (Hodder, 2018, s. 108)

Sümer tabletlerinden elde edilen verilere göre, yaklaşık 13.000 yıl önce gerçekleştiği kaydedilen Nuh Tufanı, tarihsel anlamda önemli bir dönüm noktasını temsil etmektedir. Tufanın sonrasında, yaklaşık 12.000 yıl önce, Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı verimli bölgelerde tarım ve hayvancılıkla uğraşan toplumlar ortaya çıkmıştır. (Metin, 2019, s. 43)

Göbeklitepe’nin sağladığı bu tür veriler, yalnızca arkeolojik buluntularla sınırlı olmayıp, tarih öncesi dönem insanların kültürel ve entelektüel gelişimlerini de aydınlatmaktadır.

Nuh Tufanı hem tarihsel hem de mitolojik kaynaklarda yer alan en büyük felakettir. Bu tufan hikâyesi, pek çok farklı kültür ve evrensel dini mitolojide benzer öğeler taşımaktadır. Birçok gelenekte, tufanın kutupların yer değiştirmesi sonucu meydana geldiği varsayılmaktadır. (Clare, 2019, s. 23)

Araştırmalar, tarih boyunca farklı zaman dilimlerinde büyük tufan felaketlerinin yaşandığını göstermektedir. Bu felaketlerin, sırasıyla 400.000, 335.000, 220.000 ve 127.000 yıl önce gerçekleştiği tahmin edilmektedir. Ancak, en sonuncusunun, günümüzden yaklaşık 11.000 ila 12.000 yıl önce yaşandığı düşünülmektedir. Bilimsel açıdan bakıldığında, bu büyük felaketin, Buzul Çağı’nın sona ermesiyle deniz seviyesinin yükselmesi sonucu kara parçalarının suyla kaplanması ve bunun sonucunda yaşamın büyük ölçüde yok olması şeklinde açıklanması mümkündür. (Ayhan, 2020, s. 138)

Tufan, yoğun yağışlar, gökyüzünün yırtılması ve kabaran suların dünyayı silip süpürmesi, karaların sular altında kalması gibi öğelerle özetlenebilecek büyük bir felakettir. Bu olay, çeşitli yorumlar ve açıklamalarla ele alınmakta olup, kimi

yorumculara göre Fırat ve Dicle nehirlerinin taşması sonucu, önlerine çıkan her şeyi yutarak insanlık tarafından bir tufan efsanesinin yaratılmasına sebep olmuştur. Bilimsel açıdan ise, yerkürenin silinmesi ve suyun her şeyi kaplaması, dünyanın son buzul çağıının 13.000 yıl önce ani bir şekilde sona ermesiyle açıklanır. Buzul çağıının sona ermesiyle birlikte yaşanan sıcaklık değişimleri, gökyüzünün kararması, fırtınalar ve yağmur gibi unsurlar, tufanın simgesel anlatımını oluşturur ve bu da bir yok oluşu temsil eder. (Ayhan, 2020, s. 141)

Nuh Tufanı, kutsal kitaplarda genellikle 40 gün ve 40 gece süren bir felaket olarak tasvir edilsede, bazı araştırmalara göre bu olay çok daha uzun bir süreyi kapsayan, 100 ila 200 yıl süren bir süreçtir. ABD’li araştırmacılar Bill Rayn ve Wolter Pitman, eriyen buzul sularının Akdeniz’in seviyesini yükselttiğini ve bu suların, o dönemde kara parçası olarak var olan Ege üzerinden Marmara’ya, oradan da Karadeniz’e aktığını öne sürmüşlerdir. Bu akışın, 200 Niagara Şelalesi büyüklüğünde ve 65 kilometreye kadar yükseldiği iddia edilmektedir. Bazı teorilere göre, Tufan sadece Mezopotamya bölgesinde gerçekleşmiş olup, bu felaketin etkileri burada yoğunlaşmıştır. Efsanelere göre, Tufan’dan sağ kurtulanlar çeşitli şekillerde hayatta kalmışlardır; mağaralara sığınmış, yüksek dağlara tırmanmış veya ağaçlara tutunmuş, bazıları ise su yüzeyinde yüzen odunlara tutunarak hayatta kalmıştır. (Ryan & Pitman, 2003, s. 65)

Son olarak, Göbeklitepe’nin barındırdığı sembolik miras, yalnızca Neolitik Dönem’e ait bir fenomenden ibaret olmayıp, Mezopotamya ve Anadolu uygarlıkları üzerinde de etkili olmuştur. Göbeklitepe ile temsil edilen inanç sistemi ve düşünce dünyasını ne kadar zengin ve etkili olduğunu aynı bölgede en az 5.000 yıl sonra ortaya çıkan Anadolu ve Mezopotamya uygarlıkları üzerindeki etkisinden anlayabiliriz. Bu uygarlıkların tapınak yapıları ve dinsel inanışları bu yapıyla dikkate değer bir biçimde uyumaktadır. Göbeklitepe bu uygarlıkların karanlıkta kalmış yönlerini ortaya çıkarmakta bizlere kaçırılmayacak bir fırsat sunmaktadır. Yahudi toplumu uzun süren Babil sürgünü sonucunda Mezopotamya inançlarını ve kültürünü kendi topraklarına taşımıştır. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam inanç sistemlerinde görülen tapınak anlayışı, ayin biçimleri ve Tanrısal temsil düzenleri, Göbeklitepe’de gözlemlenen motiflerle benzerlik göstermektedir. Sümerolog Samuel Noah

Kramer'in de ortaya koyduğu gibi, Sümer mitolojisi ile Kitab-ı Mukaddes'teki temaların benzerliği, inanç sistemlerinin tarihsel sürekliliğini destekler niteliktedir. (Kramer, 1991, s. 179) Anadolu'nun ilk tapınağı olarak bilinen Göbeklitepe'nin bulunmasıyla birlikte Sümer'den çok uzun zaman önce bile Mezopotamya'da zengin ve köklü inanışların varlığının ortaya çıkması bu konudaki düşünceleri derinden etkilemiştir. Bu çerçevede Göbeklitepe, yalnızca kutsal bir alan değil, insanlığın inanç tarihine dair ilk yazısız kaynaklardan biri olarak değerlendirilebilir.

3. BÖLÜM

KARAHANTEPE

Tezimizin bu bölümünde Göbeklitepe ile çağdaş sayılabilecek Karahantepe'nin yapısal özelliklerini Göbeklitepe ile kıyaslamaya çalışarak arkeolojik bulguları Dinler Tarihi açısından ele almaya çalışacağız. Bu çalışmamızın ana fikri hakkında birçok kurgu bilgi oluşturulan Göbeklitepe'yi, taze bir arkeolojik buluntu olarak Karahantepe'yi ve zaman zaman "Taş Tepeler" olarak adlandırılan Şanlıurfa'da yer alan diğer neolitik merkezleri de, Dinler Tarihi'ne özgü sorularla anlamaya çalışacağız.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından 2021 yılında başlatılan Karahantepe'nin de içinde yer aldığı "Taş Tepeler Projesi" ile Şanlıurfa'da yer alan Neolitik merkezler farklı üniversitelerin işbirliğiyle ortaya çıkarılmaya başlandı. Burada yürütülen koordineli çalışmanın arkeolojik buluntuları ile heyecan yaratan Göbeklitepe'yi daha iyi ve bütüncül olarak anlamamıza olanak sağlaması beklenmektedir. Bu Neolitik merkezlerin tarihsel olarak Göbeklitepe'ye en yakın olanı Karahantepe olarak karşımıza çıkmaktadır. Göbeklitepe'nin kardeşi kabul edilebilecek bir tarihsel aralığa sahip olması, benzer arkeolojik buluntulara ve sembolizme sahip fakat farklı ritüel emareleri de barındırması açısından Göbeklitepe'ye bir ayna olabilecek potansiyeli ile Karahantepe birçok Neolitik merkezden ayrı bir öneme sahiptir. (Karul, Taş Tepeler, 2025)

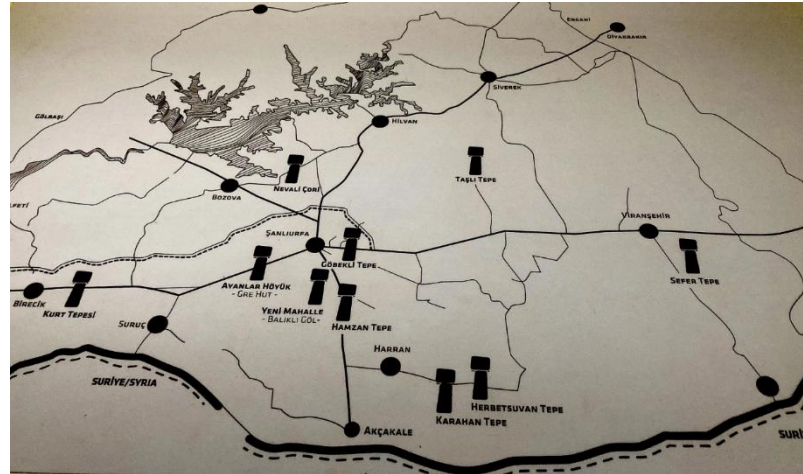
Resim 2 Karahantepe Genel Görünüm

Neolitik Dönem'e ait arkeolojik buluntuların bilim adına temel problemi, buranın bir yerleşim yeri mi yoksa inanç ya da kültüre ait bir ritüel merkezi mi olduğu sorusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Göbeklitepe'nin tarihin sıfır noktası olarak nitelendirilmesinin, tarihsel olarak bizi insanlık tarihinin en gerisine götüren bir bulgu olarak anlaşılmasının ve sonrasında çağdaşı kabul edilen Karahantepe'nin de bu kabulü destekleyen bir merkez olmasının da ötesinde bu iki merkezin içinde barındırdığı benzer yapıların kolektif bilince hizmet eden ritüel bir merkez olması ihtimali dikkat çekmektedir. Yaptığımız araştırmalar sonucunda bu iki önemli merkezin ritüel bir merkez olduğu konusunda genel bir kanı oluşmaktadır. Ancak bu kolektif ritüel merkezlerinin inanç eksenli mi yoksa kültürel maksatlı mı oluşturulduğu konusu henüz netleşmiş değildir. Hakkında birçok bilgi kalabalığı bulunan Göbeklitepe ve Karahantepe bu bilgi karmaşasının içinde bile tarihin seyrini değiştirdiği açıktır. Zira pozitivist yaklaşımların tezini çürüten bir yapı olarak karşımızda durmaktadır.

Göbeklitepe ve Karahantepe'nin gerek bilim dünyasında ve gerek popüler kültür anlayışında heyecanla karşılanmasının temel nedeni buranın inanç merkezi olma ihtimalidir. Zira Göbeklitepe ve Karahantepe insanlarından çok daha önce insanlık tarihinin var olduğu bilinmektedir. Hatta burada kolektif olarak yapılan ritüellerin çok daha eski tarihlendirilen Natufyen (M.Ö. 13.000–9.600) ve Zarziyan (M.Ö. 18.000–8.000) gibi merkezlerde kolektif olmayan ritüeller olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.1. Taş Tepeler Bölgesi

Şanlıurfa ilinde yaklaşık 200 kilometrelik bir alana yayılan ve "Taş Tepeler" olarak adlandırılan bölge, tarih öncesi toplulukların sosyal organizasyonları ve inanç sistemlerine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Şanlıurfa Neolitik Çağ Araştırmaları Projesi kapsamında Göbeklitepe, Karahantepe, Gürcütepe, Sayburç, Çakmaktepe, Sefertepe, Harbetsuvan, Söğüt Tarlası-Biris Mezarlığı ve Yeni Mahalle höyüklerinde yürütülen kazılar, bu coğrafyanın yalnızca yerleşim tarihi değil, aynı zamanda Dinler Tarihi açısından da öncül bir rol oynadığını göstermektedir.

Resim 3 Taş Tepeler Haritası

Çakmaktepe: Çakmaktepe, Şanlıurfa ilinin yaklaşık 20 km. güneybatısında Eyyübiye İlçesi, Koçören Mahallesi, Herim/Ödüllü köyü sınırlarında yer almaktadır. 2021 yılında keşfedildikten hemen sonra kazılarına başlanan Çakmaktepe’de ana kayaya oyularak muntazam şekilde yapılmış yuvarlak planlı, çukur tabanlı tek odalı konutlar (ev) ve özel/kamu yapıları tespit edilmiştir. Daha çok Levant’ta Natufyen yerleşmelerde yaygın olan bu tür oyuklar, havan olarak değerlendirilmekte olup insanlık tarihindeki en büyük yeniliklerden biri olan avcılık ve toplayıcılıktan gıda üretimine geçişi anlamada önem arz etmektedir. Çukur tabanlı barınakların yoğunluğu yerleşmede nüfusun fazla olduğuna dolayısıyla çevre koşullarının yaşam için oldukça uygun olduğuna işaret etmektedir. Ana kayaya oyularak yapılmış çapları 16 m’ye yaklaşan özel/kamu yapılarının varlığı avcı-toplayıcı toplulukların yerleşik yaşama geçişin ilk aşamalarında bile sadece besin bulma gayesinde olmadığı, sosyal bağlara ve sosyal yaşama da önem vererek, toplulukları bir araya getirdiğini göstermektedir. Çakmaktepe küçük buluntuları arasında taş kaplar yanı sıra taş boncuklar gibi süs eşyaları da bulunmaktadır. Kazılar sırasında açığa çıkarılan öğütme ve ezgi taşları bu dönemde doğada yabani halde bulunan bitkilerin toplanarak öğütüldüğüne işaret etmektedir. (Miyake & Şahin, 2025)

Sayburç: Doğu Torosların güney eteklerinde, dağlık topografyanın geniş düzlüklere kavuştuğu eşik bölgesinde, Harran Ovası’nı çevreleyen platonun üzerinde yer almaktadır. Fırat Nehri’nin 60 km kadar doğusunda bulunan yerleşme, Şanlıurfa kent merkezinin 20 km kadar güneybatısındadır. Kuzey alanda bulunan “Sayburç

Kabartmaları”, tarihöncesinden günümüze ulaşan, konusu insan ve hayvanlar olan, yaklaşık 80x370 cm boyutlarında bir alan içinde düzenlenen beş figürden oluşmaktadır. İki insan, iki leopar ve bir boğa figürü yan yana sıralı, uzun bir sahne oluşturacak şekilde betimlenmiştir. Figürlerin yönleri iki ana kareye işaret etmektedir. İlk bakışta dikkati çeken sağdakidir; burada ortada duran bir erkeğin iki yanında ona yönelen birer leopar vardır. Erkek figürü diğerlerinden farklı olarak yüksek kabarma tekniğinde yapılmıştır ve leoparlardan herhangi birine değil karşıya, mekânın içine bakmaktadır. Oturur pozisyonda betimlenen figür sağ eliyle fallusunu tutmaktadır. İki yanında ona yönelen leoparlar ise atak halde, ön ayaklar hafifçe yükselmiş, ağızları açık, dişleri görünür betimlenmişlerdir. Soldaki betim grubu ise bu sahneye arkası dönük bir insan ve onunla karşılıklı duran bir boğa figürüdür. İnsan hafifçe çömelir pozisyonda ve hareket halinde betimlenmiştir. Kollarını dirsekten kırarak yukarı doğru kaldırmıştır. Açık duran sol elinde altı parmak sayılmaktayken, sağ elinde belki bir sapan, baş aşağı duran bir yılan ya da bir çingirak tutmaktadır. Hemen karşında ona yönelen boğa da leoparlar gibi atak pozisyonda betimlenmiştir ve ön ayakları hafifçe kalkıktır. Tehlikeli boynuzları ise tam görünecek şekilde üstten betimlenmiştir. Sayburç kabartmalarının ana özelliklerinden biri hareketin figürler kadar ön planda olmasıdır. Bu ister insan ister hayvan olsun “karakterler” kadar “olayların” da öne çıktığını düşündürmektedir. (Özdoğan, 2025)

Sefertepe: Sefertepe’de bugüne kadar yapılan kazılarda üç tanesi T biçimli, yedi tanesi dörtgen formda olmak üzere toplam 10 adet dikilitaş açığa çıkarılmıştır. Sefertepe’de ağırlıklı hammaddesi çakmaktaşı olmak üzere daha az oranda obsidiyenden yapılmış yontmataş örnekleri görülmektedir. Sürtmetaş buluntuları ise havan, havaneli, alt ve üst öğütme taşları, taş kap, keski, keser, bilek taşları oluşturmaktadır. Sembolik özellikleri olan buluntular arasında boncuk, halka parçaları ve işlenmiş taş nesnelere bulunmaktadır. Bunlar içerisinde sayısal olarak baskın grubu boncuklar oluşturmaktadır. (Güldoğan, 2025)

Harbetsuvan: Harbetsuvan Tepesi, Şanlıurfa ilinin yaklaşık 45 km güneydoğusunda yer almaktadır. Yerleşmeden, kuzeybatıya doğru kuş uçuşu yaklaşık 35 km uzaklıkta olan Göbeklitepe, Kuzeydoğu yönünde yaklaşık 7 km

uzaklıkta yer alan diğer büyük yerleşme Karahantepe net bir şekilde görülmektedir. Bu yerleşmelerin birbirlerini görebiliyor olmalarından kaynaklanan ilişki, Harbetsuvan Tepesi'nin Neolitik Dönem'in çevresel ve düşünsel yaşamındaki rolünü saptamada fayda sağlayabilir. Çakmaktaşı sayısının çok fazla olmasından dolayı "harap olmuş çakmaktaşı tepesi" adını almıştır. Çıkarılan yapıların kült faaliyetleri gibi spesifik bir amaca hizmet etmelerinden ziyade ev niteliğine sahip olduklarına işaret etmektedir. (Shimogama, 2025)

Gürcütepe: Gürcütepe, Şanlıurfa'nın yaklaşık 4 km güneydoğusunda, Harran Ovası'nın kuzeybatı kenarında yer almaktadır. Yerleşimler, doğal kaynak sularının ortaya çıktığı bir alana ve aynı zamanda Balık Nehri'ne bağlanan Sırrın deresi kenarına kurulmuştur. Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'e atfedilen ilk çanak çömlek parçaları yüzeyden ele geçmiştir. Bunun yanı sıra özellikle Gürcütepe I'in en üst katmanları, çoğunlukla Helenistik-Roma mezarları ve izole yapı kalıntıları ile örtülmüştür. Tarım toprağının hemen altındaki 1. Tabakada kısmen korunmuş, taş temelli ve geniş odalı yapılara dair kanıtlar tespit edilmiştir. Evlerin arasındaki açık alanlarda, evlere yakın konumda ocaklar, çöplük ve aynı alana uzun süre yapılmış, alt yüzü yanık taşlarla dolu pişirme çukurları bulunmuştur. (Erdalkıran & Helwing, 2025)

Söğüt Tarlası-Biris Mezarlığı: Söğüt Tarlası-Biris Mezarlığı, Şanlıurfa ilinin 32 km kuzeybatısında, Bozova ilçe merkezinin hemen batısında yer alır ve alçak höyük ile vadilerden oluşan geniş bir alanı kapsamaktadır. Araştırmalar esnasında açığa çıkarılan buluntular, baş kısmı şekillendirilmiş iki adet taş havan eli parçası, yeşim taşı baltalar, oluklu taşlar ve kireçtaşı kaplardır. Söğüt Tarlası'nda bulunan öğütme ve söve taşlarının yanı sıra Paleolitik'e tarihlenen birçok alet ve çekirdek bulunmaktadır. Bundan yola çıkarak, Söğüt Tarlası bölgenin hem erken çiftçi topluluklarını hem de daha erken avcı-toplayıcı topluluklarını anlamak adına oldukça umut veren bir yerleşmedir. (Di Nocera, 2025)

3.1.1. Neolitik Dönem’de Dinî Yapılar

Göbeklitepe’den sonra bölgedeki önemli arkeolojik yerleşimlerden biri olan Karahantepe’de kazılar 2019 yılında başlamış ve halen devam etmektedir. Göbeklitepe ve Karahantepe, bazı farklılıklar göstermesine rağmen aynı medeniyete ait yapıların parçası olarak, Güneydoğu Anadolu’daki neolitikleşme sürecinin anlaşılmasında kritik öneme sahiptir. (Öztürk & Erdoğan, 2021, s. 325) Araştırmalar, bu merkezlerde yaşamış toplulukların, doğal çevrenin özelliklerine nasıl uyum sağladıklarını paleocoğrafya bağlamında incelemektedir. Söz konusu yerleşimlerin yakın çevresinde yer alan jeomorfolojik özellikler, kayaç yapısı, su kaynakları, bitki örtüsü ve toprak koşulları, Erken Holosen döneminin iklimsel özellikleriyle karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Bu analizler, Göbeklitepe ve Karahantepe’nin topografik yapılarının önemli ölçüde farklılık gösterdiğini, ancak yer şekillerinin yaklaşık 12 bin yıl boyunca büyük değişiklikler yaşamadığını ortaya koymuştur. Ayrıca, bu alanlarda yerleşimlerin aktif olduğu dönemde iklim koşullarının günümüzden daha nemli ve bitki örtüsünün daha zengin olduğu sonucuna varılmıştır. (Yetmen & Ateş, 2021, s. 128)

Bu bölge, Neolitik Çağ toplumlarının sadece tarım ve hayvancılık gibi üretici faaliyetlere değil, aynı zamanda ritüel pratiklere ve sembolik sistemlere de ciddi bir önem verdiğini ortaya koymaktadır. Özellikle Göbeklitepe ve Karahantepe gibi alanlarda ortaya çıkarılan kült yapıları, bu dönemde dini yaşamın karmaşık ve kurumsallaşmış bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Dairesel planlı yapılar, T biçimli dikilitaşlar, kabartmalar ve hayvan figürleri gibi simgesel unsurlar, dini ritüellerin merkezinde yer almış ve topluluk yaşamının biçimlenmesinde rol oynamıştır. (Schmidt, 2007, s. 106)

Nevalıçöri ve Göbeklitepe’nin keşfiyle birlikte kült yapılar, dikilitaşlar ve kabartma motifler, din arkeolojisi alanında yeni kuramsal tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Özellikle T biçimli dikilitaşların üzerindeki semboller, insan figürleri, yaban hayvanları ve soyut motifler, dönemin kutsal anlatılarını, kozmolojik anlayışlarını ve topluluk kimliğini ifade eden unsurlar olarak değerlendirilmektedir. İnsan türünü diğer canlılardan ayıran en önemli özelliklerden biri simgesel düşünme ve bu sembolleri sosyal bağlamlarda kullanma yeteneğidir. Bu bağlamda

Göbeklitepe'deki mimari ve ikonografi, Neolitik Dönem'de simgesel anlatıların ritüel pratiklerle bütünleştiğini gösteren önemli bir kanıttır. (Hodder, 2019, s. 187)

Göbeklitepe ve Karahantepe'deki anıtsal yapıların, erken dönem toplulukların ritüel ve inanç sistemlerinin merkezi mekânları olduğu kabul edilmektedir. (Peters & Schmidt, 2004, s. 200) Bölgenin daha nemli ve verimli bir iklime sahip olduğu Erken Holosen Dönem'i, toplumsal organizasyonların ve dini uygulamaların gelişmesine elverişli bir çevre sunmuştur. Taş Tepeler'deki anıtsal yapılarda bulunan hayvan kabartmaları ve semboller, erken dönemde insanların doğa, hayvanlar ve kozmik güçlerle kurdukları ilişkiyi ve dolayısıyla inanç sistemlerini yansıtmaktadır. (Notroff & vd., 2015, s. 78)

Fırat ve Dicle bölgelerinde tespit edilen dikilitaşların boyut, biçim ve sembol anlayışı bakımından iki ayrı geleneğe işaret etmesi, bölgesel farklılıkların dinî düşüncede de kendini gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, erken dönem inanç sistemlerinin tek biçimli olmadığını; aksine yerel doğa, yaşam tarzı ve toplumsal yapı gibi unsurlar tarafından şekillendirilen farklı dinî yaklaşımların varlığını düşündürmektedir. (Karul, 2023)

Ayrıca kült yapılarının yerleşimlerin domestik (gündelik yaşam) alanlarından ayrı ve özel olarak seçilmiş alanlara inşa edilmiş olması, dinî etkinliklerin kamusal ve merkezi bir konumda değerlendirildiğini göstermektedir. Yapıların düzenli olarak onarılması, yeniden inşa edilmesi ve dikilitaşların malzeme olarak tekrar kullanılması ise bu mekânların hem kutsallığını hem de toplumsal hafızadaki önemini vurgulamaktadır. Özellikle Fırat Havzası'nda gözlemlenen eril ve hayvan sembolleri, avcı-toplayıcı yaşam tarzının dinî tasavvurlardaki yansımaları olarak değerlendirilmektedir. (Dietrich, 2019, s. 6)

Zamanla dikilitaşların boyutunun küçülmesi ve daha sonra bu yapıların terk edilmesi, Neolitik toplumlarda hem ekonomik hem de ideolojik dönüşümlerin yaşandığına işaret edebilir. Bu dönüşüm, dinî sembolizmin doğrudan maddi koşullarla bağlantılı olarak evrildiğini göstermektedir. Dolayısıyla Taş Tepeler bölgesi, sadece arkeoloji değil, Dinler Tarihi açısından da insanlık tarihinde kutsal

olanın nasıl üretildiğine ve toplumsal alanda nasıl yeniden kurgulandığına dair güçlü kanıtlar sunmaktadır. (Karul, 2021, s. 28)

Bölge genelinde bulunan dikilitaşlar üzerinde yer alan insan tasvirleri ve antropomorfik özellikler taşıyan kol ve el gibi uzuvların işlenmesi, bugüne kadar yalnızca Şanlıurfa bölgesine özgü bir fenomen olarak değerlendirilmektedir. (Bingöl, 2022, s. 29) Bu antropomorfik dikilitaşlar, bölgedeki erken toplulukların insan figürünü kutsal veya sembolik bir bağlamda temsil etme biçimlerine ışık tutmaktadır. Dinler Tarihi açısından bakıldığında, insan bedeninin kutsallaştırılması ve bu sembollerin ritüel mekânlarda kullanılması, inanç sistemlerinin somutlaşması açısından etkin bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla bu dikilitaşlar, Erken Neolitik Dönem’de insan ve doğa arasındaki ilişkiye dair derinlemesine bilgi sağlamaktadır. (Karul, 2025)

Arkeolojik buluntulara göre, anıtsal yapılar ve muhtemel evsel alanlar, zamanla toprak ve molozla örtülerek terk edilmiştir; bu terk edişin nedenleri ise henüz tam olarak anlaşılammıştır. (Schmidt, 2012, s. 918)

3.1.2. Erken Neolitik Dönem’de Şanlıurfa Bölgesi’nde Kült Merkezlerinin Dağılımı ve Yapısal Özellikleri

1997 yılından itibaren Şanlıurfa ilinde yürütülen sistematik arkeolojik araştırmalar, bölgede “T” biçimli dikilitaşlarla sembolize edilen çok sayıda kült yapının varlığını ortaya koymuştur. Bu yapılar, Çanak Çömleksiz Neolitik A (PPNA) ve Çanak Çömleksiz Neolitik B (PPNB) evrelerine tarihlendirilmekte olup, Göbeklitepe’nin III. ve II. tabakaları ile kronolojik olarak örtüşmektedir. Özellikle Karahantepe, Ayanlar Höyük ve Tepehan Höyük gibi büyük ölçekli merkezlerin yüzey verileri, Göbeklitepe ile eşzamanlı olduklarını düşündürmektedir. (Çelik, 2019, s. 9)

Göbeklitepe (yaklaşık 80 dekar), Karahantepe (110 dekar) ve Ayanlar Höyük (140 dekar), şimdiye dek keşfedilen en büyük kült alanları arasında yer almaktadır. Tepehan Höyük ise yaklaşık 112 dekarlık yüzölçümüne sahip olmasına rağmen, yoğun tarımsal faaliyetler nedeniyle yüzeyde “T” biçimli dikilitaşlara

rastlanamamıştır. Bu büyüklükler, yalnızca Anadolu için değil, Irak ve Suriye gibi Bereketli Hilal'in diğer bölgelerinde de eşsizdir. (Çelik, 2016, s. 17)

Bu merkezlerin tümünde taş kap parçalarına, heykeltıraşlık eserlerine ve yoğun sembolik düzenlemelere rastlanması, Neolitik Dönem'de sembolik kültürün mekânsal temsiline dair önemli veriler sunmaktadır. Karahantepe çevresinde ana kayaya oyulmuş yuvarlak havuzlar ve bu havuzların üretiminde kullanıldığı anlaşılan küçük yuvarlak oyuk grupları tespit edilmiştir. Bu oyuklu düzenlemeler, Göbeklitepe'nin çevresinde de gözlemlenmekte olup, belirli bir ritüel mimari geleneğine işaret etmektedir. Öte yandan, Göbeklitepe'nin batı bölümünde yapılan sondajlarda sivil mimari özellikler gösteren yapılar tespit edilmiştir. Bu durum, kült merkezlerinin çevresinde, PPNA evresinden itibaren sivil yerleşim öğelerinin de bulunabileceğine işaret etmektedir. (Uludağ & Çelik, 2022, s. 110) Bu bulgular, bu merkezlerin yalnızca ritüel işlevlere sahip olmadığı; aynı zamanda yerleşimsel, sosyoekonomik ve sembolik işlevleri bir arada barındırdığını düşündürmektedir.

Karahantepe'ye yaklaşık 7 km uzaklıkta bulunan Harbetsuvan Tepesi, Harran Ovası'na hâkim yüksek bir konumda yer almakta ve gözetleme işlevine uygun topoğrafyasıyla dikkat çekmektedir. Alanda yapılan araştırmalarda, 3–5 dekar büyüklüğünde güney, batı veya güneybatıya bakan yamaç yerleşimleri, kaya altı sığınakları ve av tuzakları tespit edilmiştir. Bu bulgular, Harbetsuvan Tepesi'nin sadece ritüel değil; aynı zamanda av gözetimi ve yönlendirilmesiyle ilişkili stratejik bir merkez olabileceğini göstermektedir. (Uludağ & Çelik, 2022, s. 118)

Özellikle bölgedeki ceylan varlığı ve bunlara yönelik geliştirilen av sistemleri, yerleşimlerin ve yapıların doğal çevre ile olan bağımlı ortaya koymaktadır. Harbetsuvan Tepesi'nin Karahantepe'ye yakınlığı ve ona göre daha yüksek bir konuma sahip olması, bu iki merkezin birbirini tamamlayan işlevlere sahip olabileceğini düşündürmektedir.

Göbeklitepe, Karahantepe, Ayanlar Höyük ve Harbetsuvan Tepesi gibi merkezler, Neolitik Dönem'de ritüel merkezlerin yalnızca bireysel yapılar olmadığını; aksine bölgesel bir ağ içerisinde karşılıklı ilişkilerle işlev gördüğünü ortaya koymaktadır. Bu yapıların konumları, büyüklükleri, taş işçiliği ve sembolik

içeriği, Erken Neolitik toplumların sadece teknolojik değil, aynı zamanda sosyokültürel ve kozmolojik anlam dünyalarının da oldukça gelişmiş olduğunu göstermektedir.

Karahantepe ile Göbeklitepe ve Diğer Taş Tepeler'in Karşılaştırılması³

Özellik	Karahantepe	Göbeklitepe	Sayburç / Harbetsuvan
Plan Tipi	Oyma mimari / in-situ	Taş mimari / yığma	Melez plan
Figüratif Unsurlar	Soyut + fallik	Totemik hayvanlar	Figüratif insan
Erken Tarım İzleri	Belirsiz	Belirsiz	Daha açık izler
Sosyal Örgütlenme	Kolektif ritüel	Merkezî otorite	Yerel inanç pratiği

Tablo 2 Taş Tepeler'in Karşılaştırılması

3.2. Karahantepe

3.2.1. İklim Koşulları

Ören yeri alanının bulunduğu konum ile ilgili literatür taramalarında, alanın inşa edildiği dönemdeki iklim normlarının geçmişten günümüze dek önemli değişiklikler göstermediği belirtilmiştir. Buna göre Karahantepe Ören Yeri alanı iklim olarak, kurak-yarı kurak iklime ve karasal-akdeniz yağış rejimine sahiptir. Kış ve ilkbahar aylarında orta yağmurlu, yaz ve sonbahar aylarında ise kurak geçmektedir. Genel olarak kurak iklim sahip olan Şanlıurfa'nın güneyine doğru gidildikçe kuraklık boyutunun arttığı görülmektedir. (Yetmen & Ateş, 2021, s. 124)

Bu bağlamda, iklimsel koşulların ritüel uygulamalara ve dini mekânların inşasına doğrudan etkisi olduğu söylenebilir. Nemli ve zengin bitki örtüsü, tarım öncesi dönemde toplulukların yerleşik yaşam ve toplu ibadet alanları oluşturmasına

³ 29.05.2025- "Son Veriler Işığında Taş tepeler Kazıları" oturumundaki bilgilerden ilham alınarak oluşturulmuştur. Arkeoloji Müzesi, Şanlıurfa

olanak sağlamış; bu da dinlerin örgütlenme biçimlerinde ve sosyal yapıda değişimlere yol açmıştır. (Mellart, 2003, s. 101)

Kuraklık ve iklim değişiklikleri, sadece ekonomik ve sosyal yaşamı değil, dini pratikleri ve inanç sistemlerini de derinden etkilemiştir. Erken Neolitik Dönem’de inşa edilen anıtsal yapıların ritüel amaçlarla kullanıldığı Göbeklitepe ve Karahantepe gibi merkezlerde, çevresel değişimlerin dinsel uygulamalar üzerindeki etkisi önemlidir. Su kıtlığı ve kuraklık gibi doğal felaketler, toplulukların kozmoloji ve Tanrı anlayışlarını şekillendirmiş; örneğin, su ve doğa Tanrılarına tapınma ya da kuraklığın sona ermesi için yapılan ritüeller gelişmiştir. (Eliade, 2017, s. 236)

Böylece, fiziki coğrafyadaki değişimler, sadece yerleşim yerlerinin terk edilmesine neden olmakla kalmamış, aynı zamanda dinsel törenlerin ve inanç sistemlerinin dönüşümüne yol açmıştır. Su kaynaklarının azalması ve yaşam alanlarının daralması, toplulukların dini liderlik, organizasyon ve ibadet biçimlerinde yeni arayışlara girmesine sebep olmuştur. (Watkins, 2014, s. 52) Kuraklığın ve çevresel krizlerin etkisiyle, dini pratikler toplumsal dayanışmayı güçlendiren ve değişime adaptasyonu kolaylaştıran işlevler üstlenmiştir.

Neolitik ve sonrasındaki dönemde eski yerleşmelerin kuruluş yerinin belirlenmesini sağlayan veya yerleşim alanlarının terk edilmesine/yer değiştirmesine neden olan etmenler (iklim koşulları, su kaynakları, kayaçlar, bazı madenler, doğal felaketler, yangınlar, besin temini vb.) çoğu zaman doğrudan fiziki çevreye bağlı olarak ortaya çıkmıştır.

İklim ve topografya özelliklerinin denetlediği fiziki çevre unsurları ve ekolojik süreçler insanların binlerce yıl önce, Erken Holosen’de, beslenme ve barınma koşullarını iyileştirmek için bazı kritik kararlar almalarına neden olmuştur. Yerleşik hayata geçiş bir anda değil, bir dizi deneme aşamalarından sonra gerçekleşmiş ve yaygınlaşmıştır. Doğal çevrenin belirlediği besin bolluğu, insanların doğal çevreyle uyumlu besin depolama ve avcılık tekniklerini geliştirmesiyle birlikte, yarı göçebe durumdan yerleşik düzene geçişi motive etmiştir. (Özdoğan, 2007, s. 450)

Göbeklitepe ve Karahantepe'deki anıtsal mimari yapılar, insanlık tarihinin geç avcı-toplayıcı evresinden yerleşik düzene geçiş sürecine dair önemli veriler sunmaktadır. Bu yapılar, sadece teknik bir mimari gelişimin değil, aynı zamanda dini ve ritüel pratiklerin mekânsal ifadesi olarak da değerlendirilmelidir. Erken Neolitik Dönem'de inşa edilen bu merkezler, kozmolojik algıların, kutsal mekân anlayışının ve kolektif ibadet biçimlerinin maddi temsili niteliğindedir. Yerleşik yaşama geçişin yalnızca sosyokültürel dinamiklerle sınırlı kalmayıp çevresel zorlayıcı unsurlarla da şekillendiği görülmektedir. Özellikle iklim değişiklikleri ve buna bağlı olarak besin kaynaklarında yaşanan azalmalar, insan topluluklarını yeni yaşam stratejileri geliştirmeye zorlamıştır. Bu bağlamda, iklim değişikliklerinin beslenme biçimleri, tarımsal üretim ve ritüel pratikler üzerindeki etkisi, kutsal mekân inşasının hem toplumsal dayanışmayı hem de dini anlam dünyasını yeniden yapılandırıcı bir unsur olarak ortaya çıktığını göstermektedir. (Özdoğan, 2007, s. 155)

Erken Neolitik Dönem'de Göbeklitepe ve Karahantepe gibi ritüel merkezlerin bulunduğu bölgede, iklimsel koşulların değişkenliği yaşam biçimlerini derinden etkilemiş olmalıdır. Bu yerleşimlerin kurulduğu dönemde, Dsa iklim kuşağından daha yüksek yıllık ve mevsimsel değişkenlik gösteren Csa (Akdeniz) ve BSk (yarı kurak) iklim koşullarına geçiş, su kaynaklarının giderek azalmasına neden olmuş olabilir. Kireçtaşı zemin üzerine oyulmuş sarnıçlar ve anakaya yüzeyinde açılmış sığ kanallar, azalan yüzey sularını toplamak ve yönlendirmek amacıyla geliştirilmiş erken mühendislik çözümleri olarak değerlendirilebilir. Nitekim Karahantepe yakınlarında, yaklaşık iki hektarlık bir alanda bu su yönetim teknikleri izlerine rastlanmıştır. Ancak bu yapılarla ilgili kesin tarihlendirme verilerinin henüz elde edilememiş olması, bu varsayımın teyidi açısından dikkatli bir değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır. (Yetmen & Ateş, 2021, s. 135)

Eğer iklimsel değişkenlik, uzun süreli kurak dönemleri beraberinde getirmişse, bunun sadece su kıtlığına değil, aynı zamanda toprak verimliliğinde azalma, bitki örtüsünde bozulma ve genel anlamda bir ekosistem çöküşüne neden olduğu savunulabilir. Bu çerçevede düşünüldüğünde, Göbeklitepe ve Karahantepe gibi kutsal alanların terk edilme süreci, yalnızca sosyopolitik ya da kültürel dinamiklerle değil, aynı zamanda iklim temelli çevresel baskılarla da açıklanabilir.

Söz konusu merkezlerin terk edilmesinin ardından, Fırat Vadisi gibi su kaynaklarına daha yakın bölgelere doğru yönelen bir yerleşim stratejisi benimsenmiş olabilir. Nevalıçöri’de ortaya çıkarılan ‘T’ biçimli dikilitaşlara sahip dikdörtgen planlı yapılar ile Göbeklitepe’nin geç evrelerinde görülen köşeli mimari formlar arasındaki benzerlikler, bu yer değiştirme sürecinde kültürel devamlılık ihtimalini güçlendirmektedir. Bu durum, kutsal mekân anlayışının yalnızca mekânsal değil, aynı zamanda zamansal olarak da süreklilik taşıdığını; ancak bu sürekliliğin değişen çevresel koşullar karşısında yeni coğrafi alanlara adapte edilerek sürdürüldüğünü göstermektedir. (Gündoğan, 2021, s. 210)

3.2.2. Karahantepe ve Çevresinde Tarım, Hayvancılık ve Hayvan Sembolizmi

Karahantepe ve çevresinde ortaya çıkarılan anıtsal mimari unsurlar ve özellikle "T" biçimli dikilitaşlar, Neolitik toplulukların insan-doğa ilişkisini nasıl kurguladıklarına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bu dikilitaşların insan figürünü temsil ettiği yönündeki yaygın görüş sembolik düzlemde insanın doğa ve özellikle hayvanlar üzerindeki hâkimiyetini vurgulayan bir söylem olarak okunabilir. Yapıların tasvir dili, metafiziksel düzeyde bir doğa kontrolü arzusu ile ilişkilendirilebilir. (Notroff & vd., 2015, s. 77)

Dikilitaşlar üzerinde sıkça karşılaşılan vahşi, saldırgan ya da ölümcül hayvan tasvirleri, doğrudan avcı-toplayıcı yaşam tarzının doğurduğu bir hayvan-insan ilişkisini yansıtmakla birlikte, aynı zamanda bu hayvanların sembolik düzeyde kontrol altına alınmasına yönelik ritüel bir anlatım da içerebilir. Özellikle Karahantepe ve Göbeklitepe’de yer alan kabartmalarda, daha sonraları evcilleştirilecek türlerden çok, dönemin yerel faunasında önemli yer tutan yabani hayvanlara odaklanıldığı dikkat çekmektedir. (Ayhan, 2020, s. 123) Günümüzde bazı yerel kabilelerin erginliğe geçiş törenlerinde erginliğe aday olan kişinin boğa ya da inek üzerinde güç göstermesi veya üzerinden atlaması beklenir. Sayburç da karşımıza bütüncül olarak çıkan tasvirle Çatalhöyük’teki evlerdeki boynuz ve tasvirlerin benzeşmesi insanın doğaya hakimiyetinin ve güç gösterisinin sembolize edildiğine dair ipuçları vermektedir. Aynı zamanda bu tasvirler özel bir törenin ya da bir ritüelin ölümsüzleştirilmesini de düşündürmektedir.

Bu durum, bölgede yaşayan toplulukların hâlâ yoğun olarak avcı-toplayıcı bir geçim ekonomisine bağlı olduklarını gösteren faunal ve botanik kalıntılarla da örtüşmektedir. (Notroff & vd., 2015, s. 80) Hayvan kabartmalarının doğal üslupla betimlenmiş olması ve o dönemin yerel hayvan türlerini yansıtmaması da sembollerin gerçek dünya ile olan bağı ve sembolik ifadelerin zemininin doğrudan çevresel gerçeklikle kurulduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, bazı yorumlara göre söz konusu hayvan figürleri yalnızca bu dünyaya ait varlıklar değil, aynı zamanda doğaüstü bir âleme ait güçleri ya da varlıkları temsil ediyor olabilir. Böyle bir durumda dahi, hayvanlar üzerinden doğaya hükmetme fikri, Erken Neolitik Dönem'deki zihinsel ve ritüel dünyayı anlamada anahtar rol oynamaktadır. (Bingöl, 2022, s. 32)

Karahantepe'nin inşa edildiği döneme dair bitki örtüsü hakkında doğrudan veriler sınırlı olmakla birlikte, benzer çevresel ve jeolojik özellikler gösteren Göbeklitepe'de elde edilen arkeobotanik kalıntılar, bölgenin Neolitik flora yapısına dair dolaylı bilgiler sunmaktadır. Göbeklitepe kazılarında elde edilen bitkisel kalıntılar arasında buğday, arpa, mercimek, çavdar gibi tahıl ve baklagil türlerinin yanı sıra, badem, erik, menengiç, alıç ve meşe gibi ağaçlara ait tohum ve diğer kalıntılara rastlandığını belirtmektedir. Ayrıca, bozkır çayır florasına ait çeşitli otsu bitki türlerinin de varlığı kaydedilmiştir. Araştırmacılar, Karahantepe'nin benzer toprak ve jeolojik yapısından dolayı, bu alanın Neolitik Dönem florasının Göbeklitepe ile önemli ölçüde benzerlik gösterebileceğini öne sürmektedir. Bölgenin güncel floristik yapısı da bu görüşü desteklemektedir. Şanlıurfa ili, floristik olarak İran-Turan fitocoğrafik bölgesinin Mezopotamya alt bölgesi içerisinde yer almakta olup, tarihsel süreklilik açısından bu özellik önem taşımaktadır. Bu nedenle, günümüz florası ile Neolitik Dönem'deki bitki örtüsü arasında anlamlı bir benzerliğin olması kuvvetle muhtemeldir. (Gür & Erduran Nemutlu, 2021, s. 177)

2024 kazı sezonunda, Karahantepe'de açığa çıkarılan bir taş plakada betimlenen koşar haldeki yaban eşiği figürü, Neolitik hayvan ikonografisine dair önemli bir örnek teşkil etmektedir. Prof. Dr. Necmi Karul'a göre bu figür, Göbeklitepe'de karşılaşılan figüratif anlatımlardan farklı olarak, dinamik bir hareket duygusu taşımaktadır. Bu durum, ritüel anlatıların hareketli ve canlı imgelerle ifade

edilmek istendiğini göstermektedir. Aynı mekân içerisinde öğütme taşları, ezme işlemine dair aletler ve dikilitaşların bir arada bulunması, gündelik yaşam alanlarında da sembolik öğelerin aktif rol oynadığını düşündürmektedir. (Karul, 2024)

Karahantepe’de yürütülen kazı çalışmalarında, alanın inşa edildiği Neolitik Dönem’e ait çok sayıda memeli ve kuş türüne ait kemik kalıntılarına ulaşılmıştır. Yapılan analizler, dönemde bölgede ceylan, yaban sığırı, yaban eşiği, koyun, keçi, kurt, tilki ve yaban domuzu gibi memeli türlerinin yaygın olduğunu göstermektedir. Ayrıca kartal, akbaba, bıldırcın, keklik, kaz, ördek, turna ve baykuş gibi kuş türlerinin de dönemin faunasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu veriler, Neolitik Dönem’in sadece tarımsal değil, aynı zamanda zengin bir av faunasına sahip olduğunu ve insan topluluklarının bu doğal kaynaklardan önemli ölçüde faydalandığını göstermektedir. (Çelik, Tosyagülü Çelik, & vd., 2019, s. 9)

Günümüzde ise Tek Tek Dağları’nda bu fauna yapısının büyük ölçüde zayıfladığı görülmektedir. Ceylan, keklik, bıldırcın, akbaba, kartal, yılan, tilki ve tavşan gibi türler hâlâ gözlenebilmekle birlikte, sayılarında ciddi bir azalma söz konusudur. (Gür & Erduran Nemutlu, 2021, s. 181) Bu durum, Karahantepe’nin inşa edildiği dönemin fauna kompozisyonuyla günümüz arasında doğal sürekliliğin izlenebileceğini ancak insan etkisiyle bu zenginliğin zamanla kayba uğradığını ortaya koymaktadır. Türkiye’nin önemli Neolitik yerleşimlerinden Karahantepe’de gerçekleştirilen kazılarda, leopar, kurt, akbaba ve tilki gibi çeşitli hayvan kemikleri keşfedildi. Arkeologlar, aynı zamanda bu eski yapılarda çok sayıda ocak tespit ederek, toplumsal yaşam ve ritüeller hakkında yeni ipuçlarına ulaşmıştır. (Karul, 2024)

Resim 4 Anakayaya Oyulmuş Tilki ve Yılan Figürü

Karahantepe'nin bulunduğu platoda, toprak örtüsünün son derece ince oluşu ve yalnızca geçici dere yataklarında sınırlı olarak birikmesi, bu bölgenin tarımsal faaliyetler açısından yetersizliğini ortaya koymaktadır. Bu durum, Karahantepe'yi inşa eden toplulukların henüz tarıma geçmemiş, ancak yerleşik yaşama geçmiş gelişkin bir avcı-toplayıcı ekonomiyle yaşamlarını sürdürdüklerini düşündürmektedir. (Çelik, 2019, s. 30)

Benzer şekilde Göbeklitepe çevresi de tarıma elverişli olmaktan uzaktır. Ancak bu yerleşimlerin seçilmiş konumları, yalnızca çevresel verimlilik değil, ritüel merkezli bir mekânsal örgütlenmenin ürünü olarak görülmelidir. Her iki alan da yüksek platolarda, görüş hâkimiyeti yüksek, stratejik konumlara kurulmuş; çevresindeki doğal kaynaklara (örneğin göç yolları, tuzak alanları, taş ocakları) doğrudan erişim imkânı sunmuştur.

3.2.3. Karahantepe: Erken Neolitik Dönem'de Ritüel Mimari

Karahantepe (eski adıyla Keçili Tepe), Şanlıurfa il sınırları içerisinde, Göbeklitepe'nin yaklaşık 37 km güneydoğusunda yer almaktadır. Yerleşim, yaklaşık olarak M.Ö. 9400–8200 arasına (yaklaşık 11.400–10.200 yıl öncesine) tarihlendirilmekte olup, Çanak Çömleksiz Neolitik A evresiyle uyumlu bir kültürel katmana sahiptir. Yapılan kazı çalışmaları sonucunda, alanda çoğunluğu "T" biçimli dikilitaşlar olmak üzere 250'den fazla monolitin yanı sıra, dikkat çekici sayıda taş oymacılığı ürünü ve figüratif heykel ortaya çıkarılmıştır. (Çelik, 2019, s. 24)

Karahantepe'de keşfedilen yapılar, Göbeklitepe'deki örneklerle benzerlik göstermekte olup, karmaşık sembolik sistemler, hayvan tasvirleri ve antropomorfik figürler içeren mimari unsurlarla karakterize edilmektedir. Özellikle fallus biçimli dikilitaşlar, batık çukur alanları ve yılan boyunlu insan başı gibi üç boyutlu yontular, yerleşimin ritüel işlevine işaret eden sembolik motifler olarak değerlendirilmiştir.

Alanın bilimsel kazı çalışmaları 2019 yılında resmen başlatılmış olmakla birlikte, bölgeye yönelik ilk yüzey gözlemleri daha önceki yıllarda yapılmıştır. Hugh Newman, Andrew Collins ve JJ Ainsworth gibi popüler araştırmacıların 2014, 2015 ve 2018 yıllarında gerçekleştirdikleri alan ziyaretlerinde, tepenin yüzeyinde bazı "T" biçimli dikilitaşların üst kısımları, batı yamacında ise yaklaşık 5,5 metre

uzunluğunda tamamlanmamış bir monolit ve çeşitli taş kabartmaların yüzeyde görülebildiği rapor edilmiştir. (Collins, 2017, s. 189)

Karahantepe, mimari planlaması, sembolik eserler ve teknik taş işçiliğiyle, Göbeklitepe ile Neolitik Dönem ritüel mimarisinin en önemli örneklerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Özellikle çukur dairesel yapı içerisindeki figüratif taş yontular, erken dönem sembolik evrenin ve kutsal alan inşa geleneğinin anlaşılmasında önemli katkılar sunmaktadır.

Karahantepe’de sürdürülen kazı çalışmaları, bu alanın gelişmiş bir ritüel sistemin mekânsal izdüşümünü temsil ettiğini ortaya koymaktadır. Tapınak benzeri yapılarda açığa çıkarılan sembolik figürler, heykeller, fallus biçimli dikilitaşlar ve özellikle yılan boyunlu insan başı gibi üç boyutlu betimlemeler, Neolitik toplumların doğa, ölüm, bereket ve yeniden doğuş gibi inanç sistemlerini yansıtmaktadır. (Karul, 2024)

Bu sembolik anlatılar, sadece kutsal alanlarla sınırlı kalmamakta; aynı zamanda günlük yaşam alanlarının da bir parçası hâline gelmektedir. Özellikle yapı zeminlerinde rastlanan öğütme taşları, pişirme çukurları ve hayvan kemikleri gibi bulgular, bu alanlarda kolektif törenler eşliğinde yemeklerin hazırlandığını ve tüketildiğini göstermektedir. Bu durum, ritüel ve gündelik yaşam pratiklerinin iç içe geçtiği Neolitik bir toplum yapısına işaret eder.

Karahantepe, Neolitik Dönem bağlamında yalnızca bir yerleşim alanı değil, dini ve kültürel ritüellerin mekânı olarak da değerlendirilebilir. Avcı-toplayıcı grupların yerleşik yaşama geçiş sürecinde ritüel mimarinin merkezî olduğu düşünülmektedir. Göbeklitepe gibi Karahantepe de anıtsal yapılar, sadece kutsal alanlar değil; aynı zamanda sosyal organizasyonun, kolektif hafızanın ve kimliğin inşa edildiği mekânlardır.

Karahantepe mimarisi, Neolitik Dönem’de gelişen kolektif hafızanın ve sembolik düşüncenin maddi karşılığıdır. Yapılar genellikle:

- Dairesel planlı
- Merkezinde T biçimli dikilitaşların bulunduğu

- Kayaya oyulmuş
- Sirküler oturma düzenine sahip mekânlardır.

Bu planlama, mekânsal bir hiyerarşi değil; ritüel ve kolektif katılım fikrine işaret eder. (Watkins, 2014, s. 45) Özellikle oyulmuş nişler ve gözetim düzeneğine sahip bölümler, mimarinin yalnızca barınma değil; törensel kontrol ve kolektif deneyim alanı olduğunu gösterir.

Bu yapıların inşası, işbölümü, kolektif çaba ve karmaşık sosyal ilişkiler gerektirmiştir. Dolayısıyla Karahantepe, yerleşik yaşamın başlamasıyla değil, bu yaşam tarzına geçişi hazırlayan sembolik ve toplumsal dönüşüm süreciyle ilişkilidir. Bu yaklaşım, tarım ve hayvancılığı yerleşikliğin nedeni değil, sonucu olarak gören yeni yorumlarla da örtüşmektedir.

3.2.3.1. Dikilitaşlar

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem (ÇÇN) yerleşimlerinde ortaya çıkarılan kült yapılar ve bu yapılarla bağlantılı dikilitaşlar, yalnızca bölgesel arkeoloji açısından değil, Dünya Prehistoryası ölçeğinde de yoğun tartışmalara konu olmuştur. Özellikle Göbeklitepe, Karahantepe ve Harbetsuvan Tepesi gibi merkezlerde açığa çıkarılan anıtsal mimari yapılar, dönemin topluluklarının sembolik dünyasına dair derin sosyolojik ve psikolojik izler taşımaktadır. Bu bağlamda, kült yapıların işlevi yalnızca dini ritüellerle sınırlı kalmamakta; aynı zamanda topluluk hafızasını şekillendiren, sosyal düzeni pekiştiren ve kozmolojik algıyı mekânda somutlaştıran mekânlar olarak değerlendirilmektedir. (Bingöl, 2022, s. 36)

Neolitik Dönem'in erken evrelerinde, Tek Tek Dağları Bölgesi'nde yerleşim açısından dikkate değer bir yoğunluk görülmektedir. Bu bölgede gerçekleştirilen arkeolojik yüzey araştırmaları ve kazılar, çok sayıda yerleşim yerinin varlığını ortaya koymuştur. (Çelik, 2019, s. 28) Özellikle Karahantepe ve Harbetsuvan Tepesi yerleşimleri, diğer çağdaş yerleşimlerden farklılaşan taş işçiliği teknikleri ile öne çıkmaktadır. Karahantepe'deki kazı çalışmaları, yerleşimin ritüel niteliğini destekleyen önemli buluntular sunmuştur. Bunlar arasında, özellikle "T" biçimli dikilitaşların üretimine yönelik olarak kullanıldığı tespit edilen bir taş ocağı büyük

önem taşımaktadır. Karahantepe'nin batı yamacında yer alan taş ocağında, yaklaşık 5 metre uzunluğunda, tamamlanmamış bir "T" biçimli dikilitaşın tespiti, bölgenin mimari üretim zinciri hakkında bilgi vermektedir. Bu bulgu, yerleşimin Göbeklitepe III. tabakası ile çağdaş büyük boyutlu taş mimari öğeler barındırabileceğine dair güçlü bir işaret sunmaktadır. (Çelik, 2019, s. 30) Ayrıca, ana kayanın yer yer 7–10 metreye kadar ulaşması, bölgede zanaatkarlık düzeyinin ve mühendislik bilgisinin yüksekliğini göstermektedir.

Göbeklitepe'nin III. tabakasında yer alan büyük dairesel yapılarda kullanılan "T" biçimli dikilitaşların bazıları 10 tona kadar ulaşmakta ve bu taşların işlenmesi, taşınması ve dikilmesi ciddi bir insan gücü ve organizasyon gerektirmektedir. (Schmidt, 2007, s. 115) Karahantepe'de ise 260'tan fazla "T" biçimli dikilitaşın gömülü vaziyette bulunduğu belgelenmiştir. (Çelik, 2016, s. 8) Bu bağlamda, söz konusu yapıları inşa eden toplulukların yalnızca kalabalık değil, aynı zamanda belirli bir işbölümüne sahip oldukları da öne sürülebilir.

Taşçı, avcı, toplayıcı, yapı ustası gibi uzmanlık alanlarına bölünmüş işgücüne dair izler, Neolitik Dönem'deki toplumsal örgütlenmenin, sadece biyolojik değil, sosyal yapı açısından da önemli bir eşiği temsil ettiğini göstermektedir. Bu anlamda Göbeklitepe, Hallançemi ve Nevalıçöri gibi merkezlerde ortak bir kült yapı etrafında gelişen bir yerleşim alanı, bu dönemin sosyal sistemine işaret etmektedir. (Sezer, 2023, s. 415)

Söz konusu planlama, toplulukların ritüel pratiklerini raslantısal mekânlarda değil, belirli ölçü, hiyerarşi ve sembolizmle tasarlanmış alanlarda gerçekleştirdiklerini ortaya koyar.

Dinler Tarihi bağlamında değerlendirildiğinde, bu yapısal ve teknolojik unsurların yalnızca işlevsel değil, aynı zamanda kutsal bir mekân inşasına yönelik ritüel bir anlayışın ürünü olduğu anlaşılmaktadır. "T" biçimli dikilitaşlar, Göbeklitepe'de olduğu gibi Karahantepe'de de antropomorfik semboller olarak yorumlanmakta ve erken dönem inanç sistemlerinin maddi temsilleri olarak görülmektedir. Bu durum, Tek Tek Dağları bölgesinin, Neolitik toplulukların

kozmojik algılarını şekillendiren merkezî bir kült alanı olarak işlev görmüş olabileceğine işaret etmektedir. (Özdöl Kutlu & Türksöy, 2021, s. 310)

Göbeklitepe'de "T" biçimli dikilitaşların antropomorfik bir varlığı (muhtemelen ataları ya da Tanrısal figürleri) temsil ettiği genel kabul görmekte birlikte, Karahantepe'deki veriler bu görüşün evrenselliğini sorgulatmaktadır. Karahantepe'de figüratif temsillerin zenginliği ve detay düzeyi göz önüne alındığında, "T" biçimli dikilitaşların hala "primitif insan" figürleri olarak yorumlanması akademik olarak tartışmaya açıktır. (Çalğan, 2015, s. 120)

Göbeklitepe'deki T-biçimli dikilitaşların üzerinde yer alan insan kolları, elleri, kemer motifleri ve hayvan figürleri, bu dikilitaşların yalnızca taş değil, antropomorfik temsilciler olduklarını düşündürmektedir. Bu bağlamda, söz konusu dikilitaşların ataları, ruhani varlıkları ya da ilahi güçleri temsil ettikleri düşünülmektedir. Ancak burada sorulması gereken kritik soru, "Tanrı" kavramının bu toplumlar için ne ifade ettiği'dir.

Deniz Serhad Sezer'in ifadesiyle, "Göbeklitepe'deki insan figürleri doğadan bağımsızlaşmış, ekosistem içinde üst bir bilinç seviyesiyle konumlandırılmıştır. Bu durum, insanın kendisini doğaya egemen bir konuma yerleştirmeye başladığı zihinsel dönüşüme işaret eder. Bu dönüşümde "Tanrı" olgusu, doğrudan bir ilah değil, "üstün ilkesellik" ya da "kozmetik düzen" in temsilcisi olarak anlam kazanmış olabilir." (Sezer, 2023, s. 422)

Çoğu Neolitik yerleşimde kült veya özel yapıların, yerleşimin belirli ve özel olarak seçilmiş bir bölgesine inşa edildiği gözlemlenmektedir. Bu yapıların ortak özelliklerinden biri, süregiden bir kullanımın ardından bilinçli olarak doldurularak kapatılmış olmalarıdır. Göbeklitepe'de ortaya çıkarılan yapılar örneğinde olduğu gibi, humus ve kireçtaşı tortusu üzerinde yapılan analizler ve tarihlendirme çalışmaları, yapıların Neolitik Dönem içinde kasıtlı olarak kapatıldığını ve bu dolgunun bilinçli bir ritüel uygulama çerçevesinde gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır. (Schmidt, 2007, s. 114) Bu dolgular, yalnızca yapının kullanımının sonlandığını değil, aynı zamanda bu mekânların kutsallıklarını koruyacak biçimde 'gömüldüğünü' de göstermektedir.

Kült yapılarına ait dikilitaşların sayıları, boyutları ve üzerlerindeki tasvirler de zaman içinde belirgin bir dönüşüm sergilemektedir. Yapılan analizler, Çanak Çömleksiz Neolitik A (ÇÇNA) evresinden Çanak Çömleksiz Neolitik B (ÇÇNB) evresine geçişle birlikte, dikilitaşlarda bulunan simgesel tasvirlerin giderek azaldığını ve yapısal biçimlerde köklü değişimlerin gerçekleştiğini göstermektedir. Bu durum, erken evrede baskın olan avcı-toplayıcı yaşam tarzının simgesel yansımalarının, yerleşik tarım ve hayvancılığa geçişle birlikte farklılaştığını düşündürmektedir. Başka bir ifadeyle, üretim biçimlerinde ve araçlarında yaşanan dönüşüm, kolektif bilinç ve ideolojik yapıda da köklü değişikliklere yol açmıştır. (Bingöl, 2022, s. 42)

Bu dönüşüm süreci, sadece ekonomik geçim stratejilerinde değil, aynı zamanda ritüel mimaride, sembolizmde ve kutsal mekânların kullanım biçimlerinde de açıkça gözlemlenmektedir. Erken dönemin anıtsal ve yoğun sembollerle işlenmiş yapıları, geç dönemde daha sade, geometrik ve pratik yapılara bırakmıştır. Bu değişim, ideolojik sistemin ritüel mimariye nasıl yansıdığını ve kültürün maddi ifade biçimlerinin ekonomik altyapıyla nasıl ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır.

3.2.3.2. Su Mimarisi

Karahantepe'nin en dikkat çekici yapısal özelliklerinden biri de, yerleşimin yüksek noktalarında anakayaya oyulmuş kaya çanaklarıdır. Bu çanaklar genellikle 20–30'lu gruplar hâlinde ve 10–30 cm derinlikte olup, çapları 30–50 cm arasında değişmektedir. Bu yapıların Göbeklitepe ve Hamzan Tepe gibi merkezlerde rastlanan çanak ve havuz sistemleriyle benzerlik taşıması, bölgede belirli bir su mimarisi geleneğinin varlığına işaret etmektedir. Kuzeybatı alanda tespit edilen 2x2 m genişliğinde ve yaklaşık 1 m. derinliğindeki havuz yapılarının işlevi kesin olarak bilinmemekle birlikte, su depolama amaçlı kullanıma elverişsiz oluşları bu yapıların libasyon (kutsal sıvı dökme) gibi ritüel işlevlerle ilişkilendirilmesine neden olmuştur. (Çalğan, 2015, s. 132) Göbeklitepe'de de benzeri yapılarda dini ritüellere işaret eden kanallar ve sıvı geçirmez zeminler bu yorumu desteklemektedir.

Resim 5 Karahantepe Su Mimarisi Örneği

3.2.3.3. Merdivenler, Kanallar ve Olası Mağara Yapıları

Karahantepe'nin kuzeybatı bölgesinde yer alan merdiven benzeri yapılar, herhangi bir yapıya doğrudan açılmamaktadır. Bu merdivenlerin yan kısımlarında yer alan kanallar, bir taşın dibinde sonlanmakta olup, yerel kaynaklara göre bu alanda geçmişte kaçak kazılar sonucu mağara benzeri bir yapının ortaya çıkarıldığı ve ardından yeniden örtüldüğü belirtilmektedir. (Çalğan, 2015, s. 116) Bu yapılar, bölgede kült amaçlı bir mekânsal bütünlüğün olduğunu düşündürmektedir.

Merdivenler, kaya çanakları, havuzlar ve tapınak benzeri yapılarla birlikte değerlendirildiğinde, bu alanın planlı ve bütüncül bir kült alanı olarak kurgulandığı anlaşılmaktadır. Karahantepe'deki bu yoğun sembolik ve yapısal yoğunluk, Labranda gibi klasik dönem kutsal alanlarının organizasyonel yapılarıyla karşılaştırıldığında benzerlikler sergilemektedir. (Şimşek & vd., 2002, s. 150) Tüm bu öğelerin 100 metrekarelik dar bir alana yoğunlaşması, kutsal mekân inşa anlayışının ilk örneklerinden biriyle karşı karşıya olabileceğimizi göstermektedir.

Resim 6 Karahantepe Merdiven Mimarisi Perspektif A

Resim 7 Karahantepe Merdiven Mimarisi Perspektif B

3.2.3.4. Karahantepe'de Anakaya Oyma Yapıları:AB ve AD Yapıları

Karahantepe kazılarında ortaya çıkarılan ve “AB Yapısı” olarak adlandırılan mimari unsur, yerleşimin ritüel odaklı kullanımına ilişkin çarpıcı veriler sunmaktadır. Yaklaşık 8×6 metre boyutlarında, anakaya içerisine oyularak inşa edilmiş bu yapı, biçimsel ve simgesel özellikleriyle sıradan bir işlevselliğin ötesine geçmektedir.

Yapının uzun duvarlarından birinin ortasında, boyun kısmı yılan şeklinde oyulmuş, kayadan çıkıyormuş izlenimi veren üç boyutlu bir insan başı betimlenmiştir. Antropomorfik özellikleriyle dikkat çeken bu figür, erkek olarak tanımlanmakta; fallik sembolizmle ilişkili olabileceği öne sürülmektedir. (Çiftçi, 2023, s. 524)

Resim 8 Boynu Yılan Şeklinde Oyulmuş Baş Heykeli/Erginlik Ritüel Alanı/AD Yapısını AB Yapısına Bağlayan Kapı

Söz konusu figürün karşısında, ön sırada dört, arka sırada altı adet olmak üzere toplam on adet fallus biçimli dikilitaş düzenlenmiştir. Bu yerleşim planı, hem figüratif anlatının merkezleştirildiği bir yönelimi, hem de toplu ritüel uygulamalara imkân veren bir düzenlemeyi düşündürmektedir. Yapının bir yanından basamaklarla inilirken diğer yanından yine basamaklarla çıkılması, törenlerin yönlendirilmiş bir mekânsal kurguyla tasarlandığını düşündürmektedir. Tüm bu bulgular bir arada değerlendirildiğinde, AB Yapısı'nın açık bir şekilde ritüelistik bir işlev taşıdığı sonucuna varmak mümkündür. (Karul, 2021, s. 28)

Yapı AD'nin kuzeyine bitişik konumda bulunan oval formlu Yapı AB'de farklı bir süreç gözlemlenmektedir. Yapı AB tamamen ana kayaya oyularak inşa edilmiştir. Yapıya güney cephesinde yer alan, 70 cm çapında dairesel bir açıklıktan ve bu açıklıktan aşağıya inen beş basamaklı bir merdiven aracılığıyla giriş yapılmaktadır. Yapının kuzeydoğu köşesinde ise zemin seviyesinden yukarıya çıkan dört basamaklı başka bir merdiven yer almaktadır. Aşınmış basamakların eğiminden, güneydeki merdiven setinin yapıya iniş amacıyla, diğerinin ise çıkış amacıyla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Giriş işlevi gördüğü düşünülen güneydeki basamaklara hem bitişikteki Yapı AD'den hem de zemin seviyesinden ulaşılabilir. Bu giriş düzenlemesi, bu iki yapının bağlantılı olduğunu düşündürmektedir. (Karul, 2023)

Karahantepe’de gerçekleştirilen son kazı çalışmaları sonucunda toplamda üç özel yapı tespit edilmiştir. Bunlar arasında en dikkat çekici olanı, “AD Yapısı” olarak adlandırılan ve 23 metre çapı ile Karahantepe’de bilinen en büyük yapı olma özelliğini taşıyan mekândır. AD Yapısı da tıpkı Göbeklitepe’deki örneklerde olduğu gibi, kullanımdan düştükten sonra bilinçli biçimde toprak ve diğer dolgu malzemeleri ile kapatılmıştır. Ancak AD Yapısı’nda görülen özgün bir uygulama, yapı içindeki sekiler üzerine heykel ve yontuların istiflenmiş olmasıdır. (Çiftçi, 2023, s. 528)

AD Yapısı

Yapı kompleksinin merkezinde, en büyük yapı olan Yapı AD yer almaktadır. Her ne kadar Yapı AD henüz tamamen kazılmamış olsa da, yapının planına, iç mekân özelliklerine ve kullanımının sona ermesini takip eden sürece ilişkin bazı çıkarımlar yapılabilmektedir. Yapının çapı 23 metreye ulaşmakta olup, yuvarlatılmış köşelere sahip neredeyse dikdörtgen bir plana sahiptir. Yapının batı yarısı doğrudan ana kayaya oyularak oluşturulmuş; bu bölümde duvar yüksekliği 4,3 metreye ulaşmaktadır. Aynı duvar üzerinde ana kayadan oyulmuş payandalar ve iki basamaklı sekiler (oturma platformları) yer almaktadır. Yapının diğer yarısı ise ya kısmen ana kaya içerisine yerleştirilmiş ya da tamamen bağımsız olarak inşa edilmiş taş duvarlarla çevrilmiştir. Bu 1,5 metre kalınlığındaki duvar boyunca dikmeler ve iki basamaklı sekiler kesintisiz biçimde devam etmektedir.

Ayrıca, yapı içerisinde devrilmiş durumda iki dikme daha bulunmaktadır. Bu dikmelerin, yapının merkezinde birbirlerine karşılıklı şekilde ve oldukça sığ yuvalara yerleştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Yapının zemin seviyesi de doğrudan ana kayadan oyularak oluşturulmuştur. Özellikle iç mekân düzenlemeleri açısından Yapı AD oldukça karmaşık ve gelişkin bir yapıdır; bu nedenle ayrı bir çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. (Karul, 2023)

Bu durum, Göbeklitepe ve Nevalıçöri’de gözlemlenen ritüel mekânların yeniden kullanım biçimlerinden ayrılmaktadır. Söz konusu iki merkezde, eski yapıların öğeleri (örneğin: dikilitaşlar, heykeller, steller) daha sonra inşa edilecek yeni yapılarda kullanılmak üzere sökülmüş ve başka yapısal bağlamlara aktarılmıştır. Buna karşın Karahantepe’de böyle bir yeniden kullanım davranışına

rastlanmamaktadır. Bunun başlıca nedeni, söz konusu yapıların anakaya içerisine oyulmuş olması ve kullanım sonrası yeni bir yapının inşa edilmesine gerek duyulmamasıdır. Bu durum, yapının yalnızca bir dönemlik değil, tekil bir işlev için tasarlanmış olabileceğini ve kutsallığın o özgün bağlamla sınırlı kalmış olabileceğini düşündürmektedir. (Çiftçi, 2023, s. 527)

3.2.3.5. Karahantepe’de Falluslu Figürler

Karahantepe’de yapılan arkeolojik kazılar, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’in sembolik evrenini anlamaya yönelik dikkat çekici veriler sunmaktadır. Bu bulgular yalnızca teknik ve sanatsal becerileri değil, aynı zamanda bu toplulukların dünya görüşlerini, doğayla olan ilişkilerini ve ritüel uygulamalarını da yansıtmaktadır.

Bölgedeki kazılarda açığa çıkarılan falluslu erkek figürleri, Tek Tek Dağları bölgesindeki diğer Neolitik merkezlerle paralellikler göstermektedir. Karahantepe’deki örnekler, Göbeklitepe ve Yeni Mahalle’deki benzerleriyle biçimsel ve simgesel açıdan büyük benzerlikler taşımaktadır. (Çelik, 2016, s. 10) Bu heykeller genellikle oturur pozisyonda, cinsel organ vurgusu açık olacak şekilde betimlenmiş olup, üretkenlik, yaşam döngüsü ve kutsal eril imgelerle ilişkilendirilmektedir.

Karahantepe’de bulunan en etkileyici figüratif eserlerden biri ise 2,3 metre yüksekliğindeki gerçekçi insan heykelidir. Oturur biçimde tasvir edilen bu figürün kaburga, omurga ve omuz kemikleri detaylı bir biçimde vurgulanmıştır. Bu gerçekçi anatomi, figürün ölüm sonrası beden temasına gönderme yaptığı şeklinde yorumlanmaktadır. Heykelin etrafında akbaba heykelinin ve taş tabakların varlığı bu alanda ritüel temsillerin sahnelendiğini düşündürmektedir. (Karul, 2023)

Akbabanın, Neolitik Dönem inanç sisteminde ölüm ve ruhun göğe taşınması ile ilişkilendirilmesi, bu yapının bir ölü kültüne ev sahipliği yapmış olabileceğini düşündürmektedir. (Schmidt, 2007, s. 148)

Resim 9 Karahantepe Erekte Erkek Heykeli

Orta Fırat Havzası'nda, özellikle Göbeklitepe başta olmak üzere Karahantepe ve Sayburç gibi yerleşimlerde ortaya çıkarılan arkeolojik veriler, fallus simgesinin Neolitik Dönem inanç yapısında önemli bir sembolik anlam taşıdığını göstermektedir. Göbeklitepe'deki hayvan kabartmaları arasında fallusu belirgin şekilde betimlenmiş figürlerin bulunması; Sayburç'taki özel yapıda yer alan, fallusu vurgulanan insan figürü ve Karahantepe'de açığa çıkarılan falluslu yapı ile birlikte değerlendirildiğinde, bu sembollerin yalnızca cinsellikle ilişkili birer betimlemeden öte, doğurganlık, üretkenlik, yaşam-ölüm döngüsü ve kozmik düzenle ilişkili kutsal göstergeler olduğu düşünülebilir. Söz konusu fallik imgelerin hem insan hem de hayvan figürleriyle temsil edilmesi, Neolitik Dönem'de doğa ile insan arasındaki ilişkilerin yalnızca işlevsel değil, aynı zamanda mitolojik ve ritüelistik bir çerçevede algılandığını göstermektedir. Bu bağlamda fallus, yalnızca biyolojik değil, aynı zamanda kozmik yaşamın sürekliliğini sağlayan bir unsur olarak kült alanlarında merkezi bir rol üstlenmiş olabilir. Özellikle Karahantepe'deki ritüel alanlarda fallus biçimli dikilitaşların düzenli bir plan içinde konumlandırılmış olması, bu yapının yalnızca bireysel ibadetlere değil, toplumsal ritüellere de sahne olduğunu göstermektedir. (Ekinbaş Can, 2025, s. 31)

Karahantepe'deki merkezi yapı içinde yer alan fallus biçimli dikilitaş, çevresindeki insan başı kabartmalarıyla birlikte, "erkek Tanrının doğurganlık ve ölüm" temasını simgelediği yönünde yorumlanmaktadır. Bu taş:

- Cinsellik ve üretkenliğe dair sembolik temsilleri barındırır.
- Eril gücün yalnızca biyolojik değil, ritüel ve toplumsal otorite olarak da kavramsallaştırıldığını gösterir. Eril Tanrı simgesi hem yaşam verici hem de düzen kurucu bir figürdür. (Çıvgın, 2016, s. 774)

Bu semboller üzerinden okunan inanç yapısı, Neolitik Dönem'de kutsallık anlayışının yalnızca görünmez Tanrılarla değil, doğrudan insan bedeninin ve doğadaki simgesel biçimlerin kutsanması üzerinden şekillendiğini ortaya koymaktadır. Sembollerin heterojenliği, erken dinî sistemlerin henüz "panteon" düzenine ulaşmadığını, ancak totemik düşüncenin gelişmiş olduğunu göstermektedir. (Çilingiroğlu, 2023, s. 85)

Sonuç olarak, Karahantepe'deki figüratif ve sembolik bulgular, Göbeklitepe ile biçimsel benzerlikler taşımakla birlikte, insan figürünün artan temsil gücü, hareket halindeki hayvan imgeleri ve anatomik detaylara sahip heykeller ile özgün bir simgesel anlatı evreni sunmaktadır. Bu bulgular, Neolitik Dönem'de maddi kültür aracılığıyla inşa edilen ritüel alanların, kolektif hafızayı biçimlendiren merkezî yapılar olduğunu ortaya koymaktadır. (Karul, 2021, s. 31)

3.2.3.6. Tanrıça Figürlerinin Sınırlılığı ve Cinsiyet Sembolleri

Göbeklitepe ve Karahantepe'de şimdiye dek ele geçen Tanrıça figürlerinin sayısı oldukça sınırlıdır. Gürcütepe ve özellikle Çatalhöyük gibi daha geç dönem yerleşimlerde Tanrıça ikonografisinin norm haline gelmiş olması, bu durumun kronolojik olarak geç geliştiğini düşündürmektedir. Taş Tepeler havzasındaki yerleşimlerde kadın sembolizmi yer yer karşımıza çıksa da bu temsil biçimleri baskın bir kültürel tema değildir. Nitekim, erkek figürleri ve fallik semboller çok daha belirgindir. (Newmann & Ainsworth, 2023, s. 8)

Örneğin Karahantepe'de açığa çıkarılan yaklaşık 2,30 metre yüksekliğindeki bir erkek heykeli, cinsiyet kimliğini açıkça sergileyen fallik betimlemesi ile dikkat çeker. Aynı şekilde Sayburç'ta bulunan taş panellerde ve Balıklıgöl heykelinde (Urfa

Adamı) de ereksiyon halinde falluslar yer almaktadır. Bu temsillerin, doğurganlık ve bereket ritüelleriyle ilişkilendirilen sembolik unsurlar olduğu açıktır. Ayrıca, bu figürlerde görülen “V-boyun” motifleri, döneme özgü bir ikonografik kod olarak yorumlanabilir. (Newmann & Ainsworth, 2023, s. 9)

Bu çerçevede, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Çağ’da sosyal yapının ataerkil mi yoksa anaerkil mi olduğu sorusu gündeme gelmektedir. Ancak mevcut veriler, bu dönemdeki ritüel temsillerin ağırlıklı olarak erkek figürü ve fallik semboller etrafında şekillendiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, bu toplumların simgesel düzlemde erkek cinselliği ve üretkenliği yücelttiği görülmektedir.

3.2.3.7. Neolitik Yapılarda Ritüel Kapanış ‘Yapı Kültü’

Göbeklitepe ve Karahantepe gibi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşimlerinde yapıların terk edilme biçimi, basit bir yer değişiminden ziyade bilinçli ve ritüelleştirilmiş bir “kapanış pratiği” olarak değerlendirilmelidir. Söz konusu yapıların kullanım ömürlerinin sonunda temizlenmesi, bazı bölümlerinin tahrip edilmesi, dikilitaşların kırılıp yere yatırılması ve çeşitli eşyaların yapı içine bırakılması, bu yapıların simgesel olarak iptal edilmediğini, aksine bir tür ritüel gömme yoluyla “sonsuzlaştırıldığını” göstermektedir. (Çiftçi, 2023, s. 525)

Bu tür gömülme işlemlerinde bazen yapının yakıldığı, ardından ise yanık dolgu veya elenmiş temiz toprak ile doldurulduğu tespit edilmiştir. Bu uygulama, yalnızca fiziksel bir kapatmayı değil, aynı zamanda ritüel bir geçişin ve toplumsal belleğin yönetimini de temsil eder. “T-biçimli dikilitaşlar çoğu zaman yerinde bırakılmış, yapı içleri ise taş ve molozlarla doldurulmuştur. Bu hem yapının fiziksel formunu koruma hem de kutsal mekânın sembolik değerini muhafaza etme çabasının göstergesi olabilir.” (Bingöl, 2022, s. 45)

Erken Neolitik Çağ’da, ortak/kamusal nitelik taşıyan tüm yapılarda "yapı kültürü" uygulamasına dair izler gözlemlenmektedir. Bu yapılar biçimsel ve işlevsel farklılıklar sergilese de; bazıları daha törensel, bazıları daha kamusal toplanma amacı taşımış olsa da ortak bir düşünsel ve sembolik amaca hizmet ettikleri anlaşılmaktadır: Kolektif kimliğin inşası, kutsal alan etrafında sosyotopografik örgütlenme ve hafıza mekânı oluşturmaktadır. (Çiftçi, 2023, s. 533)

“Yapı kültü” uygulamasının yalnızca bu özel/kamusal yapılarda görülmesi tesadüf değildir. Yapıların kutsallığı ve ritüel işlevi elbette öncelikli etken olsa da bu durumun arkasında yatan mekânsal ve pratik gerekçeler de bulunmaktadır. Bu yapılar çoğunlukla yerleşim planlamasının merkezinde yer alır; inşaları ya yerleşimden önce ya da yerleşimle eş zamanlı olarak gerçekleştirilmiştir. Yerleşim birimlerinin, söz konusu özel yapıların etrafında açık alan bırakarak inşa edilmesi, planlı bir yerleşim dokusuna işaret etmektedir. Bu planlı düzenin sürekliliğini sağlamak amacıyla, kullanımdan düşen yapıların doğrudan ortadan kaldırılması yerine, aynı alana yeni bir özel yapı inşa edilmiştir. Bu tercihin ardındaki temel etkenlerden biri, yerleşim dokusu içinde bu denli merkezi ve kutsal kabul edilen yeni bir alan belirlemenin güçlüğüdür. (Çiftçi, 2023, s. 535)

Ayrıca bu yapıların çukur zeminli (tam ya da yarı gömülü) olarak inşa edilmesi, dolgu işleminden sonra aynı alanın yeniden yapılaşması için elverişli bir fiziksel altyapı sunmuştur. Böylece hem iş gücünden hem de zamandan tasarruf sağlanmış; kutsallık atfedilen alanın ritüel sürekliliği korunmuştur.

Söz konusu yapıların kullanım dışı kalmasından önce, iç mekânda temizlik yapıldığı, taşınabilir eşyaların dışarı çıkarıldığı ve ardından yapının toprak, taş ya da atıl malzemelerle kasıtlı biçimde doldurulduğu bilinmektedir. Ancak bu ritüel dolgu pratiği, bölgeden bölgeye farklılıklar gösterebilmektedir. Neredeyse tüm bölgelerdeki yapı kültü uygulamalarında hayvan başı buluntularına rastlanmıştır. Bu buluntuların yapının kuruluş aşamasında mı, yoksa gömülme sürecinde mi yerleştirildiği tam olarak netlik kazanmamış olsa da genel eğilim bu başların gömülme ritüeli sırasında kurban edilen hayvanlara ait olduğudur. Bu durum, yapı kültü esnasında kurban ritüelinin de uygulandığını ve bu hayvanların — muhtemelen kutsal sayılan türler — yapıya bir tür hediye olarak sunulduklarını düşündürmektedir. (Karul, 2025)

Yine aynı kült bağlamında yemek hazırlığı ve tüketimi de dikkat çeken bir unsurdur. Kazılar, bu yapıların çevresinde yoğun biçimde ateş çukurları ve hayvan kemiklerine rastlandığını göstermektedir. Bu buluntular, yapı kültü sürecinde bir yandan yas ya da kutsama amacıyla, diğer yandan topluluk dayanışmasını pekiştiren şölen benzeri törenlerin gerçekleştirilmiş olabileceğini düşündürmektedir

Göbeklitepe ve Karahantepe, mimarlığın başlangıcı olarak kabul edilebilecek yapısal faaliyetlerin sahnesi olmanın yanı sıra, mekânın kavramsal dönüşümüne dair izler de taşır. Bu dönem, yapının yalnızca içinde yaşanacak bir alan olmanın ötesinde bir anlam kazandığı zamandır; ilk barınakların inşasını “özel yapıların” yapımı takip etmiştir. Özel yapıların yanı sıra, zemin altı gömü geleneği, yapı içindeki özel uygulamalar, önceki yapının tam üzerine yeni yapıların inşa edilmesi gibi uygulamalar, bu yeni ruhani anlayışın başlıca göstergeleri arasındadır. Bu bağlamda belki de en dikkat çekici olgu, “gömülü yapılar”dır. (Çiftçi, 2023, s. 526)

Yapıların gömülmesi, insan gömüleriyle kısmen karşılaştırılabilir; bu da yapıya atfedilen anlamın gücünü gösterir. Bu bağlamda, Neolitik Dönem’de hem konutların hem de özel yapıların gömüldüğüne dair örneklerin bulunması dikkat çekicidir.

Yaşam döngüsünü işlevsel özelliklerini hâlâ korurken tamamlayan örnekler, daha çok özel yapılarda görülmektedir. Bu tür yapıların inşası için gereken emek ve zaman göz önünde bulundurulduğunda, Neolitik toplumlar için büyük anlam taşıdıkları açıktır. (Karul, 2021, s. 25)

Bir yapının gömülmesinin yalnızca terk edilmesi anlamına gelmediğini, aksine büyük bir emek ve zaman gerektiren bir uygulama olduğunu ortaya koymaktadır. Bu da gömme sürecinin basit bir terk etme eyleminden fazlası olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, bir yapının inşası, kullanım süreci ve gömülmesi aynı ritüelin parçaları olarak değerlendirilebilir ve bu konu daha ayrıntılı tartışmayı hak etmektedir. (Karul, 2021, s. 27)

Bu bağlamda, yapının gömülmesi bir “yok etme” değil, bir tür “saklama” eylemidir. Neolitik topluluklar için bu tür yapılar yalnızca dini ritüellerin uygulandığı alanlar değil, aynı zamanda kolektif kimliğin, inanç sistemlerinin ve toplumsal örgütlenmenin somutlaştığı merkezlerdir. Bu nedenle, yapının dolgu süreci ritüelin son evresi olarak düşünülebilir.

3.3. Karahantepe’de Günlük Yaşam ve Sembolizm

Karahantepe kazı çalışmalarında ulaşılan yeni veriler, Neolitik toplulukların gündelik yaşam alanları ile ritüel sembolizmin iç içe geçmiş olduğunu

göstermektedir. Kazı başkanı Prof. Dr. Necmi Karul'un aktardığına göre, 2024 yılı kazı sezonunda zemine ulaşılan bir yapının içinde, "T" biçimli dikilitaşlarla bölünmüş bir mekâna rastlanmış, bu alan kırmızı steril toprakla dolmuş halde bulunmuştur. Söz konusu alan içerisinde siyah klorit taşından yapılmış geometrik ve hayvan motifleriyle süslenmiş taş kaplar, tabaklar ve çeşitli hayvan kemikleri (kurt çeneleri, leopar, akbaba ve tilki kalıntıları) ele geçirilmiştir. Bu buluntular, mekânın ritüel amaçlı kullanıldığını, tilki gibi hayvanların sembolik bağlamda anlam taşıdığını ve bu bağlamda yapı içerisinde derilerinin ya da kemiklerinin kasıtlı olarak bırakılmış olabileceğini düşündürmektedir. (Karul, 2024)

Karahantepe'de öne çıkan bulgulardan biri de çok sayıdaki ocak ve pişirme alanıdır. Bu durum, söz konusu yapıların yalnızca ritüel merkezler değil, aynı zamanda toplumsal buluşmaların gerçekleştirildiği, yiyeceklerin hazırlandığı ve paylaşıldığı sosyal mekânlar olduğunu göstermektedir. Prof. Karul'un ifadesiyle, zemine yerleştirilen büyük boğa boynuzları ve kafatasları, bu alanların törensel pişirme etkinlikleriyle ilişkili olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca yapı içerisinde fırın olduğu düşünülen kalıntılar da bu görüşü desteklemektedir. (Karul, 2024)

Aynı kazı sezonunda, kamusal yapıların çevresinde günlük yaşam izleri taşıyan kulübe tipi yapılara odaklanılmıştır. Bu yapılardan birinde, zemine yerleştirilmiş yaslı taşlardan oluşan bir döşemeye ulaşılmış; taşların ikisinde ezme işlemini işaret eden küçük oyuklar ve hemen yanında falus biçimli bir ezme aleti tespit edilmiştir. Bu döşemenin yanında bulunan ve üzerinde hareket halinde bir yaban eşeği motifi taşıyan taş bir plaka ise, hem günlük kullanım hem de sembolik ifade açısından dikkat çekici bir buluntudur. Bu figür, Göbeklitepe'de karşılaşılan sabit figüratif tasvirlerden farklı olarak, dinamik bir anlatı içerdiği için özellikle önem arz etmektedir. Hayvan ikonografisinin bu dönemde önemli bir sembolik araç olduğu açıktır. Karul'un sınıflandırmasına göre, bu figürler iki ana kategoride değerlendirilebilir: Birincisi, dişleri vurgulanarak betimlenen tehditkâr ve yabani hayvanlardır (örneğin: leopar, tilki, yılan); ikincisi ise, insan çevresinde bulunan, tüketilen ve anlam atfedilen türlerdir (örneğin: yaban eşeği, kuşlar, koyun). Kazılarda ele geçen kalıntılar, bu ikinci gruba ait hayvanların hem tüketildiğini hem de sembolik bağlamda temsil edildiklerini göstermektedir. Hareket hâlindeki yaban

eşegi figürü, bu açıdan ikonografik zenginliğe yeni bir boyut katmakta; figüratif betimlemenin yalnızca kutsal alanlarla sınırlı kalmadığını, gündelik yaşamın sürdüğü alanlara da taşındığını ortaya koymaktadır. (Karul, 2021, s. 23)

Bu tür sembolik unsurların, öğütme taşları gibi gündelik yaşamla ilgili nesnelere birlikte aynı mekânda bulunması, ritüel ve gündelik olanın Neolitik Dönem’de katı bir ayırımla ele alınmadığını; aksine iç içe geçmiş olduğunu ortaya koyan önemli bir arkeolojik göstergedir.

3.3.1. Göçebe Yaşamdan Yerleşik Yaşama

Avcı-toplayıcı gruplar, çevresel koşulların sınırlayıcılığı nedeniyle göçebe bir yaşam biçimi sürdürmüşlerdir. Yaşamsal kaynakların sürekliliğini sağlama ihtiyacı, bu grupları hareketli kılmış, aynı zamanda çevresel ve sosyal anlamda başka gruplarla etkileşim içine girmelerine de zemin hazırlamıştır. Bu etkileşim ağları, yalnızca ekonomik değil, sembolik ve kültürel paylaşımı da içermekteydi. Bu bağlamda, alet üretimi, hammadde dolaşımı ve takas ilişkileri, Neolitik öncesi dönemde dahi karmaşık sosyal yapıların oluşmasına olanak tanımıştır. (Tekin, 2021, s. 28)

Göbeklitepe ve Karahantepe gibi anıtsal alanlar, bu türden karmaşık sosyal örgütlenmelerin somut örnekleri olarak değerlendirilmelidir. Bu merkezler, yalnızca bir grubun değil, bölgedeki farklı grupların periyodik olarak bir araya geldiği, kolektif bilinç ve ritüel birlikteliklerin mekânsal karşılığı olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle Göbeklitepe’de gözlenen yüksek T-biçimli dikilitaşlar, üzerinde yer alan hayvan figürleri ve olası göğe yönelme metaforu, doğaya kutsiyet atfedilen bir inanç sisteminin varlığına işaret etmektedir. Bu bağlamda, ölü kültürle ilişkili olabilecek kafatası uygulamaları, hayvan sembolleri ve özellikle akbaba motifleri, ruhun göğe taşınması veya Tanrısal varlığa ulaşması gibi kozmolojik bir anlayışı da yansıtmaktadır. (Özdemir, 2021, s. 84)

Her ne kadar bu yapıların belirli bir Tanrı ya da Tanrıça inancı çerçevesinde şekillendiğine dair doğrudan kanıtlar olmasa da inşa edilen yapılar ve onlara eşlik eden sembolik öğeler, doğa ile insan arasındaki ilişkiye dair mitolojik temsilleri ve kolektif hafızayı yansıtır niteliktedir. Bu nedenle Göbeklitepe ve Karahantepe gibi

merkezler, yalnızca ritüel alanlar değil, aynı zamanda sosyal, psikolojik ve ekonomik işlevleri bünyesinde barındıran çok katmanlı kült alanları olarak yorumlanmalıdır. (Karul, 2021, s. 28)

Göbeklitepe ve Karahantepe gibi Neolitik ritüel merkezleri, bu yapıları inşa eden toplulukların oldukça gelişmiş bir bilgi birikimine, sembolik düşünceye ve sosyal örgütlenmeye sahip olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu durum, doğal olarak şu soruyu gündeme getirmektedir: Bu denli karmaşık yapılar inşa edebilen topluluklar, neden daha önce yerleşik hayata geçmemişlerdir? Veya başka bir deyişle, neden uzun süre boyunca göçer ya da yarı-göçer bir yaşam biçiminde ısrar etmişlerdir? (Sezer, 2023, s. 435)

Geleneksel yaklaşımlar, yerleşikliğin besin kaynaklarının azalmasına bağlı olarak bir zorunluluk sonucu ortaya çıktığını savunmaktaydı. Bu görüşe göre, avcı-toplayıcı topluluklar besin bulmakta zorlandıklarında yerleşik yaşama geçmiş ve bu durum tarım ve hayvancılığın gelişmesini tetiklemiştir. (Sezer, 2023, s. 445) Ancak son yıllarda yapılan çalışmalar, bu yaklaşımın indirgemeci olduğunu ortaya koymakta ve daha karmaşık açıklamalara yönelmektedir. Yeni paradigmlar, yerleşik hayatın zorunluluktan doğmadığını, aksine sembolik, sosyal ve ritüel gerekçelerle insanların yerleşik yaşam biçimini bilinçli olarak seçtiğini öne sürmektedir. Bu çerçevede, tarım ve hayvancılık yerleşikliğin nedeni değil sonucudur.

Buzul Çağı'nın sona ermesiyle birlikte Bereketli Hilal kuşağında oluşan yeni çevresel ve iklimsel koşullar, yerleşimlerin sürdürülebilirliğini destekleyen bir ortam yaratmıştır. Örneğin, Göbeklitepe'nin çevresindeki seyrek meşe ormanları, yerleşimden yalnızca bir kilometre uzaklıkta yer almakta olup, insanların av ve bitki toplama faaliyetlerini çok daha dar bir alanda sürdürebilmesine olanak tanımıştır. Böylece, daha önceki dönemlerde zorunlu olan yüksek hareketlilik, yerini daha stabil bir yaşam biçimine bırakmıştır. Bu çevresel avantajların yanı sıra, kolektif ritüel uygulamaların ve ortak anıtsal yapı inşasının, sosyal dayanışmayı güçlendirici bir rol oynadığı da düşünülmektedir. (Sezer, 2023, s. 449) Sonuç olarak yerleşikliğe iklim, flora ve anıtsal yapılar birlikte sebep oldular diyebiliriz.

3.4. Neolitik Topluluklarda İnançtan Dine

İnanç, bireyin yaşadığı deneyimlere dayanarak geliştirdiği içsel bir kesinlik hâliyken, bu deneyimin başkaları tarafından da paylaşılması ortak bir inanışın temelini oluşturur. Ortak bir inanç etrafında toplanan bireyler, zamanla bir topluluk hâline gelir. Ancak din, bu ortak inanç yapısını daha sistemli hâle getirerek belirli ritüel kalıplar, normatif düzenlemeler ve otoriter yapılarla birlikte toplum düzenine geçişini sağlar. Bu ayrımında, bireysel ispatın yerini toplumsal ispat ve itaat alır. Dolayısıyla, doğaüstü varlıklara yönelik ritüel pratikler ve bu pratiklerin sürekliliği, bir inanç sisteminin dinî bir kuruma dönüşüm sürecini yansıtır. (Temren , 2017, s. 203)

Neolitik toplumların inanç yapılarını anlamaya çalışırken bugünkü dinlerle kıyaslamak doğru olmayacaktır. O dönem toplumları daha çok kültür ritüellerini barındıran doğayla bütünleşik ayinler sergileyen bir inanca sahipti. Bu yönüyle daha çok Paganizm'e benzetilebilir bir inanç vardı. Göbeklitepe ve Karahantepe'de var olan inancı anlamak için bugün Hıdırellez gibi özel günlerde insanların dileklerini taşlar dizerek totemde bulunması, Nevruz'da ateş üstünden atlaması gibi örneklerle benzeştirebiliriz.

Bu çerçeveden bakıldığında, Göbeklitepe ve Karahantepe gibi Erken Neolitik merkezlerdeki anıtsal yapılar, yalnızca kolektif inançların ifadesi değil, aynı zamanda bu inançların belirli ritüel biçimlerle örgütlendiği, toplulukları toplum aşamasına taşıyan yapısal dönüşümün maddi yansımalarıdır. Bu yapılarda görülen heykeltraşlık, dikilitaşlardaki ikonografik betimler ve mimari organizasyon, inancın bireysel düzeyden kolektif düzene geçişinde nasıl bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. (Karul, 2021, s. 21)

Bu bağlamda, Erken Neolitik Dönem'de ortaya çıkan kutsal mekânlar, insanların yalnızca bir arada yaşama biçimlerini değil, aynı zamanda doğaya, ölüme ve evrene dair anlam haritalarını da dönüştüren mekanlardır. Ritüel pratiklerin belirgin bir biçimde mekânsallaştırılması, bireysel inancın toplumsal bir öğretiye dönüşmeye başladığının da işaretidir.

Göbeklitepe ve Karahantepe, tarih öncesi inancın dönüşümü konusunda çığır açan yapılar olarak dikkat çeker. Bununla birlikte, bu yapılardan binlerce yıl önceye tarihlenen Natufyen ve Zarziyan kültürlerinde de ritüel davranışlara dair izler bulunmaktadır. Natufyen Kültürü (M.Ö. 13.000–9.500) Levant bölgesinde ortaya çıkan, tarıma geçiş süreci öncesinde yarı-yerleşik bir düzen geliştirmiştir. Arkeolojik veriler, bu toplumda mezar uygulamaları, kafatası kültü ve süs eşyaları gibi ritüel davranışlara işaret eder. Ancak bu ritüeller genellikle bireysel ya da klan düzeyinde sınırlı kalmıştır. Zarziyan Kültürü (M.Ö. 18.000–8.000) Zagros Dağları'nda ortaya çıkan, ağırlıklı olarak avcı-toplayıcı yaşam düzenine sahipti. Taş alet teknolojisindeki gelişmişlik dikkat çekmekle birlikte, ritüel ya da mimari kalıntılara dair kanıtlar sınırlıdır. Bununla birlikte, sembolik düşüncenin izleri bazı nesne buluntularında görülmektedir. (Çiftçi, 2023, s. 521)⁴

Kriter	Natufyen	Zarziyan	Göbeklitepe	Karahantepe
Dönem	M.Ö.13.000–9.500	M.Ö.18.000–8.000	M.Ö. 9.600–8.000	M.Ö. 9.400–8.000?
Yerleşim	Yarı-yerleşik	Mobil gruplar	Geçici ritüel alan	Ritüel merkez + yerleşim
Ritüel İzleri	Mezar, kafatası	Belirsiz	Dikilitaşlar, kabartmalar	Yer altı odaları, figürler
Sembolizm	Takı, figürin	Nesne yapımında	Kabartmalar, soyut ikonografi	Heykeller, fallik motifler
Toplumsal Örgüt	Klan/aile	Klan/aile	İşgücü ve planlama gerektirir	Benzer kolektif çaba

Tablo 3 Natufyen-Zarziyan-Göbeklitepe-Karahantepe

"Tarihin sıfır noktası" ifadesi, Göbeklitepe kazı başkanı Klaus Schmidt tarafından kullanılır. Bu deyiş, yapının insanlık tarihinde bir zihinsel ve toplumsal

⁴ Yunus Çiftçi'nin eserinden ilham alınarak oluşturulmuştur.

dönüşüme işaret ettiğini vurgular. (Schmidt, 2009,7) Natufyen ve Zarziyan kültürleri ritüel davranışlar sergilemiş olsa da, bu davranışlar bireysel ya da yerel düzeyde kalmıştır. Göbeklitepe ve Karahantepe ise toplulukların kolektif olarak sembolik yapılar inşa ettiği, inancın mimariye taşındığı ilk büyük örneklerdir.

3.5. AD ve AB Yapısı ve Kuyruk: Sperm ve Yumurta Tasviri

Arkeologlar Anadolu'da Göbeklitepe ve Karahantepe'deki özel alanların belli bir bilgi birikimine dayalı olarak inşa edildiğini ancak; buradaki eserleri oluşturmak için gerekli olan bilgi birikiminin ve temelinin nereden geldiğinin bilinmediğine işaret ederler. Dolayısıyla buradaki insanların bilgi düzeylerinin zenginliği bilinmemektedir. Doğa ile bütünleşik bir halde yaşamış bu insanlar için insanın oluşumuna dair bütün evrelerin merak konusu olması gayet muhtemeldir.

Erginlik ayını yapıldığına dair kuvvetli bir ihtimali barındıran Karahantepe'de falluslu insan heykeli ve falluslardan oluşan AB yapısı dikkat çekmektedir. Yapılar arasında bulunan merdivenler ve geçiş kapısı bu özel alanların bütüncül olarak tasarlandığını göstermektedir. Bölgede yaptığımız incelemelerde falluslu yapı olarak tabir edilen AB yapısında, arkeologların ve araştırmacıların sıvı kanalı olarak işlevini belirttiği oyuğu yukarıdan incelediğimizde sıvı kanalının oluşturduğu kıvrımın AB yapısına bitişik olduğunu görüyoruz. AB yapısı bir insanın geçebileceği büyüklükte yuvarlak bir delik ile AD yapısına bitişik inşa edilmiştir.

Resim 10 Karahantepe'de Sperm Ve Yumurtayı Andıran Yüzey Şekli

AB yapısının oluşturduğu şekil ile sıvı kanalı kıvrımına bütüncül olarak bakıldığında sperm tekil halini (spermatozoon) andıran bir görüntü oluşmaktadır. AB yapısıyla bitişik olan AD yapısı da bir yumurtayı andırmaktadır. Hem AB yapısını hem AD yapısını bütüncül olarak gözlemlediğimizde ise ortaya döllenmek üzere olan bir yumurta (zigot öncesi-fertilizasyon) şekli çıkmaktadır. Ayrıca kazı ve Taş Tepeler Projesi başkanı Prof. Dr. Necmi Karul ve ekibi tarafından yapılan sıvı deneyinde; AB yapısının üzerindeki kıvrımlı su kanalına sıvı döküldüğünde, sıvı AB yapısına akmaktadır. AB yapısının içindeki sıvı, belirli bir seviyeye ulaştığında, sıvının AD yapısının içindeki taş havuza döküldüğü gözlemlenmiştir. Bu durum yapının bütüncül olarak tasarlandığına işaret etmektedir. (Yenen, 2022)

Resim 11 Sperm ve Yumurta Tasviri 2

Resim 12 Fertilizasyon

Neolitik Dönem insanlarına daha önce de belirttiğimiz gibi üstenci bir bakış açısıyla bakmamamız gerekliliği onların ilkel olmadıklarının kabulünü doğurur. Önermemiz zigot halini almak üzere olan bir yumurta ve sperm burada özel alanlarla tasvir edilmiş olabileceği yönündedir. Ayrıca falluslu yapıda dudakları dışarıya doğru çıkık olan, yılan başlı adam olarak betimlenen , falluslara doğru bakan ve büyük ihtimalle erkek figür olduğu tahmin edilen adam heykeli İslamiyet'teki ve bazı dinlerdeki Tanrı'nın ruha üfürme metaforunu çağrıştırmaktadır.

Şamanizm’de “Evrende üst üste üç büyük katman veya bölge vardır; bunlar merkezlerinden geçen bir eksenle birbirlerine bağlı oldukları için de birinden ötekine geçilebilir. Doğal olarak bu eksen bir açıklıktan, bir ‘delikten’ geçer; Tanrılar yeryüzüne, ölümler de yeraltına bu delikten geçerek inerler, esrik şamanın ruhu da göğe ve yeraltına yaptığı mistik yolculukta yine bu geçidi kullanırlar.” Buradaki ifadeye göre AB ve AD yapıları arasındaki deliğin Şamanizm’deki Tanrıların, ölümlerin ve ruhların geçişi olarak tasarlanmış olabileceğini düşündürmektedir.⁵

Karahantepe’de yoğun olarak fallik objeler karşımıza çıkarken burada yaptığımız önermeyi Göbeklitepe’de de destekleyen özel alanlar da mevcuttur. Göbeklitepe’deki özel alanların bir kısmı kuş bakışı bakıldığında ‘kadın rahmi’ne benzeyen bir tasarımı düşündürmektedir. Bu iki önemli merkezde ‘insanın anne rahminde oluşumu’ ve doğumdan ölüme kadar ki fiziksel evreleri ana tema olarak işlenmiş olabilir. Elbette ki arkeologlar bu konuda net bir çıkarımda bulunmadan burada sadece bir önermeden söz edebiliriz.

Mevcut verilerle Karahantepe’de yaşamış insanların normal şartlarda ancak laboratuvar ortamında elde edebileceği bu bilgiye sahip olması beklenemez. Ancak; o dönem insanların bilgi birikimlerinin sınırlarına ulaşmadıkça böyle bir varsayımı göz ardı edemeyiz. Bu varsayımı yok saymak ya da farazi kabul etmek bizi Göbeklitepe keşfedilmeden önceki Neolitik Dönem hakkında kabullendiğimiz ön yargılarımıza döndürecektir. O dönem insanının bilgi edinim şekli alışık olduğumuz bilimsel yöntemlerden farklı olabilir. Aynı zamanda o dönemde yaşamış insanların ezoterik bilgi birikimlerinin bugünden çok daha zengin olma ihtimali de vardır.

Göbeklitepe ve Karahantepe insanları doğayla sürekli temas halinde yaşamış ve kendini doğadan ayırıştırma deneyimini Neolitik Dönem’de edinmeye başlamışlardı. Bu insanların özel alanlardaki eserleri, doğa, doğa üstü, fizik ve metafizik edinim yöntemleriyle çağımız bilgi düzeyine yakın sonuçları elde etmiş olabileceklerini düşündürmektedir. Bilgi edinim yöntemlerinin farklı olabileceği

⁵ https://arkeofili.com/samanizm-ve-samanizmin-ortaya-cikisi/#google_vignette sayfasından alınmıştır.

görüşü Göbeklitepe ve Karahantepe'deki diğer eserlerin de nasıl yapıldığına dair bize yeni bir ufuk kazandırmaktadır.

3.6. Karahantepe' de Kış Gündönümü-Doğurganlık

Kış gündönümü, tarih öncesi topluluklar açısından yalnızca astronomik bir olay değil, aynı zamanda ölüm, yeniden doğuş ve doğurganlıkla ilişkilendirilen derin bir sembolik anlam taşımaktaydı. Toprağın donduğu, ekinlerin bozulduğu, hayvanların öldüğü ve günlerin en kısa olduğu bu dönem, yılın en karanlık evresini temsil ederken, aynı zamanda yeni bir döngünün, ışığın ve yaşamın başlangıcına işaret eden kutsal bir geçiş evresi olarak da değerlendirilmiştir.

Bu geçişin ritüel bağlamda işlenmesi, ışığın yeniden ortaya çıkışının topluluklar tarafından bir doğurganlık ayini olarak yorumlanmasına neden olmuş olabilir. Gündönümü sırasında, belirli mekânlara düşen ilk ışık hüzmelerinin, özellikle mimaride planlanmış açıklıklardan geçerek belirli figürleri aydınlatması (örneğin Karahantepe'de baş figürünün aydınlanması), bu sürecin bilinçli bir şekilde sahnelendiğini düşündürmektedir. Bu ışık oyunlarının, bir fetüsün gelişimini andıracak şekilde, karanlıktan aydınlığa geçişi simgelemesi; doğum-ölüm-yeniden doğum temasının fiziksel olarak tecrübe edilmesini sağlamış olabilir. (Newmann & Ainsworth, 2023, s. 12)

Bu bağlamda, Karahantepe'de yoğun şekilde betimlenen yılan figürü, simgesel olarak yeniden doğuşun bir metaforu olarak öne çıkar. Yılanın düzenli olarak deri değiştirmesi, onu hem ölümün hem de yaşamın temsilcisi haline getirmiştir.

Bazı heykelerde görülen insan başını taşıyan hayvan uzuvları ya da pençeler, insan ile hayvan arasındaki geçişkenliği ve şamanik anlamda iki varlık arasında ruhani bir bağın kurulduğu bir ritüel sahneyi yansıtıyor olabilir. Bu tasvirler, doğurganlığı artırmak için gerçekleştirilen mevsimsel ritüellerde canlandırılmış, kış gündönümü ayinlerinin parçası olarak topluluk belleğinde yer etmiş olabilir. (Williams, 2015, s. 36)

Arkeolog Aubrey Burl'un da belirttiği gibi, tarih öncesi taş yapıların çoğunda doğurganlık temalı dini ayinlerin gerçekleştirilmiş olabileceğine dair güçlü kanıtlar

bulunmaktadır. Sempatik büyü ve hayvan figürlerinin kullanımı hem üretkenliği teşvik etmek hem de toplulukları güvence altına almak amacıyla işlevsel hale getirilmiş olabilir. (Newmann & Ainsworth, 2023, s. 16)

Karahantepe'deki bazı figüratif eserlerde betimlenen zayıf, kaburgaları belirgin insan ve hayvan tasvirleri, yalnızca ölüm sembolizmini değil, aynı zamanda kaynak yetersizliğini, kıtlık dönemlerini ve bununla başa çıkma stratejilerini de yansıtmaktadır. Bu bağlamda, Karahantepe'nin avcı-toplayıcıların kıtlıkla mücadele ettiği bir evrede, tarımın ve hayvan evcilleştirmenin doğuşuna sahne olmuş olabileceği fikri güç kazanmaktadır. (Karul,2024)

Sonuç olarak, Karahantepe, yalnızca bir tapınım alanı değil; aynı zamanda kozmik döngüler, doğa ve insan yaşamı arasındaki sembolik ilişkilerin vücut bulduğu çok katmanlı bir ritüel ve inanç merkezi olarak değerlendirilmelidir.

Resim 13 Kış Döngüsü Güneş Işıkları (Resim Hugh Newman & JJ Ainsworth'a aittir.)

Karahantepe'deki dikilitaşlar ve kabartmalar, yalnızca figüratif temsiller değil, aynı zamanda mimari mekânla bütünleşmiş bir astroarkeolojik kurgu izlenimi de sunmaktadır. Belirli günlerde ve saatlerde gökyüzündeki ışığın belirli heykel ya da motifleri aydınlatacak şekilde konumlandırıldığı düşüncesi, bu yapıların bir ritüel takvime veya kozmik düzen anlayışına göre planlandığını düşündürmektedir. (Newmann & Ainsworth, 2023, s. 18)

Kış gündönümünde güneş ışığının belirli bir figürü aydınlatması, bu yapılar aracılığıyla ölüm, yeniden doğuş, doğurganlık ve evrensel döngülerin sahnelenmiş olabileceğini akla getirmektedir. Bu bağlamda taş, ışık, gölge ve zaman kullanımı

yoluyla anlatılan sembolik anlatılar, Karahantepe ve Göbeklitepe'deki dini olmayan ama derin anlamlı inanç sisteminin parçasıdır.

4.Göbeklitepe ve Karahantepe Arasında Simgesel ve Mimari Farklılıklar

Güneydoğu Anadolu'da yer alan Göbeklitepe ve Karahantepe, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e (ÇÇND) ait anıtsal mimari örnekler sunmaları bakımından insanlık tarihine dair önemli ipuçları barındırmaktadır. Ancak bu iki merkez arasında gözlemlenen simgesel, mimari ve işlevsel farklılıklar, Neolitik toplumların çeşitliliği ve bölgesel ritüel pratikler hakkında yeni tartışmaları gündeme getirmiştir.

Karahantepe, günümüzden yaklaşık 11.000 yıl öncesine tarihlenen katmanlarıyla, Göbeklitepe ile çağdaş olmasına rağmen farklı bir kültürel ve ritüel evreni yansıtmaktadır. Özellikle mimari bileşenler ve ikonografik temsiller bu farklılığın somut örnekleridir. Karahantepe'de kazılarla ortaya çıkarılan yapılardan birinde, ana kaya içerisine oyulmuş bir erkek başı ile karşısına dikilmiş fallus biçimli dikilitaşlar dikkat çekmektedir. Bu tür bir yerleşim planı ve sembolik kurgu, burada gerçekleştirilen ritüel etkinliklerin cinsiyet, üretkenlik ve toplum hafızası etrafında şekillendiğine işaret etmektedir. Her ne kadar Göbeklitepe ile Karahantepe aynı coğrafi bölgede yer almakta ve Göbeklitepe'nin III. tabakası ile Karahantepe'nin kronolojik olarak örtüştüğü kabul edilmekteyse de bu iki merkez arasındaki sembolik dil ve motif repertuarı açısından belirgin farklılıklar göze çarpmaktadır. (Çalğan, 2015, s. 114) Karahantepe'nin özellikle yılan figürlerine verdiği sembolik anlam, Göbeklitepe ile karşılaştırıldığında daha çeşitlenmiş ve özgün bir ikonografik evrim göstermektedir. Örneğin, Karahantepe'deki megalitlerden birinde yer alan yılan figürü yukarı doğru sürünürken, Göbeklitepe'de bu özellik sadece A yapısındaki 1 no'lu taş üzerindeki beş yilandan biri için geçerlidir; diğer tüm yılan figürleri yatay ya da aşağı yönlü tasvir edilmiştir. Bu durum, sadece ikonografik bir tercih değil, aynı zamanda ritüel anlatının farklılığına da işaret edebilir. (Karul, 2023)

Daha da dikkat çekici olan, Karahantepe'de ilk kez karşılaşılan tavşan figürüdür. Neolitik megalitik sanat bağlamında daha önce örneğine rastlanmamış bu figür, aynı taş üzerinde yer alan ceylan tasviriyle birlikte değerlendirildiğinde,

dönemin yerel faunası ile inanç sistemi arasındaki bağlantıya dair yeni bir yorum alanı sunmaktadır. Bu figüratif tercihlerin yalnızca toplumsal etkileşim sonucu değil, aynı zamanda dönemin özgül çevresel koşullarıyla ilişkili olduğu düşünülmektedir. (Çalğan, 2015, s. 116)

Karahantepe, Göbeklitepe ile aynı kronolojik çerçevede, yaklaşık M.Ö. 9600–8200 yılları arasında inşa edilmiş Neolitik yerleşim merkezlerinden biridir. Her iki alan da Çanak Çömleksiz Neolitik A evresine tarihlenmekte olup, anıtsal mimari öğeleri ve sembolik düzenlemeleriyle ritüel merkezler olarak işlev görmüşlerdir. Özellikle “T” biçimli dikilitaşlar, hayvan ve insan figürleriyle süslenmiş dairesel yapılar, bu iki alan arasında açık paralellikler göstermektedir. (Karul, 2023)

Karahantepe, Göbeklitepe’ye kıyasla farklı yönleriyle de öne çıkar. Özellikle insan figürlerinin sayıca daha fazla oluşu, yontu ve kabartmalarda belirgin antropomorfik temaların işlenmesi, buradaki sembolik evrenin farklılaşan yönlerine işaret etmektedir. Bu durum, ritüel pratiklerin yerel topluluklar arasında hem ortak hem de kendine özgü varyasyonlarla sürdürüldüğünü göstermektedir. (Karul, 2025)

Göbeklitepe’de betimlemeler ağırlıklı olarak hayvan figürleri üzerine yoğunlaşırken, Karahantepe’de bu durum belirgin şekilde değişmiştir. Kazılarda açığa çıkarılan çok sayıda insan betimi, çift başlı insan figürleri ve figüratif heykeller Karahantepe’nin ikonografik olarak daha antropomorfik bir anlatı dili kullandığını göstermektedir. (Karul, 2025) Bu yönüyle Karahantepe, Göbeklitepe’den farklı olarak insan figürünü merkezine alan bir ritüel estetik geliştirmiştir.

Her iki merkezde de ana kayaya oyulmuş yuvarlak havuzlar, çanaklar ve suya yönelik yapılar bulunmakla birlikte, bunların işlevsel yorumları halen tartışmalıdır. Göbeklitepe’de bulunan sarnıçlar gibi, Karahantepe’nin kuzeybatı alanındaki havuzların da libasyon (kutsal sıvı dökme) gibi ritüel amaçlarla kullanıldığı düşünülmektedir. (Çelik, Tosyagülü Çelik, & vd., 2019, s. 11) Bu yapılar, sadece teknik değil, sembolik bir işlevin de parçası olabilir.

Toplumsal hafızanın bu erken dönem toplumlarında nasıl korunduğuna dair en dikkat çekici örneklerden biri, sunak yapıları ve onların konumlandırılış biçimidir. “Karahantepe’deki sunaklar, çoğu zaman insan ya da hayvan figürlü heykellerle

birlikte kullanılmış ve yapı içi organizasyon bu figürlerin bakış yönlerine göre şekillendirilmiştir. Bu tür yerleştirme biçimleri, kamusal yapıların sadece fiziksel değil, aynı zamanda simgesel bir hafıza alanı olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır.” (Ekinbaş Can, 2025, s. 32)

Bu bağlamda, Karahantepe’deki toplumsal etkinliklerin ana merkezini oluşturan L biçimli sunak masaları, yönelimleri ve üzerlerindeki figüratif öğeler ile, Neolitik Dönem’de anlam yaratımının maddesel ortamlar üzerinden nasıl kurulduğunu göstermektedir. Sayburç yerleşiminde benzer şekilde fallusu vurgulanan bir erkek kabartmasının yapının merkezine bakacak şekilde yönlendirilmesi, ritüel bakış ilişkisinin bu kültürde sistemli biçimde kurulduğuna işaret etmektedir. (Ekinbaş Can, 2025, s. 35)

Sonuç olarak, Göbeklitepe ve Karahantepe’nin ritüel mimarisi ve ikonografisi, tek bir inanç sistemi veya homojen bir topluluk yapısı olmadığını, aksine yerel farklılaşmaların ve ritüel temsilde çeşitliliğin bu erken yerleşik topluluklarda önemli bir yer tuttuğunu ortaya koymaktadır. Karahantepe, insan figürü merkezli ikonografisi, ritüel mekânların düzenlenişi ve toplumsal hafızayı taşıyan yapılarıyla Neolitik kültür tarihine dair özgün bir katkı sunmaktadır.

5. Neolitik Öncesi İnanç Sistemlerinin Arkeolojik İzdüşümleri

Arkeolojik bulgular, Neolitik Çağ’dan çok önce, insan topluluklarının belirli bir inanç sistemine sahip olduklarını düşündürmektedir. Ancak bu sistemin işleyiş biçimi, sembolik temsilleri ve ritüel yapısı henüz net biçimde ortaya konulamamıştır. Paleolitik Çağ’a tarihlenen mağara resimleri—özellikle Fransa’daki Niaux, Trois Frères, Cabrerets ve Lascaux mağaralarında rastlanan betimler—av sahneleri, doğa ile kurulan ilişkiler ve kutlamaları içeren kompozisyonlarıyla, insan-doğa etkileşimi bağlamında erken dönem inanç pratiklerine dair ipuçları vermektedir. Aynı şekilde arkeolojik kazılarda elde edilen materyaller, insan ve doğa unsurlarının sembolik düzeyde işlendiğini ortaya koymaktadır. Ancak bu buluntular, Paleolitik Dönem inanç sisteminin yapısal bütünlüğü hakkında kesin çıkarımlarda bulunmak için yeterli değildir. Neolitik Dönem’e, özellikle yerleşik yaşama geçiş süreciyle birlikte, sembolik ve ritüel unsurların çeşitlendiği, karmaşıklaştığı ve belirginleştiği

görülmektedir. Bu durum, daha önceki dönemlerde şekillenmeye başlayan inanç temellerinin, Neolitik’le birlikte bir sistematik kazanarak sürdürüldüğünü göstermektedir. (Çiftçi, 2023, s. 521)

Göbeklitepe ve Karahantepe bu dönüşümün en çarpıcı örnekleri olarak karşımıza çıkar. M.Ö. 10. binyıla tarihlenen bu kült alanı, yalnızca mimari planlamasıyla değil, aynı zamanda barındırdığı sembolik ikonografiyle de Paleolitik’ten Neolitik’e geçişteki düşünsel sıçramayı gözler önüne sermektedir. Taş üzerine işlenen hayvan figürleri, soyut semboller ve insan betimlemeleri, gelişkin bir doğayla bütün bir anlayış ile sembolik anlatımın birleşimini temsil eder. Bu ikonografik zenginlik, dönemin insanların yalnızca doğa ile ilişkili değil, aynı zamanda soyut ve mitolojik kavramlar etrafında şekillenen bir inanç dünyasına sahip olduklarını düşündürmektedir.

Bu bağlamda, Göbeklitepe ve Karahantepe’deki yapılar, yalnızca ritüel merkezleri değil, aynı zamanda kolektif hafızanın ve mitolojik anlatımın taşıyıcıları olarak değerlendirilebilir. Eğer bu alanlarda bir mitolojik anlatımdan söz edilebilecekse, bu aynı zamanda yaratıcı figürlerin “edebileştirilmesi” yani anlatı formuna dönüştürülmesi sürecini de kapsar. Bu süreç, insanın kendini evren içinde konumlandırmaya başladığı, kutsal ile dünyevi olan arasında bir ilişki kurduğu, dolayısıyla kültürel belleğin temellerinin atıldığı bir zihinsel dönüşümün göstergesidir.

6. Göbeklitepe ve Karahantepe’nin Temel Bulguları ve Yorumları

Göbeklitepe ve Karahantepe’nin keşfi ve ardından gerçekleştirilen arkeolojik kazılar, Neolitik öncesi insan topluluklarının sanıldığından çok daha gelişkin bir inanç sistemi ve toplumsal organizasyon yapısına sahip olduğunu göstermiştir. Bu bulgular doğrultusunda şu temel sonuçlara ulaşılabilir:

- Avcı-toplayıcı toplulukların, önceki yaklaşımlarda iddia edildiği gibi yalnızca günlük yaşamsal kaygılarla hareket eden, ilkel ve inançsız gruplar olmadıkları; aksine derinlikli bir inanç sistemine ve bu inancı besleyen kültürel bir belleğe sahip oldukları anlaşılmaktadır.

• Yerleşik yaşam biçimine geçişin, dinsel inançların bir sonucu olarak geliştiği yönündeki tez desteklenmektedir. Yani dini ritüeller ve sembolik yapılar, sadece inancın dışavurumu değil; aynı zamanda toplumsal işbirliği, kolektif üretim ve sosyal örgütlenmenin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda dinî inanış, toplumsal yapının bir sonucu değil; kurucu bir unsurdur.

Göbeklitepe'nin Bereketli Hilal'in son avcı-toplayıcıları tarafından inşa edilmiş olması, Neolitik devrimin kültürel boyutunu gözler önüne sermektedir. 2019 yılında başlayan Karahantepe kazıları ve bölgedeki yüzey araştırmaları, Göbeklitepe'nin tekil ve izole bir merkez olmadığını; bölgenin tamamına yayılan çok sayıda benzer yapı ve yerleşimin varlığını ortaya koymuştur. Bu bağlamda, Karahantepe başta olmak üzere Ayanlar Höyük, Sefer Tepe, Harbetsuvan Tepesi, Sayburç ve diğer birçok yerleşim, ortak sembolik unsurlar taşımakla birlikte, farklı mimari düzenlemelere, ikonografik tercihlere ve yapısal özelliklere sahiptir.

Söz konusu yerleşimlerin ortak yönleri arasında:

• Hayvan figürlerinin benzer biçimlerde ve benzer pozisyonlarla betimlenmesi,

• Sembollerde hareket vurgusunun belirgin biçimde işlenmesi,

• Simgesel temsillerin çoğunlukla erkek figürleri üzerinden aktarılması,

gibi unsurlar öne çıkmaktadır. Ancak her yerleşimin kendi içinde belirli farklılıkları barındırması, bölgenin kültürel çeşitliliğine ve inanç sistemlerinin tek tip değil, yerel çeşitliliğe sahip olduğuna da işaret etmektedir.

Sonuç olarak Göbeklitepe ve Karahantepe, yalnızca mimari ve sanat tarihi açısından değil; Sosyal Antropoloji, Dinler Tarihi ve kültürel değişim açısından da büyük bir dönüşümün başlangıç noktası olarak değerlendirilmelidir.

SONUÇ

Dinler Tarihi, kutsalın doğasını, insanın aşkınla kurduğu ilişkiyi ve bu ilişkinin maddi kültüre nasıl yansıdığını inceleyen bir disiplindir. Şanlıurfa'nın kutsal kitaplarda anlatılan peygamberlerin bir geçiş bölgesi olması ya da ev sahipliği yapmış olmasına dair rivayetler ile tarım ve ticaret gibi insan hayatındaki temel faaliyetlerin burada çokça yaşanmış olması şehrin Dinler Tarihi açısından ün kazanmasında etkilidir. Urfa'nın günümüzde de doğuya açılan kapı oluşu, verimli topraklarının oluşu ve kutsal kitaplarda dinlerin kutsal öğretilerini insanlara aktaran peygamberlerin hayatlarının burayla ilişkilendirilmesi hatta Yahudiler için Tanrı tarafından kendilerine vadedildiğine inanılan toprakların burada yer alışı gibi spesifik inanışların tarihte bölgenin sıklıkla siyaseten el değiştirmesine neden olmuş, sıklıkla farklı siyasetlerin ve inanışların bölgeye hâkim olmasına sebep olmuştur. Burayı özel kılan farklı sebepler dini zenginliğe de sebebiyet vermiştir.

Taş Tepeler projesi kapsamında ortaya çıkarılan Göbeklitepe, Karahantepe ve diğer Neolitik kazı alanları, Şanlıurfa'nın dini tarihini Neolitik Dönem'e kadar taşımıştır. Bu önemli keşifler yalnızca erken toplumların yalnızca yaşam alanlarını değil, aynı zamanda ilk kutsallık deneyimlerinin mekânsal hale geldiği ve sembolleştiği yerler olarak değerlendirilmelidir.

Göbeklitepe, uzun yıllar boyunca tarih ders kitaplarında öğretilen, avcı-toplayıcı toplulukların tarımsal faaliyetleri keşfederek yerleşik yaşama geçtikleri yönündeki geleneksel paradigmaları sarsmakta ve bu sürecin farklı bir dinamikle şekillendiğini ortaya koymaktadır. Ulaşılan kalıntılar, tarımın yerleşik hayata geçişin bir sebebi değil, bir sonucu olabileceğine işaret etmektedir. Geleneksel görüşte, çiftçilik ve hayvancılığın yaşam biçiminde devrim yarattığı düşünülürken, Göbeklitepe örneğinde avcı-toplayıcı toplulukların dini pratikler etrafında bir araya gelerek yerleşikliğe yöneldikleri anlaşılmaktadır.

Bu çerçevede, kalabalık grupların ibadet alanlarına erişim isteği ve çevredeki kaynakların sınırlılığı, toplulukları tarımsal üretime yönelten temel etkenler arasında değerlendirilmiştir. Göbeklitepe yalnızca bir ibadet merkezi değil, aynı zamanda Neolitik Dönem'de insan zihninin sembolik düşünce kapasitesini, sanatsal

becerilerini ve örgütlenme yetisini yansıtan bir kültürel anıttır. Alanda yer alan hayvan ve insan figürleri, taş işçiliğinde ulaşılan ustalık düzeyini gözler önüne sermekte, hatta modern heykeltıraşlar için dahi ilham kaynağı oluşturmaktadır.

Özellikle dikkat çeken bir diğer unsur, Göbeklitepe'nin yaklaşık 4.000 yıl boyunca aktif olarak kullanıldıktan sonra, topluluklar tarafından bilinçli olarak toprakla örtülerek kapatılmasıdır. Bu uygulama, söz konusu kült yapının yalnızca ibadet amaçlı bir mekân değil, aynı zamanda dini ve kültürel mirasın korunmasına yönelik kolektif bir bilinç taşıdığını ortaya koymaktadır.

Göbeklitepe ve Karahantepe insanların hangi inanca sahip olduklarını ve nasıl bir Tanrıya inandıkları şu ana kadar elde edilen bilgilere bakarak söylemek zordur. Ancak inançlarının var olduğu kesindir. Ortaya çıkartılan yapılardaki görsellerde bu durum oldukça açıktır. Anadolu ve Mezopotamya'da tapınaklar - klasik anlamda "tapınak" olmasalar da- derin bir dünya görüşü ve inanç sistemiyle yapılmıştır. Göbeklitepe'nin yüksek bir konumda ve ihtişamlı bir şekilde inşa edilmesi rastlantı değildir.

Neolitik Dönem'e kadar insan, doğanın üstünde bir varlık olarak değil, doğanın ve evrenin parçası olarak, bu sistemle uyumlu kalmak zorunda hissediyordu. Onlara göre kutsal olan, doğayla iç içedir. İnsan, kutsalı "yönetemez"; onunla uyum içinde olmalı düşüncesindeydi. Neolitikleşmeyle birlikte kendinin farkına varmaya, kendini doğadan ayırtırmaya ve ihtiyacından fazlasını üretmeye başladı.

Göbeklitepe ve Karahantepe'deki figüratif kabartmalar arasında yılan, kuş, akrep gibi hayvanlar dikkat çeker. Bu figürler, totemik düşüncenin açık işaretleridir. Totemizm, belirli hayvanların klan ya da kabilelerle kutsal bir bağ içinde olduğu, onları temsil ettiği inancıdır.

- Hayvan motifleri, birer av ya da doğa varlığı olmaktan ziyade manevi rehberler ya da atavi ruhlar olarak yorumlanabilir.

- Dinler Tarihçisi Mircea Eliade'nin deyimiyle bu figürler, "kutsallığın kozmosla iç içe geçtiği" bir düşünce sisteminin ürünüdür. Bu yapılar, insanın kutsalla temas kurmak için yeryüzünde seçtiği merkezî noktalardır. Tapınaktan önce "sahne" gelir ve bu sahnede insan, kozmosla olan ilişkisinin ritüel provalarını yapar. Bu

durum, günümüzde hâlâ sürdürülen halk inançlarındaki “dilek taşları”, “yatırlar”, “taş öpme” gibi uygulamalarla arkaik bir süreklilik içindedir.

Hayvan kabartmaları (yılan, kuş, akrep) ilk bakışta doğaya duyulan saygı gibi görülebilir. Ancak Dinler Tarihi açısından bu figürler, dönüşüm aracı ya da “ruh taşıyıcısı” olabilir. Yılan, ölüm ve yeniden doğuşun sembolüdür; kuş ise ruhun göğe yükselişinin arketipidir. Bu hayvanların kutsal mekânın içine işlenmiş olması, onların yalnızca doğadaki canlılar değil, kutsalla iletişim kuran ara varlıklar olarak algılandığını gösterir. Bu, şamanik sistemlerdeki “hayvan ruhu rehberi” inancına oldukça benzer. Hayvanlar burada av değil, “mesajcı”dır. Onlar Tanrının dili, evrenin parolasıdır.

- Merkezî dikilitaşlar, kutsal varlığın ya da Tanrının sembolik temsili olabilir.
- Yapı planı, katılımcıları belirli ritüel hareketlere (çevresel dönüş, bakış yönelimi) zorlayan bir form sunar.
- Göbeklitepe ve Karahantepe'deki insan başı figürleri (kabartma ya da taş üzerine oyulmuş), ataların ruhlarıyla iletişim, onların anısına yapılan ritüeller ya da kurban törenleri ile ilişkili olabilir.
- T biçimli taşların düzenlenişi ve yapılar arasındaki simetri, bazı araştırmacılar tarafından astronomik hizalanmalar veya gökyüzü kültü ile ilişkilendirilmiştir.
- Karahantepe'deki özel alanlar, barınma amacı gütmeyen, sirküler, kayaya oyulmuş, T biçimli dikilitaşlarla çevrelenmiş tören alanlarıdır. Bu mimari düzen, Dinler Tarihi'nde "ilk ritüel alan" tanımına karşılık gelir.
- Göbeklitepe ve Karahantepe'deki bazı yapılar, Güneş'in doğuş ve batışına göre düzenlenmiş olabilir. Bu durum, Dinler Tarihi'nde göksel Tanrıların ilk izlerinin arandığı dönemlerle örtüşür.
- Göbeklitepe ve Karahantepe'de bir “Tanrı” kavramından söz etmek için hâlâ erken olabilir. Ancak kutsalın varlığı, düzenin mistik bir kaynağa bağlanması

çok açıktır. Burada görülen şey, henüz sistematik dinlerin değil; ama “dinin ontolojisi”nin doğduğu andır.

Göbeklitepe ve Karahantepe, Dinler Tarihi'nin başlangıç safhalarına dair somut veriler sunan eşsiz bir arkeolojik alandır. Fallus simgesiyle eril Tanrının doğuşuna, hayvan kabartmalarıyla totemik ruh inancına, mimarisıyla kutsal mekân bilincine dair bilgiler verir. Tanrıça figürlerinin yok denecek kadar az olması, fallus ve erkek betimlemelerinin yoğunluğu, ataerkil temsili yücelten ritüellerin varlığına dair ipuçları sunmaktadır.

Dikilitaşlar üzerinde betimlenen çeşitli hayvan figürleri (yılan, tilki, akbaba, yaban domuzu, yaban eşeği, leopar vb.) genellikle tek değil bir kompozisyon halinde yer almakta; bu durum, anlatıların hikâyeler yoluyla oluşturulmuş olabileceğini düşündürmektedir. Bu kompozisyonlardaki karmaşıklık, figürlerin rastlantısal değil, belli bir mitolojik inanışı –muhtemelen yaratılış mitleri, doğaüstü mücadeleler ya da kahramanlık hikâyeleri– betimlemiş olabileceği yönünde yorumlanabilir.

Gelecek araştırmalar, özellikle yerleşimlerin çevresel bağlamları, taş işçiliği teknikleri, simgesel analizler ve organik kalıntılar üzerinden yürütülecek disiplinler arası çalışmalarla bu merkezlerin ritüel ve toplumsal yapıları hakkında daha net sonuçlara ulaşmamızı sağlayacaktır.

Bilim; her zaman önümüzü aydınlatsa da onu yorumlayan insanların kendi sınırlılıklarının, bilimin sınırlılığı gibi anlaşılması bilimin ilerlemesine bir engel teşkil eder. Bu zamana kadar Neolitik Dönem insanların ilkel kabul edilmesi, Hz. Âdem'in Göbeklitepe'den binlerce yıl sonra dünyaya geldiğinin kabulü gibi savlar bu durumu en net açıklayan örneklerdendir.

Başlangıçta tezimizin temelini oluştururken Göbeklitepe ve Karahantepe'nin Dinler Tarihi'ne konu olabilecek bilgilerine ulaşmayı amaçlamıştık. Fakat araştırmamızın devamında o dönemde yaşamış insanlara bakış açımızı genişletmemizde fayda olacağını gördük. Neolitik Dönem insanların bu zamana kadar bazı bilim adamlarınca betimlenenden ve tahmin edebileceğimizden daha bilgili ve donanımlı olduklarını kabul etmemiz o dönemi daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

İnsanoğlunu diğer varlıklardan ayıran özellikleri düşünmesi, sorgulaması, kendi yaşam standartlarını geliştirmesi ve edindiği bilgi birikimini sonraki nesillere aktarabilmesidir diyebiliriz. Neolitik Dönem insanına, milyonlarca yıllık insanlık bilgi birikiminin sonucu olarak bakıldığında onların ürettikleri ve inşa ettikleri eserleri nasıl yapabildiklerini çok daha iyi anlamış oluruz.

Göbeklitepe ve Karahantepe insanları günümüzden binlerce yıl önce yaşamış olsalar da İnsanlık tarihini bir bütün olarak ele aldığımızda günümüze çok da uzak olmadıklarını görmekteyiz. Çünkü Dünya'mız beş milyar yıldır var olmuş bir gezegendir. Arkeolojik veriler de insanlığın milyonlarca yıldır var olduğunu göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında Göbeklitepe ve Karahantepe insanı için günümüzden sadece on iki bin yıl gibi kısa bir süre önce yaşamış insanlardır dememiz daha doğru olacaktır.

KAYNAKÇA

- Altunay, E. (2017). *Paganizm-1*. İstanbul: Destek Yay.
- Aslan, A. (2015). *Urfa-Harran*. Ankara: Berikan Yay.
- Aygün, F. (2016). Dinin ve "Yüce Varlık" İnancının Kökenine. *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 14(1), s. 203-2015.
- Ayhan, B. (2020). *Dünyanın İlk Tapınağı Göbeklitepe*. Ankara: Dorlion Yay.
- Bakkal, A. (2008). *Harran Okulu*. Şanlıurfa: Şanlıurfa Valiliği Yay.
- Bingöl, E. (2022, 01. 24.). Güneydoğu Anadolu'da Neolitik Dönem Dikilitaş Geleneği: Bağlamsal Yaklaşımla Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme. *Anadolu Araştırmaları*, s. 27-59. doi:<https://doi.org/10.26650/anar.2021.990953>
- Cauvin, J. (2024). *Tanrıların Doğuşu ve Tanrı Kökenleri*. İstanbul: Monografi Yay.
- Childe, G. (2006). *Kendini Yaratan İnsan*. (F. Ofluoğlu, Çev.) İstanbul: Varlık Yay.
- Clare, L. (2019). Göbeklitepe'de 25 Yıllık Araştırma:Geçmiş ve Son Sonuçların Özeti. Z. K. Uslu (Dü.) içinde, *Göbeklitepe İnsanlık Tarihi Yeniden Yazılıyor*. İstanbul: Yıldız Sarayı Vakfı Yay.
- Clare, L., & Jonas, B. (2018). <https://taştepeler.org/yerleşmeler/göbeklitepe> adresinden alındı
- Collins, A. (2017). *Göbeklitepe ve Tanrıların Doğuşu*. (L. Tonguç Basmacı, Çev.) İstanbul: Alfa Yay.
- Çalğan, G. (2015). Güneydoğu Anadolu bölgesinde bulunan Seramiksiz Neolitik Dönem'e ait bir buluntu merkezi Karahan Tepe. *Yüksek Lisans Tezi*. İzmir, Dokuz Eylül Ün.
- Çelik, , M., & Yaşar, Ş. (2007). Dini Menkıbelerle Kutsanan ve Tahkim Edilen Şehir,Kuruluşundan İslam Fethine Kadar Edessa'nın Siyasi Tarihi. M. Çelik içinde, *Edessa'dan Urfa'ya I* (s. 1-235). Ankara: Atılım Ün.
- Çelik, B. (2016). Yeni Buluntular Işığında Seramiksiz Neolitik Dönem Erkek Figürleri. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(17), s. 3-18.
- Çelik, B. (2019). Neolitik Dönem Kült Merkezi: Harbetsuvan Tepesi. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*(43), s. 24-38.
- Çelik, B., Tosyagülü Çelik, H., & vd. (2019). Şanlıurfa İli Neolitik Dönem Yüzey Araştırması. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*(43), s. 8-23.
- Çiftçi, Y. (2023). Neolitik Çağ'da Yapı Kültü. *Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5(2), s. 517-544. doi:<https://doi.org/10.33469/oannes.1315473>
- Çilingiroğlu, Ç. (2023). Güneydoğu Anadolu Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de Sosyal Farklılaşma: Alternatif Bir Yorum. *Arkeolojide Kimlikler*, s. 81-97.

- Çıvgın, İ. (2016). Batı İran'da Tarım ve Hayvancılığın Başlangıcı: İklim, Doğal Kaynaklar ve Kültürel Temas (MÖ. 10000-7000). *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 6(3), s. 767-792.
- Çora, A. (2023). *Göbeklitepe*. Ankara: Sonçağ Yay.
- Demircan, A. (2011). Peygamberler Şehri Urfa. Y. Z. Keskin (Dü.) içinde, *Şanlıurfa'da Dini Hayat* (s. 81-96). Ankara: Tdv.
- Di Nocera, G. (2025, 08. 25.). *Taş Tepeler*. <https://tastepeler.org/yerlesmeler/sogut-tarlasi-biris-mezarligi-adresinden-alindi>
- Diamond, J. (2010). *Tüfek, Mikrop ve Çelik; İnsan Toplumlarının Güncel Durumunun Kısa bir Tarihi*. (Ü. Güngör, Çev.) Ankara: Tübitak Yay.
- Dietrich, O. (2019). Göbeklitepe; Tahıllar, Şölenler ve Anıtlar. *Aktüel Arkeoloji*(69), s. 66-9.
- Dietrich, O., & vd. (2012). Göbeklitepe - Dünya'nın İlk Kutsalı. *Aktüel Arkeoloji*(27), s. 62-77.
- Dietrich, O., & vd. (2012). Neolitik Toplulukların Ortaya Çıkışında Kült ve Şölenlerin Rolü. *Antiquity*(86), s. 674-695.
- Durkheim, E. (2019). *Dini Hayatın İlk Biçimleri*. (Y. Aktay, & K. Çapık, Çev.) İstanbul: Eskiye Yay.
- Ekinbaş Can, Ö. (2025). Gre Fılla Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Kamusal Yapılarında Taş Sunaklar: Sembolizmin Gelişimi. *OLBA*(33), s. 29-49.
- Ekinci, A. (2011). Sabiilik, Urfa'da Yahudilik ve Hristiyanlık, Edessa ve Harran'da Tanrı ve Tanrıçalar. Y. Z. Keskin (Dü.) içinde, *Şanlıurfa'da Dini Hayat* (s. 43-80). Ankara: Tdv.
- Ekinci, A., & Paydaş, K. (2008). *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*. Şanlıurfa: Şanlıurfa Valiliği Yay.
- Eliade, M. (2017). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1*. İstanbul: Alfa Yay.
- Erdalkıran, M., & Helwing, B. (2025, 08. 25.). *Taş Tepeler*. <https://tastepeler.org/yerlesmeler/gurcutepe-adresinden-alindi>
- Güldoğan, E. (2025, 08. 25.). *Taş Tepeler*. <https://tastepeler.org/yerlesmeler/sefertepe-adresinden-alindi>
- Gündoğan, N. (2021). Erken Holosen İklim Değişiklerinin Güneydoğu Anadolu'da Yerleşim ve Beslenme Stratejilerine Etkisi. *Türkiye Jeoloji Bülteni*, 2(64), s. 203-218.
- Gündüz, Ş. (1999). *Sabiiler Son Gnostikler*. İstanbul: Vadi Yay.
- Gündüz, Ş. (2007). İslam Öncesi Arap Dini. M. Görmez (Dü.) içinde, *Yaşayan Dünya Dinleri* (s. 472-490). Ankara: DİB Yay.
- Gündüz, Ş. (2007). Sabiilik. M. Görmez (Dü.) içinde, *Yaşayan Dünya Dinleri* (s. 472-490). Ankara: DİB Yay.

- Gündüz, Ş. (2023). *Anadolu'da Paganizm Antik Dönem'de Harran Ve Urfa*. İstanbul: Milelnihal.
- Gündüz, Ş., Yaşar, Ş., & vd. (2007). Şehrin Dini Yapısı. M. Çelik içinde, *Edessa'dan Urfa'ya 1* (s. 333-485). Ankara: Atılım Üniv.Yay.
- Günel, A. (1970). *Türk Süryaniler Tarihi*. Diyarbakır: Şahıs Yay.
- Gür, N., & Erduran Nemutlu, F. (2021). Kültür Turizmi Açısından Önemli Karahantepe Ören Yeri'nin Peyzaj Değerlerinin İrdelenmesi. *Planarch*, 9(1), s. 178-186. doi:<https://doi.org/10.54864/planarch.1503431>
- Hauptmann, H., & Özdoğan, M. (2003). *Köyden Kent'e Yakınoğu'da İlk Yerleşimler*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Okulu.
- Hodder, I. (2018). *Uygarlığın Doğuşunda Din Çatalhöyük Örneği*. (D. Şendil, Çev.) İstanbul: Alfa Yay.
- Hodder, I. (2019). *Çatalhöyük Leoparın Öyküsü*. (D. Şendil, Çev.) İstanbul: Yky.
- Horejs, B. (2023). Neolithic Landscapes in Upper Mesopotamia: A Broader Context for Göbeklitepe. *Prehistoric Archeology Quarterly*, 39(2), s. 88-102.
<https://arkeofili.com/43-000-yillik-dunyanin-en-eski-enstrumani-neandertal-flutunu-dinleyin/> . (2025, 08. 30.). <https://arkeofili.com/43-000-yillik-dunyanin-en-eski-enstrumani-neandertal-flutunu-dinleyin/> adresinden alındı
- [https://www.kulturportali.gov.tr/portal/gobeklitepe:\(2025,08.30\).https://www.kulturportali.gov.tr/portal/gobeklitepe](https://www.kulturportali.gov.tr/portal/gobeklitepe:(2025,08.30).https://www.kulturportali.gov.tr/portal/gobeklitepe) adresinden alındı
- <https://www.milliyet.com.tr/teknoloji/3-6-milyon-yillik-dunyanin-en-eksiksiz-iskeleti-kesfedildi-2568438> . (2025, 08. 30.). <https://www.milliyet.com.tr/teknoloji/3-6-milyon-yillik-dunyanin-en-eksiksiz-iskeleti-kesfedildi-2568438> adresinden alındı
- Jacobsen, T. (2017). *Karanlığın Hazinesi/Mezopotomya Dininin Tarihi*. (S. Erduman, Çev.) İstanbul: Paris Yay.
- Jung, C. (2016). *İnsan ve Sembolleri*. (H. İlgün, Çev.) İstanbul: Kabalcı Yay.
- Karakaş, M. (2009). *Urfa'nın Kültür ve İnançlar Serüveni*. Şanlıurfa: Şanlıurfa Valiliği Yay.
- Karul, N. (2021). Neolitik Dönem'de İnanç Sistemlerinin Arkeolojik Yansımaları :Taş Tepeler Örneği. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, s. 23-35.
- Karul, N. (2023, 08. 16.). <https://www.youtube.com/watch?v=ueAUcFBCdjo&t=4448s> adresinden alındı
- Karul, N. (2023). Taş Tepeler “Büyük Dönüşümün Coğrafyası”. <https://www.youtube.com/watch?v=ueAUcFBCdjo&t=4448s> adresinden alındı
- Karul, N. (2024, 11 11). Karahantepe'de Ritüellere Dair Yeni Bulgular Ortaya Çıkarıldı. <https://arkeofili.com/karahantepede-rituellere-dair-yeni-bulgular-ortaya-cikarildi/> adresinden alındı

- Karul, N. (2024, 09. 02.). *Karahantepe'de Yeni Keşif*. (<https://www.magmadergisi.com/anadolu-arkeolojisi/karahantepe-de-yeni-kesif> adresinden alındı)
- Karul, N. (2025, 08 28). *Taş Tepeler*. <https://tastepeler.org/arastirmalar/sanliurfa-neolitik-cag-arastirmalari> adresinden alındı
- Karul, N. (2025). *Taş Tepeler Sempozyumu*. Şanlıurfa.
- Kılıç, Y., & Eser, E. (2019). Göbeklitepe Ne Anlatır:Doğum, Ölüm ve Yaşam Döngü. *3.Bilim Işığında Uluslararası Yaratılış Kongresi*, (s. 746-766). Iğdır.
- Köksal Schmidt, Ç. (2009). Klaus Schmidt; Göbekli Tepe, bir büyük hayatta olmayanın hikayesi. *Şurkav*, 2(5).
- Kramer, S. N. (1991). *Tarih Sümer'de Başlar*. (M. Belge, Çev.) İstanbul: Cem Yay.
- Kuper, A. (2024). *Antopoloji ve Antropologlar*. (E. Boz, Çev.) İstanbul: Siyah Yay.
- Leick, G. (2020). *Kentin Mucidi Mezopotomya: Mitoloji, Akeoloji ve Tarih*. (E. Duru, Çev.) Ankara: Say Yay.
- Luckert, K. (2016). *Göbeklitepe*. (L. Tonguç Basmacı, Çev.) İstanbul: Alfa Yay.
- Magli, G. (2019). Göbeklitepe'deki Olası Astronomik Refereanslar. Z. K. Uslu (Dü.) içinde, *Göbeklitepe'de 25 Yıllık Araştırma:Geçmiş ve Son Sonuçların Özeti*. İstanbul: Yıldız Sarayı Vakfı Yay.
- Mellart, J. (2003). *Çatalhöyük: Anadolu'da Neolitik Bir Kent*. (G. B. Yazıcıoğlu, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Metin, İ. (2019). *Başlangıçların Önceki ve Eski Zamanların Öyküsü*. Ankara: La Kitap Yay.
- Mithen, S. (2000). *Aklın Tarih Öncesi*. (İ. Kutluk, Çev.) Ankara: Dost Yay.
- Miyake, Y., & Şahin, F. (2025, 08. 25.). *Taş Tepeler*. <https://tastepeler.org/yerlesmeler/cakmaktepe> adresinden alındı
- Newmann, H., & Ainsworth, J. (2023). Karahan Tepe: Kış Gündönümü, Bereket ve Tarımın Doğuşu (Bölüm 1). <https://grahamhancock.com/newmanainsworth1/> adresinden alındı
- Notroff, J., & vd. (2015). Dünya'nın En Eski Tapınım Alanı ve Besin Üretiminin Başlangıcı Göbeklitepe:Uygurluğun Doğuşunda Şölen İzleri. *Aktüel Arkeoloji*(46), s. 52-69.
- Öğüt, S. (2011). Tavaf. *Tdv İslam Ansiklopedisi* (Cilt 40, s. 178-180). içinde Ankara: Tdv.
- Özalp, H. (2016). İnsanlığın En Eski Tapınağı Göbeklitepe Teolojik Olarak Bize Ne Söyler? *Bilimname*, 2016(1), s. 59-74.
- Özcan, H., & Dilek, M. (2006). Meşhur İslam Bilgini Sabit b. Kurra. A. Bakkal (Dü.) içinde, *Bilim,Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu* (s. 377-380). Ankara: Tübitak Yay.

- Özcan, Ş. (2016,203). İnsana Verilen Değer Ekseninde Çeşitli Dinlerde İnsan: Dinler Tarihi Açısından Karşılaştırmalı Bir Araştırma. *Dini Araştırmalar*, s. 203-224.
- Özdemir, M. (2021). Neolitik Çağ'da Anadolu'da Ölüm Algısı ve Ölü Gömme Algısı. *Doktora Tezi*. Elazığ, Fırat Üniv.
- Özdoğan, E. (2025, 08. 25.). *Taş Tepeler*. <https://tastepeler.org/yerlesmeler/sayburc> adresinden alındı
- Özdoğan, M. (2007). Bazı Genellemeler – Öngörüler. M. Özdoğan, & N. Başgelen (Dü) içinde, *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar Yeni Bulgular* (s. 441-458). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay.
- Özdoğan, M. (2007). Yakındoğu Neolitiği ve Güneydoğu Anadolu Eleştirel Bir Değerlendirme. *Arkeoloji ve Sanat Yay*.
- Özdöl Kutlu, S. (2020). Karahantepe. *Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi*, 1.
- Özdöl Kutlu, S., & Türksoy, S. (2021). Kültür Turizminde Tarih Öncesi Arkeolojik Yerleşmeler ve Göbeklitepe Örneği. *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute*, s. 303-315. doi:<https://doi.org/10.30794/Pausbed.893680>
- Öztürk, H., & Erdoğan, E. (2021). Şanlıurfa Balıklıgöl Kent Platosu'nun Ekolojik Tasarım Kapsamında Değerlendirilmesi. *Mimarlık Bilimleri ve Uygulamaları Dergisi*, s. 556-577. doi:<https://doi.org/10.30785/mbud.956282>
- Parasayan, O. (2023). Erken Neolitik Dönem'de Tarımın Başlangıç Noktalarından Biri Olarak Bereketli Hilal ve Göbeklitepe. *Journal of Anatolian Prehistoric Studies*, 5(1), s. 45-61.
- Peters, J., & Schmidt, K. (2004). Animals In The Symbolic World of Pre-Pottery Neolithic Göbeklitepe,Southeastern Turkey. *Anthropozoologica*, 2(39), s. 179-218.
- Pritchard, E. (1998). *İlkelerde Din*. (H. Portakal, Çev.) İstanbul: Ötüken Yay.
- Ryan, W., & Pitman, W. (2003). *Nuh Tufanı-Tarihi Değiştiren Olaya İlişkin Yeni Bilimsel Makaleler*. İstanbul: Arkadaş Yayınevi.
- Sabuncu, Ö. A. (2021). Şanlıurfa ile İlişkilendirilen Peygamberler. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*. 08 13, 2025 tarihinde <http://dergipark.gov.tr/tiad> adresinden alındı
- Schmidt, K. (2007). *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal alanı GöbeklitepeEn Eski Tapınağı Yapanlar*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay.
- Schmidt, K. (2012). Göbeklitepe: Güneydoğu Anadolu'da Neolitik Bir Alan. *Oxford Academic*, s. 900-921.
- Segal, J. B. (2002). *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*. (A. Arslan, Çev.) İstanbul: Alfa Yay.
- Sepici, L. (2015). *Anadolu'da Keşfedilen Dünya'nın İlk Mabedi Göbeklitepe* . İstanbul: Sınırötesi Yay.

- Sezer, D. (2023). Göbekli Tepe Üzerine Bir Değerlendirme: “Kutsal Alan”, “Hiyeroglif”, “Şölen”, “İşbirliği” ve Diğerleri. *OANNES - Uluslararası Antik Tarih Dergisi*, 5(2), s. 413-450. doi:<https://doi.org/10.33469/oannes.1250759>
- Shimogama, K. (2025, 08. 25.). *Taş Tepeler*. <https://tastepeler.org/yerlesmeler/harbetsuvan> adresinden alındı
- Şeşen, R. (1993). *Harran Tarihi*. Ankara: Tdv.
- Şimşek, C., & vd. (2002). Labraunda Açık Hava Kült Alanı. *TÜBA-AR*(5), s. 143-163.
- Tekin, A. (2021). Avcı-Toplayıcı Topluluklarda Göçebelik ve Etkileşim Ağları. *Gorgon Dergisi*(14), s. 28.
- Temren , H. (2017). İnançtan Dine Geçişte Yapısal Dönüşüm:Avcı-ToplayıcıTopluluklardan Toplum Düzenine Geçişin Ritüel Bağlamı. *Gorgon Dergisi*(31), s. 302-304.
- Terazi, B. (2020). Liquid Use and Symbolic Practices in Neolithic Structures. *Journal of Neolithic Studies*, 4(42), s. 245-260.
- Toprak, B. (2016). Dinler Tarihi Perspektifinden Klaus Schmidt ve Göbeklitepe. *V. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi* (s. 9-250). Isparta: Süleyman Demirel Ün. doi:<https://doi.org/10.12658/tlck.5.3.b014>
- Toprak, B. (2022). *Din Arkeolojisi ve Göbeklitepe*. İstanbul: Milelnihal Yay.
- Turan, R. (2018). Sabit b. Kurra'nın Hayatı ve Eserleri. *Fırat Üniversitesi*. Elazığ: Yüksek Lisans Tezi.
- Uludağ , C., & Çelik, B. (2022). Yeni Bir Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Kazısı: harbetsuvan Merkezi. *18. Türk Tarih Kongresi*, 1, s. 107-123.
- Unat, Y. (2023). Arkeoloji ve Astronomi;Arkeoastronomi. *Kastamonu Ün. İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, s. 1-34. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/Kuitbfd> adresinden alındı
- Watkins, T. (2014). İnanca Yolculuk. *Aktüel Arkeoloji*(41), s. 34-49.
- Watkins, T. (2015). Göbeklitepe'yi Kim İnşa Etti? *Aktüel Arkeoloji*(46), s. 70-79.
- Williams, L. D. (2015). *Mağaradaki Zihin*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Yenen, Ş. (2022). *You Tube*. Prof. Necmi Karul ile Karahan Tepe Özelinde Göbekli Tepe Kültürü: <https://www.youtube.com/watch?v=DHcgTzQPa5I> adresinden alındı
- Yetmen, H., & Ateş, H. (2021). Göbekli Tepe İle Karahan Tepe'nin Jeomorfolojisi Ve Doğal Ortam Koşullarının Erken Neolitik Dönem Yaşamı Üzerindeki Etkileri. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergileri*, 9(123), s. 121-141. doi: <http://dx.doi.org/10.29228/ASOS.53884>
- Yıldırım, R. (2007). Urfa ve Yöresinin İlkçağ Tarihi. M. Çelik (Dü.) içinde, *Edessa'dan Urfa'ya 1* (s. 51-121). Ankara: Atılım Ün. Yay.
- Zeydan, C. (2012). *İslam Uygarlıkları Tarihi*. İstanbul: İletişim Yay.

EKLER

RESİMLER

Resim 1 Göbeklitepe Genel Görünüm	42
Resim 2 Karahantepe Genel Görünüm	85
Resim 3 Taş Tepeler Haritası	87
Resim 4 Anakayaya Oyulmuş Tilki ve Yılan Figürü	99
Resim 5 Karahantepe Su Mimarisi Örneği	106
Resim 6 Karahantepe Merdiven Mimarisi Perspektif A	107
Resim 7 Karahantepe Merdiven Mimarisi Perspektif B	107
Resim 8 Boynu Yılan Şeklinde Oyulmuş Baş Heykeli/Erginlik Ritüel Alanı/AD Yapısını AB Yapısına Bağlayan Kapı.....	108
Resim 9 Karahantepe Erekte Erkek Heykeli.....	111
Resim 10 Karahantepe’de Sperm Ve Yumurtayı Andıran Yüzey Şekli.....	121
Resim 11 Sperm ve Yumurta Tasviri 2.....	122
Resim 12 Fertilizasyon.....	122
Resim 13 Kış Döngüsü Güneş Işıkları (Resim Hugh Newman & JJ Ainsworth'a aittir.)	125

TABLOLAR

Tablo 1 Taş Tepelerdeki T Biçimli Dikili Taşların Yükseklikleri	51
Tablo 2 Taş Tepeler’in Karşılaştırılması	94
Tablo 3 Natufyen-Zarziyan-Göbeklitepe-Karahantepe	120